ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: **8.024**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXC Year – 9 Nov. 2023

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	**Dr. Kamalakar Sharad Ingale** Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

……………………………..……………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ……….... the author/authors of the paper titled……………………………………………………………………………….. ……authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ………………………………………………………………………………..

Official Address :………………………………………………………………………………..

……………………………………………………… **Pin** …………………..

e-mail id :………………………………………………………………………………..

Mobile and Phone No. : ………………………………………………………………………………..

Signature of the Author(s) : ………………………………………………………………………………..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :____

2. Nationality: ________________

3. Address for Correspondence: ______________________________________

____

Phone (STD code): ________________ Mobile No : ____________________

4. Name of the College/Employer : _________________________________

____

5. Present Position/Designation: ___________________________________

6. Email Address: ____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

<u>**Director**</u> **: Mr. Tejas Rampurkar** (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : 16667

Account Number : **20286425949**

INDEX

	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Land Tenure System And Land Reforms In Indian Agriculture Sector	Dr. J. L. Banashankari	01
02.	Role of School Management Committee in School Development	Shri. Gajanan Kondiba Choudhuri	05
03.	Use Of Social Media Tools In The Library	Satnam Singh	07
04.	Current Scenario of Unemployment in India: Causes and Impact	Dr. S. N. Bodhare	10
05.	Raja Ram Mohan Roy's Renaissancein Modern Indian English Literature	Asst. Prof. Dr. Jeetendra Nagorao Deshmukh	19
06.	Cyber Security	Shri. Gajanan Kondiba Choudhuri	22
07.	A short History of the 17th Century Nyingma Monasteryof Tibet And Its Succession	Dr. Tsering Dolma	25
08.	Structure Trivalent Ions Subtituted M-Type Nano Hexa Ferrite	Umesh Bodhgire	29
09.	Subhash Chander Bose: The Leader Of I.N.A	Dr. Rakesh Mittal	33
10.	सामाजिक जाणिवेचा साहित्यिक : अण्णाभाऊ साठे	डॉ. मनिषा झोंबाडे	37
11.	आत्मनिरीक्षण हेच खरे पर्यावरण रक्षण	विवेक विनायकराव कुलकर्णी	40
12.	तुलसीदास के साहित्य में बिम्बविधान और जीवनमूल्य	डॉ. बालकृष्ण प्रजापति	41
13.	आपदा प्रबंधन	श्री. गजानन कोंडीबा चौधरी	44
14.	यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक व सामाजिक विचार	भगवान शंकरराव देशमुख	46
15.	'नारी शक्ती वंदन विधेयक २०२३' राजकीय संकल्पना व विवेचन	श्री. सागरनवनाथ ननावरे	48
16.	नारीशक्ती वदंन विधेयकाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ. मनिषा यादव	52
17.	आभासी चलन: उत्क्रांती, प्रभाव आणि संभाव्य धोके	प्रा. डॉ. मिलन नरहर वालावलकर	56
18.	कर्करोग : एक सामाजिक समस्या	स्वाती आश्रुबा देवतर्शे डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार	61
19.	भारत आणि भूतान: २१ शतकामधील 'डिजिटल' संबंध	प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री	65
20.	भारतीय संविधानापुढील आव्हान: हिंदू राष्ट्रवाद	शैलजा भारतराव बरुरे	72
21.	महाराष्ट्रातील साखर हंगाम उद्योगापुढील आव्हाने व उपाय – एक अभ्यास	प्रा. डॉ. यु. टी. गायकवाड	78

22.	शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशनचा पुणे येथील राजकीय सत्याग्रह	प्रा. डॉ. किशोर कोंड्बाजी काजळे	84
23	बहादुरसिंह् बंदा आणि प्रथम शीख स्वराज्याची स्थापना	पवार ज्ञानेश्वर उत्तमराव प्रा. डॉ. डि. एस. बीराजदार	88
24.	माझिया घरी, शिक्षणाची वारी, पोह्चते दारोदारी	श्री. देवेंद्र वसंतराव वाघ	92
25.	स्वप्नातील एक विमान सहल	श्री. देवेंद्र वसंतराव वाघ	95
26.	शिक्षक आणि संस्कार	श्री. देवेंद्र वसंतराव वाघ	98
27.	मराठीतील प्रादेशिक कादंबरीचे स्वरूप	डॉ. अतुल पाटील	101
28.	महिला आणि मधुमेह	प्रियांका भिंगारे डॉ. माया खंदाट	104
29.	मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेच्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक प्रवेशावेळी येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास	डॉ. बाळासाहेब दिघे	108
30.	तक्षशिला विद्यापीठ : बौध्द संस्कृतिचा ऐतिहासिक अनमोल ठेवा	डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे	117
31.	स्वातंत्र्य सैनिक रामराव पवार यांचे सामाजिक कार्य	पुनम अनिल कठारे डॉ.सदाशिव दंदे	128
32.	**Academic Resilience Among High School Students Of Nomad Community In Relation To Child Rearing Practice**	**Durga Shrivastava Dr. J. P. Kanoje**	132
33.	भारतातील धार्मिक जातीयवादाचे स्वरुप :एक अध्ययन	डॉ. अशोक तुकाराम खोब्रागडे	143
34.	माहिती तंत्रज्ञान, ई -प्रशासन व भारत	प्रा. जगताप संजय अंकुशराव	149
35.	पंचायतराज संस्थेतील ग्रामीण विकास प्रशासनाची भूमिका	डॉ. सी. एम. कहाळेकर	152
36.	सार्कच्या वाटचालीत दहशतवादाचा अडसर - एक आव्हान	प्रा. रविंद्र बाबुराव बाविस्कर	160

Land Tenure System And Land Reforms In Indian Agriculture Sector

Dr. J. L. Banashankari
Assistant Professor, Dept. of Economics
Karnataka State Open University, Mukthagangothri, Mysuru, Karnataka State.

Abstract

When the East India Company started acquiring territories in India, their original idea was to continue with the prevailing system of land tenure and assessment, with such changes as were needed to introduce security, continuity and some degree of uniformity. Naturally at first the officials and servants of the East India Company were thoroughly ignorant of the complicated Indian land tenure system, try as they might to understand the system. Enquiries began to find out to whom the land belonged and what was the share that he paid to the State. After a number of enquiries, the East India Company entered into various 'Land Settlements' carried out in different regions, at different times. The consequence was that British India came to have different types of Land Tenure System. Present paper focuses on Land Tenure system in India and also Need, Objectives and Achievements of Land Reforms in India.

Keywords: Land Tenure,Land Reform, Zamindari, Mahalwari, Ryotwari.

Introduction:

In the Pre-British period, Indian villages are self-sufficient and they had international trade relations. A major part of India's population was depending on agriculture. The farming technologies and irrigation facilities were not satisfactory. However, agriculture in villages was self-sustaining and independent**.** Consequently, starvations and famines were rare if not frequent. Agricultural practices remained primitive, but the villages functioned independently and were self-sufficient. All of this went for a toss when the Britishers set feet on the Indian subcontinent.

When the East India Company started acquiring territories in India, their original idea was to continue with the prevailing system of land tenure and assessment, with such changes as were needed to introduce security, continuity and some degree of uniformity. Naturally at first the officials and servants of the East India Company were thoroughly ignorant of the complicated Indian land tenure system, try as they might to understand the system. Enquiries began to find out to whom the land belonged and what was the share that he paid to the State. After a number of enquiries, the East India Company entered into various 'Land Settlements' carried out in different regions, at different times. The consequence was that British India came to have different types of Land Tenure System.

Land Tenure System:

Broadly the following three types of Land Tenure System came to be established in India: Land reform policies in the Colonial period under colonial rule, the British government implemented three major land reform policies in India -- the zamindari system, the mahalwari system, and the ryotwari system. The basic difference in these systems was regarding the mode of payment of land revenue. In the zamindari system, the land revenue was collected from the farmers by the zamindars; in the mahalwari system by the village headman on behalf of the whole village; while in the ryotwari system the land revenue was paid to the State directly by the farmers.

Land Reforms:

By the term 'land reforms', we mean reforms of institutional factors related to land. In order to raise the agricultural production and also increase the level of income and standard of living of the

cultivators, institutional factors along with technical factors are playing an important role. These institutional factors include land tenure system, land holdings, farming structure, land distribution, intermediaries etc.

Land reform measures have been introduced by various underdeveloped and developing countries for attaining a rational land distribution pattern and viable farming structure. Accordingly, E.V. Long has rightly observed. "In most of the underdeveloped countries land reforms is one of the main cornerstones of agrarian policy." In order to attain institutional changes in agrarian structure, land reforms are considered effective. Prof. Gunner Myrdal argued, in this connection, "Land reforms is a planned and institutional reorganisation of the relation between man and land."

The term 'land reforms' has two different senses. In a narrow sense, land reforms are concerned with those reforms related to land ownership and land holdings. But in a broad sense, the term 'land reforms' is used to mean those measures of reforms necessary to raise agricultural productivity which include reforms relating to fixation of rent on land, abolition of intermediaries, credit and marketing arrangements etc.

Need of Land Reforms in India

There is a great need for land reforms in a country like India where majority of its population is still depending on agriculture. One of the main reason behind the backwardness of Indian agriculture is the defective land policy followed in the country. Accordingly, Harold Man observed, "The fundamental obstacle to rural progress was not technical but the institutional framework of Indian agriculture." There are number of defects of land policy pursued in India. The Planning Commission of India has underlined some defects of our land policy. These are: (i) Presence of multiplicity of intermediaries between the Government and cultivator, (ii) lack of adequate security of tenure, (iii) Fixation of high rent and lack of incentive, (iv) large scale sub-division and fragmentation of holdings and the impediments arising out of it towards adoption of modern and scientific methods of cultivation, (v) unequal distribution of land, (vi) low productivity per hectare of land, and (vii) increasing inequality between rich and poor as a result of green revolution.

It is being increasingly felt by renowned economists like G. Myrdal and K.N. Raj that in order to develop agriculture of our country land reforms is considered much more important than technological reforms.

Objectives of Land Reforms in India

Following are some of the important objectives of land reforms in India.

(i) Rational use of Resources by changing the conditions of holdings, imposing ceilings on land holdings, so as run the cultivation process in a most economical manner without any waste of land, labour and capital.

(ii) Raising Production Level of the agricultural sector by motivating the farmers to raise their output and also by giving incentives.

(iii) Removing Exploitation of poor farmers is an important objective of land reforms. This can be attained by redistributing agricultural land in favour of less privileged class of farmers

(iv) Social Welfare for rural masses and also to end social injustice through equitable distribution of income. By introducing tenancy reforms the level of social welfare of farmers, in general, can also be raised.

(v) Planned Development. Land reforms can pave the way for adopting modern methods of cultivation and farming through consolidation of holdings and also by establishing direct link between government agencies and farmers for the development of agriculture in a planned manner.

(vi) Raising the Standard of Living of the rural poor through re-distributive packages and programmes. Upliftment of economic condition of landless agricultural labourers, small and marginal farmers can be made through land reforms. To meet this objective various rural "development programmes like IRDP, JRY, EAS etc. are also designed to support land reforms as an effective measure to raise the standard of living of rural poor by widening their land base.

For the fulfilment of these objectives, the major steps adopted under the land reforms programme are as follows:

1. Abolition of intermediaries.

2. Regulation of landlord-tenant relationship by fixing fair rents, conferring security of tenure on tenants subject to the landlord's right to resume limited area for personal cultivation, bringing tenants into direct relationship with the State in respect of areas which the landlord is not entitled to resume and gradual conferment of ownership rights on the tenants. West Bengal's move of giving protection to sharecroppers, well known as 'Operation Barga', extended the provisions for the protection of tenants to sharecroppers.

3. Redistribution of land by placing ceiling on future acquisition and existing holdings and acquiring surplus areas above the ceilings, resettlement of landless agricultural workers and increasing the size of uneconomic holdings.

4. Consolidation of scattered holdings into compact blocks and prevention of fragmentation and sub-division of holdings below an economic size.

5. Updating and computerisation of land records.

Recognising that the access to land remains a key element of the antipoverty strategy in rural areas, the programme of action for land reforms includes, in addition, the following:

(i) preventing alienation of tribal lands;

(ii) providing access on a group basis to the poor on wastelands and common property resources;

(iii) leasing in and leasing out of land will be permitted within the ceiling limits;

(iv) preference to women in the distribution of ceiling surplus land and legal provisions for protecting their rights on land.

It may be stressed that the principles on which the scheme of land reforms is based do not involve adjustments between the interests of different sections of society which depend on land, but are a part of a wider social and economic outlook which has to be applied in some measure to every part of the economy.

Achievements in Land Reforms

As a result of effective implementation of various land reform measures, 50.08 lakh acre of land has been distributed out of the 72.94 lakh acre declared surplus to 47.88 lakh beneficiaries. In respect of consolidation of holdings, about 1510 lakh acre of land were consolidated. Moreover, 23.2 lakh acre of Bhoodan land and 124.6 lakh acre of water land were also distributed among the landless people.

In order to maintain records of rights on land, computerisation of land records has been undertaken on pilot-basis in 21 districts. During the period between October 1991 to January 1993, about 2.10 lakh acre of surplus land has been distributed among the landless cultivators. So, it is found that the progress of land reform in India is very slow.

Considering this poor progress of land reforms, the Central Government, in July 1995, decided to bring all land reform laws under the Ninth Schedule of the Constitution, in order to free

land from all legal disputes. The centre has suggested the state Governments for setting up of tribunals under article 323B of the Constitution for expeditious disposal of pending litigation connected with ceiling laws.

Considering the encouraging result of "Operation Barga" drive launched by the West Bengal Government to bring the share croppers on record, the Centre has asked other state governments to launch similar drives in their states for adequately protecting interests of the tenants share croppers.

Implementation of land reforms lay in the effective enforcement of ceiling laws, distribution of ceiling surplus land and modernisation and updating of land record systems, including computerisation. In pursuance of this land reforms policy of the Government, 22 state governments and union territories had enacted laws for imposition of ceiling on agricultural holdings. As a result of this, 74.10 lakh acre land had been declared surplus, of which 51.46 lakh acre had been distributed to 49.94 lakh families, of which 50 per cent belonged to Scheduled caste and Scheduled tribes. Thus about 70 per cent of declared surplus land had already been distributed benefitting around 2.50 crore people of the country directly.

Thus what is urgently required is the combination of both political will and effective administrative and an organised pressure from the people so as to ensure fundamental changes in agricultural land ownership in India.

Conclusion:

Although the land reforms programme in India was started with good spirit and enthusiasm but the response from such programme was lost in the mid-stream. Inspite of having ambitious programmes, the land reforms in India could provide very little justice to the rural poor people of the country. In this connection, Prof. M.L. Dantwala rightly observed, "By and large, land reforms in India enacted so far and those contemplated in the near future are in the right direction; and yet due to lack of implementation the actual results are far from satisfactory."

References:

1. A.V. Balakrishnan (2022), Economic Development in India-Policies, Reforms and Liberalisation, 3rd Edition, G. K. Publications (P) Ltd., Haryana.
2. I. C. Dingra, (2022), Indian Economy Environment and Policy, Sultan Chand &Sons Publishers, New Delhi.
3. P. K. Dhar (2021), Indian Economy Its Growing Dimensions, Kalyani Publishers, Ludhiana.
4. Prof. S. K. Gupta, Dr. D. D. Chaturvedi, Saumya Chaturvedi (2019), Kitab Mahal Publishers, Allahabad.
5. Rajkamal Sen, Biswjit Chatterjee-Indian Economy, Deep and Deep Publications. New Delhi.
6. Ruddardath& K.P.M Sundram (1996) Indian Economy- S Chand & Company Ltd NewDelhi.
7. Ramesh Singh (2022), Indian Economy, McGraw Hill Education (India) Private Limited, Chennai.
8. Rakesh Kumar Roshan, Indian Economy, Arihant Publications (India) Ltd., New Delhi.
9. S.K Misra and V.K Puri(2008) Indian Economy, Himalaya Publishing House, Delhi.
10. S. S. M. Desai and Nirmal Bhalerao (2018), Economic History of India, Himalaya Publishing House, Mumbai.
11. Sanjiv Verma and Pavneet Singh (2022), The Indian Economy, Unique Publishers (I) Pvt. Ltd. New Delhi.
12. Xavier V. K., Shanu N. Nazar, Greema Michael, Mahammad Habeeb, Jennifer Fernandes (2022), Indian Economics-Issues and Policy, Magi’s Publications, Bangalore.

Role of School Management Committee in School Development

Shri. Gajanan Kondiba Choudhuri
Assistant Teacher, At Zpps Pardi Khurd Post-Pardi (Bk) Taluka. Basmath District-Hingoli

School is an institution created by society. We had the Gurukul system from a long time ago. Since then till today, the school has undergone many different changes over time. But it should also be remembered that education can notbe revolutionized at once.it requires gradual changes and such changes are necessary. The School is an organization. If the management and planning of this school organization is good, then the school can progress with all the strength. The members in the smc should be passionate about education in the village. They must take the role of supporting the school system continuously. But on the actual field that is village, it is seen that the committee is formed on the basic of groups and parties. This is the worst things for smooth functioning of SMC.

The school having smoothly functioning SMC's do well in the all the aspects whether it be in education or in the socialization. These schools are beautiful, clean and equipped with all the facilities. At list they try to fulfil all the needs of school. This results in the quality improvement of the school.

And in such Zilla Parishad schools we can see queues for admission. The school management committee should be aware of its responsibilities and duties, like.☟

1) Are the number of teachers available in the school enough? If not, they should make continuous follow of with the higher authorities and if it is not possible, try to make temporary alternative arrangement.

2) Are the physical facilities like water supply system, independent toilet system for boys and girls, library, electricity supply, computer room, laboratory, etc. adequate? If not, attention should be paid to how and from where should they be make available. Such facilities can't be available soon.So they can raise funds through public contribution. This will also emphasize in the people of the village that they are the part of the school system.

Adarsh School Management Committee :-

Here I want to give an example of model SMC. It is SMC of Zilla Parishad Primary School Adgaon (Ranje) in Basmath Taluka of district Hingoli.At the starting of new schoolacademic session, this committee raises near about fund of rupees 8lakh. They buy all the necessary stationary for the students, which is enough for them throughout the whole academic year. Therefore, there is no hindrance in the study process of the students.

With the aim of producing future administrative IAS, IPS officers from the school, the X students (who have studied from this school) had given 25000/- Rs to Inculcate competitive culture in the students.Through which SMC bought books related competitive exams. This has benefited all the children who are preparing for competitive exams. The result can be seen through the success of Navodaya, 5th class scholarship, 8th class scholarship, NMMS and many other competitive exams in last few academic years.

SMC's dedicated efforts towards student's quality education is the secret behind the great success of the students. This is why honorable Shri. Chandrakant Raju Bhaiyya Navghare (MLA from Basmath Legislative Assembly) mentioned and praised "Adgaon pattern" in assembly of Maharashtra.

As per RTE Act-2009 Government Circular dated 17th June 2010 has said to form School Management Committees.society and school are two indistinct sides of the same coin.Today's society was once in the school. Those who are in school today will form tomorrow's society. If tomorrow's society is to be strong, today's school must be strong. In today's age of technology, the village should shoulder the palanquin of school development instead of relying solely on government policies. That work can be done very well by school management committee.

Use Of Social Media Tools In The Library

Satnam Singh
M.A, M.Lib.,Pgdlan,Ugc- Net

Abstract:

This paper describes how libraries utilize social media for outreach, engagement, and resource dissemination, as well as the challenges and opportunities that come with this integration. By understanding the evolving landscape of social media in library services, this research equips stakeholders with the knowledge and strategies to harness the full potential of these tools for the benefit of library patrons and the broader community.This paper highlights the pros and cons of social media tools.

Keywords: Tasks of library, Facebook, Wikis, YouTube, social media tools, social networking sites.

Introduction:

In the new era, social media tools are becoming popular. Library management software has thoroughly changed the area of libraries, their applications, and their services. With the impact of ICT, the concept of a library has fully altered.

The current libraries have a lot of digital collections in the form of books, magazines, journals, databases, etc. In the 21st century libraries have totally changed the previous concept. Users have become well-connected with social media tools and websites in the last few years. To meet the needs of the users, most of the libraries are providing services via various types of social media, like Facebook, Twitter, and Myspace. Most of the libraries have their own social media profiles on various social media websites.

The Concept Of Social Media:

Social media is a web-based communication medium through which a user can interact with other users in terms of social life, professional life, and educational purposes. Social media are web-based applications that provide user-generated information. The user creates their own profile, manages it, and shares it with other users, sharing the same circle of pictures, personal ideas, text, videos, and other content. Basic features like enabling many and many interactions and user-generated contents

"By social media technologies, we mean those digital platforms, services, and apps built around the convergence of content sharing, public communication, and interpersonal connection."

Reference: Jean Burgess, an editor of the forthcoming 'SAGE Handbook of Social Media' (Burgess & Poell 2017).

Types Of Social Media:

Some types of social media can be categorized based on their characteristics are given as under:-

1. Social Networking Sites

Various social networking sites like Facebook, LinkedIn, Myspace, Ning, Google+, and Blog facilitate professionals and other users to create, share, and manage their own databases. It is also used to find, add, and create groups of friends or same-interest people.

2. Blog

Blog created in 1999 by Peter Merholz. A blog can be written about any aspect of life and in any language. Blob became famous when an American soldier wrote about his experience during the American and Afghan wars.

It is an online diary used for a particular subject, individual, or company. Popular blogging platforms are Wix, Joomla, Hubpage, WordPress, Blogger, Contentful, Medium, Tumbler, etc. Types of blogs are gaming blogs, pet blogs, news blogs, car blogs, etc.

3. **Wikis**

This webpage was created by Ward Cunningham in 1995 to manage information on webpages. It permits everyone to update, alter, type, and modify other content. It is a combined platform for a single user or a group of users using a simple scripting language and a web browser e.g. Library Success Wikipedia, Appropedia, etc

4. Podcasts

Podcast word was first used by Ben Hammersly in 2004. It is a series of audio or video digital files over the internet to subscribe and download documents or files automatically through the web to various devices e.g. Radio Atlantic, Spectrum, Stuff You Should Know etc.

5. Bookmarking Sites

It is an online service that allows users to add, annotate, edit, and share bookmarks of web pages. Bookmark helps the user bookmark anywhere, irrespective of location, as per their interest with the tagging feature. e.g., Delicious, Netvouz, and Diigo.

6. Facebook

Facebook was founded by Mark Zukerberg in 2004. Millions of people in the world are using this site. Many libraries have their own library page and provide a number of services, like information on opening hours, reference services, new databases, upcoming workshops or training programs, new arrivals of books, and other resources (website: https://www.facebook.com/BinghamtonUnivLibraries).

7. Myspace

Myspace, launched in the U.S.A. on August 1, 2003, was the first social networking site like Facebook. It was the largest networking site in the world from 2005 to 2009. Many libraries are using this service and receiving feedback from users.

8. Youtube

It was coined by Chad Hurley in 2005. It is widely used in libraries around the world. It helps libraries market their products and services e.g. new arrivals, exhibitions, share links of reference/referral services/databases, etc.

9. Ning

It was founded by Marc Anderson and Gina on March 31, 2004. It is used to create profiles and participate in other networks. Libraries use this tool to contact professionals, associations, and others to share information and services

10. Linkedin

LinkedIn was founded on May 5, 2003, by Reid Hoffman and friends in California, U.S.A. It is a social networking site for professionals of the same interest or in a particular field. These people can share their views, experiences, and knowledge with each other. Libraries can use this service to market their services.

11. Flickr

It was launched in Canada by Ludicorp on 10/02/2004, and it is basically used for video and photo sharing. Libraries may use this service to share their collections, information bulletins, photos, posters, and others.

12. Second Life

It was launched in 2003 by Linden. It is a free 3D online service to share images, voice recordings, videos, etc. It is used to create a virtual library class and invite users to discuss their knowledge and valuable suggestions.

13. Whatsapp

It is a widely used tool or app to send text and voice messages, videos, and photos. It was created by Jan Koum and Brain Acton in 2009. The library can share links to e-books, magazines, journals, and other reading material.

Applications

- It may be used in the library for surveys and feedback from users regarding library services.
- It can be used to share links to e-articles, e-journals, e-magazines, e-books, databases, etc.
- The library can inform its users about the new arrival of books, magazines, journals, etc. by using social media.
- Online seminars or quizzes on how to use electronic sources and services
- ‘’Ask a librarian’’ reference service can be provided through this media.
- Libraries can share their e-services and e-sources with each other through social media.

Advantages

- Maximum social media services are free.
- It helps libraries contact and share information with users and other libraries easily and in less time.
- It makes it easy to share and find information.
- There are generally no time or size restrictions on accessing and sharing information.
- It is simple to use.

Limitations

- There is a threat from hackers and virus attacks.
- Its use negatively affects employment.
- It is difficult to learn a number of social media tools.
- Some users unnecessarily waste more time using these tools than is required.
- Lack of authenticity and reality
- The majority of users are not aware of social media.
- Inadequate infrastructure exists in some libraries.
- The slow speed and connectivity of the internet may interrupt the services.

Conclusion:-

Social media tools are very helpful for librarians to send information easily and shortly to users. Developed countries mostly use these social media tools. So we can say that social media tools becoming and necessary and helpful for librarians in the daily use.

References:-

1. www.wikipedia.com
2. www.researchgate.net
3. www.journals.ala.org
4. Byard, D. (2017, April 17). Social Media Presentation. Retrieved from https://www.slideshare.net/DakotaByard/socialmedia-presentation-75096504 accessed on August 8, 2019
5. Vassilakaki, E., &Garoufallou, E. (2015). Library Facebook practices for creating and promoting a professional profile. Program, 49(3), 343–359. doi: 10.1108/prog-10-2014-0073

Current Scenario of Unemployment in India: Causes and Impact

Dr. S. N. Bodhare

Asst. Professor, Dept. of Economics, Z. B. Patil Arts, Science and Commerce CollegeDhule, Maharashtra, (India).

Abstract

As per the comprehensive study carried out by CMIE(Center for Monetary Indian Economy) in December 2022, it has been envisaged that unemployment rate of India is touched 8.3 percent. Whereas in rural areas it is about 7.44 percent and 10.9 percent in urban areas. The detailed statistics in the month of November gives us the urban unemployment rate 8.96 percent, while the rural unemployment rate 7.61 percent. A significant increase has been observed in urban unemployment while a partial declination in rural unemployment has also been recorded. The same trend is followed since the past three months. The research carried out by both NSSO(National Sample Survey Office) and *CMIE, the unemployment rate in youth is a massive 28.3 percent of the total population of the country and therefore need to be taken in to consideration. According to the NSSO report, unemployment among rural males in the age group of 15-28 years is 17.4 percent and among females at 13.6 percent. However, in urban areas, unemployment is 18.7 percent among males and 27.2 percent among females. Unemployment among young and educated males 10.5 percent and 17.3 percent among educated females in rural areas. The unemployment rate is being risen form the last a few months. Urban unemployment results shrinking employment opportunities in large sectors of the economy.*

Keyword: *unemployment rate, urban, rural, cases, impact, economy.*

Introduction:

India's progress so far has been from an agrarian economy to a service-based economy. This includes sectors such as software IT and financial services. According to experts, an economy like India should focus on the manufacturing (Industry) or agriculture sector instead of relying only on the service sector. Because only highly educated and skilled workers can participate in the service sector, on the contrary in industry and agriculture sector employment opportunities are also available for less educated or unskilled workers. Overall the employment picture in the country is of organized and unorganized nature.

The share of the unorganized or informal economy is 50 percent and 90 percent of employment opportunities are provided by this sector. This area is more vulnerable and affected. Due to the lack of statistics in this sector, the seriousness of the unemployment problem does not come before the public.

According to labour economist, *Radhika Kapoor*, the unemployment 'chain' can afford those who are educated or well-off. Poor, semi-educated or unskilled workers are not so lucky. 75 percent of the total workers are self-employed or fall into the working category, with no facilities, benefits or security. The proportion of employed people with pension, health insurance, job guarantee for more than three years, etc., is about 2 percent. And only 9 percent of citizens have at least one social security guaranteed job. In short, the alarming unemployment figures do not reflect the true bleak picture of the economy as a whole.

Unemployment problem in India today is one of the worst. "In 1991, the country experienced a severe economic recession (there was not enough foreign exchange in the country even to pay for imports) and this is the highest rate in almost three decades," *Kaushik Basu,* the former chief economist of the World Bank, said.

In 2020, unemployment has increased in most of the countries. But India's unemployment growth rate was higher than the emerging economies of Bangladesh (5.3 %), Mexico (4.7%) and Vietnam (2.3%), *KaushikBasu* said. Before it becomes monstrous, steps must be taken with expert advice.

Statement of Problem:

Unemployment has become a burning social problem in the Indian economy and society. It is increasing day by day. Achieving unemployment is a very important challenge for India.

Objectives:

1. To analyse the current situation of unemployment in rural and urban areas.
2. To know the causes and impact of unemployment in India.
3. To recommend policies to improve the employment situation in the economy.

Research Method:

In the present research paper, only secondary data sources have been used. And data used for this study is taken from Centre for Monetary Indian Economy (CMIE), National Sample Survey Office (NSSO), various websites and other published sources.

Unemployment Rate in India:

The unemployment rate averaged 4.5 percent in June 2017, according to CMIE data. Before lockdown the rate in India was 8.7 percent. This rate was then the highest in 43 months. And during the lockdown, the unemployment rate has reached 27.1 percent. India's unemployment rate is four times higher than the current unemployment rate in the USA.

CMIE's data shows how much impact the lockdown has had on the organized sector in the Indian economy. A total of 12.2 crore jobs were lost in the organized sector. Of these, 9.13 crore were petty traders and labourers. 1.78 crore salaried employees also lost their jobs during this period. 1.82 crore people who had their own industry became unemployed during this period. The only positive news regarding employment is from the agriculture sector. There was an increase in the number of labourers in the agricultural sector in both March and April. CMIE said that this is the result of many labourers returning to their villages and turning to agriculture during this crisis. Even when the lockdown started, the unemployment rate in India was high.

Now, one important thing to remember about the unemployment rate is that it is measured as a percentage of the labour force, not the total population. So, It means that currently 8.3 percent of the population who are interested in working are unemployed.

In India, 359 out of every 1,000 people are either employed or looking for employment, which is referred to as the labor force participation rate. For instance, 424 million out of 1,182 million people are either employed or interested in finding a job. If the unemployment rate was 8.3%, that would suggest that out of the 424 million individuals, or 359 per thousand, 8.3%, or roughly 3.52 million people, were unemployed. These figures are given in millions. The end of December saw India's overall jobless rate rise to 8.3 percent, the highest level in 16 months. Additionally, it is 10.9% in urban regions and 7.44% in rural areas.In November, the urban unemployment rate was 8.96 percent, while the rural unemployment rate was 7.44 percent. That is, a

partial decrease in rural unemployment was recorded, while a significant increase was observed in urban unemployment. This trend has continued for the last three months.

According to the NSSO report, 17.4 percent unemployment among rural males and 13.6 percent among females in the age group of 15-28 years. Whereas in urban areas, unemployment was 18.7 percent for males and 27.2 percent for females. 10.5 percent unemployment among young and educated males and 17.3 percent among educated females in rural areas.

Table: 1

Rural and urban Unemployment Rate (%) in India (2022)

Month	Urban	Rural	India
Dec-22	10.09	7.44	8.3
Nov-22	8.92	7.61	8.03
Oct-22	7.34	8.19	7.92
Sep-22	7.71	5.83	6.43
Aug-22	9.57	7.68	8.28
Jul-22	8.22	6.17	6.83
Jun-22	7.32	8.07	7.83
May-22	8.24	6.63	7.14
Apr-22	9.22	7.18	7.83
Mar-22	8.28	7.24	7.57
Feb-22	7.57	8.37	8.11
Jan-22	8.14	5.83	6.56

Source:https://unemploymentinindia.cmie.com

Graph: 1

Urban and Rural Unemployment Rate in 2022

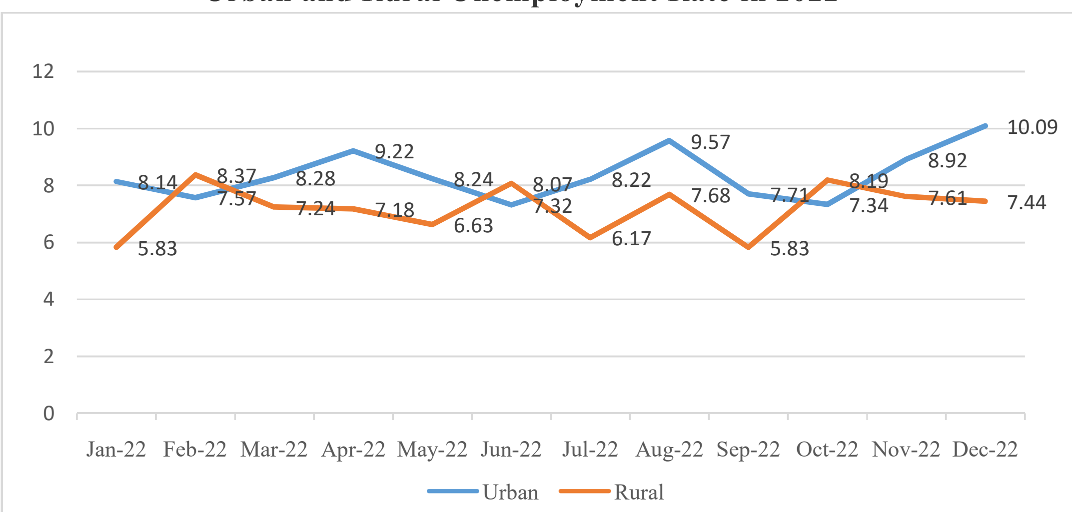

Source: **Table: 1**

Graph: 2

Monthwise Unemployment Rate in India 2022

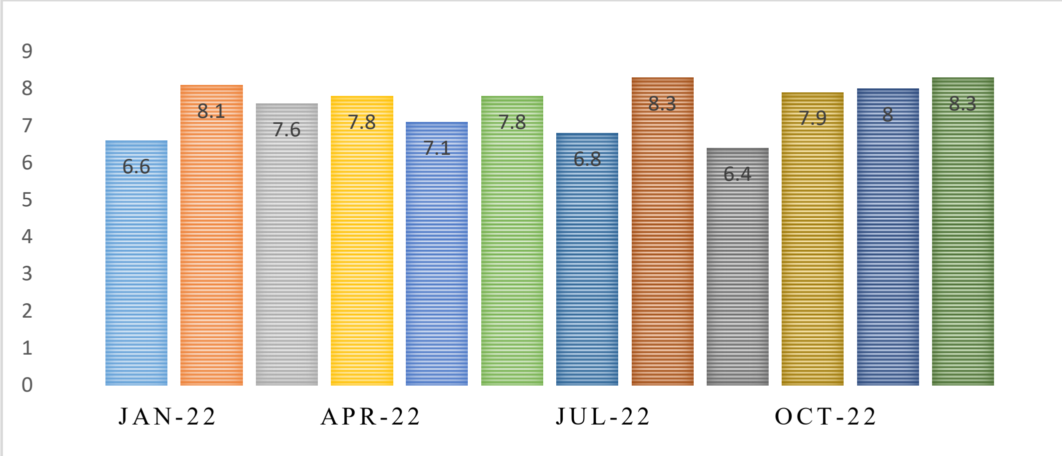

Source: **Table: 1**

According to the Center for Monitoring Indian Economy's data, the country's unemployment was 8 percent in November. It went to 8.30percent in December. Before that, the rate was 7.92 percent in October, 6.43 percent in September and 8.30 percent and 8.1 percent in August and February respectively.

The country currently has a large youth population. A type of youth is the Indian youth who grew up in the city, pioneered and skilled in social media and other technologies. Another type of youth comes from rural areas, which lack adequate education and employment opportunities. But, at present depression is seen in both these classes.

Also, due to the post-Covid-19 situation, there has been a huge increase in inflation in the country, which has resulted in a slowdown in business in the construction, engineering and service sectors. The demand from consumers has fallen and the economy is not yet on track, indicating that the agriculture sector has accommodated a large number of youth who lost their jobs during the Lockdown period. Now when the economic affairs are returning to normal, these congregations have again entered the cities. But experts say that many of them are waiting for employment. Because there is no work for the hands. So it has become a social problem along with the economic reason. The graph of youth unemployment in the last ten years is the first and it is seen to increase continuously. At present, it has increased by a whopping 28.3 percent. This can be seen from graph 3.

Graph: 3

Youth Unemployment in India

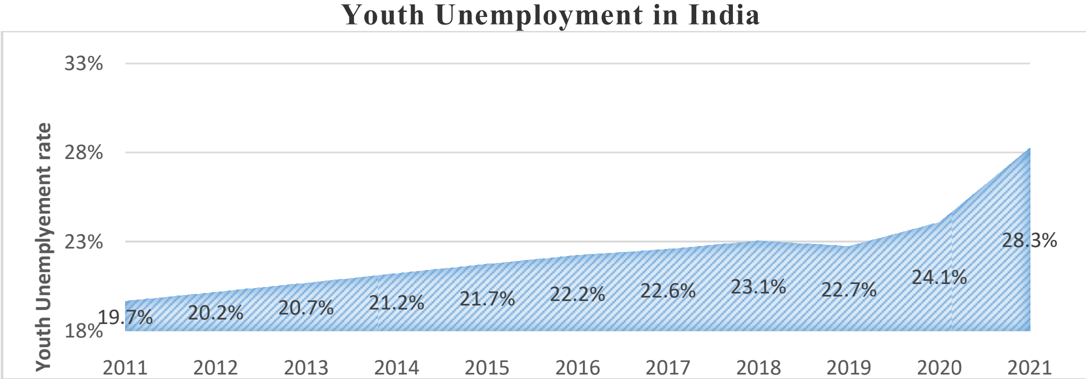

Source: https://www.statista.com/statistics

State wise Unemployment Status:

The unemployment rate has been rising for the past few months. Unemployment in urban and rural areas shows that employment opportunities have declined in major sectors of the economy. In India this unemployment situation can be seen in more or less form in all the states.

Table: 2

Statewise Unemployment Rate (percent) in India (2022)

Sr. No	States	Unemployment Rate (percent)	Sr. No	States	Unemployment Rate (percent)
1	Andhra Pradesh	7.7	15	Maharashtra	3.1
2	Assam	4.7	16	Meghalaya	2.7
3	Bihar	19.1	17	Odisha	0.9
4	Chhattisgarh	3.4	18	Puducherry	4.7
5	Delhi	20.8	19	Punjab	6.8
6	Goa	9.9	20	Rajasthan	28.5
7	Gujarat	2.3	21	Sikkim	13.6
8	Haryana	37.4	22	Tamil Nadu	4.1
9	Himachal Pradesh	7.6	23	Telangana	4.1
10	Jammu & Kashmir	14.8	24	Tripura	14.3
11	Jharkhand	18	25	Uttar Pradesh	4.3
12	Karnataka	2.5	26	Uttarakhand	4.2
13	Kerala	7.4	27	West Bengal	5.5
14	Madhya Pradesh	3.2	*	**India**	**8.30**

Source:https://unemploymentinindia.cime.com

Graph: 4

Statewise Unemployment Rate (percent) in India (2022)

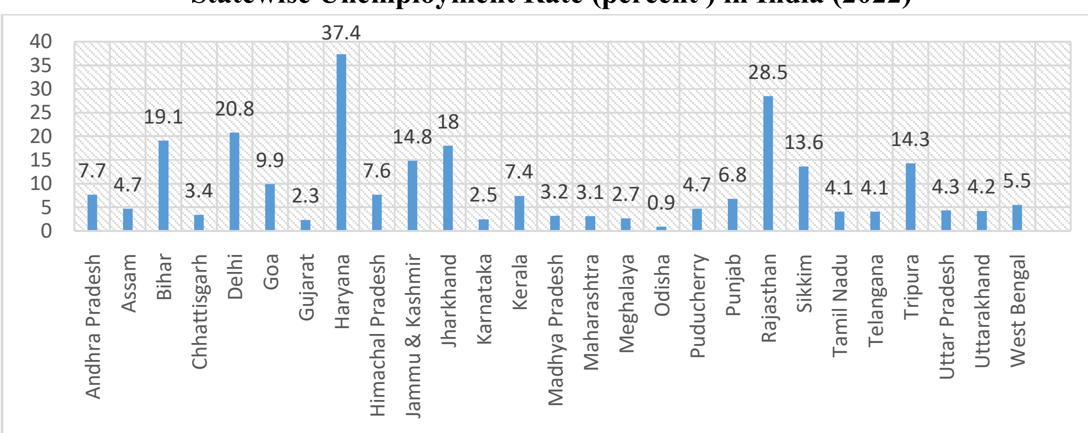

Source: **Table: 1**

Data from the Center for Monitoring Indian Economy show that in December of last year, Haryana's overall unemployment rate was 37.4%. Rajasthan came in second with 28.5 percent, Delhi third with 20.8 percent, Bihar fourth with 19.1 percent, and Jharkhand fifth with 18 percent. With a 0.9 percent unemployment rate in December, Odisha had the lowest percentage. It is followed by Gujarat (2.3%), Karnataka (2.5%), Meghalaya (2.7%), and the state with the lowest unemployment

rate among the five, Maharashtra (3.1%). Maharashtra's unemployment rate fluctuates throughout the year between 2 and 4.5 percent.

Causes of Unemployment in India:

The reasons for increasing unemployment in India can be explained as follows.

1. Surplus Population

Population explosion is a major cause of unemployment in India. Because at present India's population is increasing by 2 percent to 1.95 percent every year, such an additional population is not getting employment opportunities. Alternatively, unemployment increases. Firstly, population growth directly boosted unemployment by adding massively to the labor force. Because the rate of job expansion has not kept pace with population growth. Second, additional growth in population means more natural resources are consumed. This has resulted in the growth of the economy as a major part of the income has not been diverted to savings and investment, and this has automatically reduced employment opportunities. In short, the low rate of investment and slow growth rate of the manufacturing sector creating more employment opportunities.

2. Additional Use of Mechanization

Manpower is abundant in India, but due to modern technology mechanization, man has been replaced by machines. Along with industry, machines are being widely used in in the agriculture sector as well. Due to this, many employed manpower has to become unemployed.

3. Industrial Strife

Disputes between workers and employers are called industrial disputes. If such an industrial dispute arises, the workers decide to go on strike, March, siege, layoff etc. The owners get fed up with the matter and decide to close down the factories. It creates unemployment.

4. Seasonal Nature of Agriculture

Agriculture business in India is seasonal. Lack of irrigation due to rain dependent agriculture, outdated (old) production techniques, Due to low quality fertile land, shortage of accounts, employment is available for some months and unemployment for other days.

5. Joint Family System

Joint family system is said to be an important cause of hidden unemployment in rural areas. Population growth leads to increase in family size. But there is no increase in the size of agricultural land. As more people are working on the agricultural land than required, their work does not increase the productivity and income of the farm.This creates hidden unemployment.

6. Decline of Handicrafts and Village Industries

In the olden days, as Sam Pradhan technique was used in village industry, maximum number of people got employment, but due to the colonial policy of the British, handicrafts and small industries in rural areas of India were closed down and employment was lost in the hands of these people. As a result, the unemployment of the population in urban areas is increasing.

7. Transition from Agriculture Based Economy to Service Based Economy

One of the main reasons behind this state of unemployment in the country despite the good growth rate is the transition from the earlier agriculture-based economy to a service-based economy. No other country like India has developed on the basis of services rather than production. India's growth can be seen on the strength of skilled manpower in the software and financial services sectors.

Impact of Unemployment in India:

In the country, the hands of the unemployed need work, and those who are eager to work are constantly disappointed. This has serious psychological effects on them and it is characterized in various ways. The rate of unemployment has continued to rise over the past year. According to the facts revealed by the study conducted by *Azim Premji* University, the youth workers in the age group of 15 to 23 were hit the hardest in the 2020 lockdown.

Countless youth also applied for Indian Railway Recruitment. More than 24 crore applications have been received for approximately 120,000 seats. Ph.D. Holders are also applying for low level government jobs. The above record shows how much people are eager to get government jobs due to the highest level of social security and minimum wages. Also in Madhya Pradesh interviews were being held for 15 government posts (low skill). More than 10 thousand unemployed youths were present for it. One of them was *Jitendra Maurya*. Among these 10 thousand youth there were many highly educated youth like *Jitendra*. It also featured post-graduates, engineering MBA students, and young people studying for the exam to become judges like *Maurya*,according to a report. The educational requirements for work in the industrial sector do not match those provided by Industrial Training Institutes (ITI). Due to the fact that just 20% of ITI students are hired.Due to the employment of machines in metropolitan areas, women are restricted to secretarial or other low-paying jobs. The World Bank estimates that the usage of machines will result in a 69 percent loss in employment prospects in India in the future. Due to a lack of other employment opportunities, 94% of job seekers must labor in the unorganized sector. Therefore, creating an economy dominated by self-employment and small scale enterprises to absorb all of them is a challenge. This can help improve employment conditions.

Explain the Measures Taken by the Government to Reduce Unemployment:

To reduce unemployment in India, the Government of India has introduced several employment generating programs.

1. Employment Guarantee Scheme (EGS)

The Employment Guarantee Scheme was first launched by the Government of Maharashtra on 28 March 1972. Its main objective is to provide productive employment for the rural people and solve the problem of rural unemployment and poverty. Under this scheme, the government has guaranteed to provide minimum employment. Following the success of this scheme in Maharashtra, other states of India have implemented this scheme

2. Suvarna Jayanti Gram Self Employment Scheme (SGSY)

This scheme was launched in April 1999 by restructuring (restructuring) the Integrated Rural Development Program (IRDP) and other schemes. This is a unique and self-employment scheme for the rural poor.

3. Golden Jubilee Urban Employment Scheme (SJSRY)

This scheme was started in December 1997. This scheme provides gainful employment to the urban unemployed and semi-employed. These include self-employment, women's self-employment programmers, and skill training for employment promotion and urban wage employment programmers. The central government spends 75 percent and the state government spends 25 percent for this scheme.

4. Pradhan Mantri Rojgar Yojana (PMRY)

This scheme has been implemented since 1993 and under this scheme lakhs of well-educated unemployed youth have been provided opportunities of sustainable self-employment.

5. Jawahar Rozgar Yojana (JRY)

Jawahar Rozgar Yojana was announced by the government on 1 April 1989 to provide employment to 120 backward districts. Since April 1999, the scheme has been limited to rural areas and is known as Jawahar Gram Samrudh Yojana (JRY).

6. Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme (MGNREGS)

The main objective of this scheme is to provide 100 days of skilled employment per family in the financial year to the rural families of the entire country.MGNREGA is an employment guarantee scheme implemented by the Government of India, which was approved by the Legislative Assembly on 7 September 2005. Then on 2nd February 2006 it started in 200 districts. MGNREGA is the only scheme in the world that guarantees 100 days of employment. The central government had allocated Rs 40,100 crore in the financial year 2010-11 for this scheme. The poor and unemployed families of the country are taking advantage of this scheme for their livelihood. People from such lower income groups are given employment in their own village panchayat, so the problem of migration is avoided to a large extent.

7. Deendayal Vice President Rural Skill Scheme 2014

The objective of this program is to reduce poverty by finding people profitable, long-term jobs with consistent salary. This initiative employs low-income rural teenagers between the ages of 15 and 35 after three months of training. The program is managed by the Skill Development and Entrepreneurship and Livelihood Department. Children will be provided work under this concept by polishing their talents. They must be paid at least the minimum wage set by the government. Additionally, their unemployment and poverty must disappear. This program was introduced by the "Make in India" movement. Nationwide, the initiative has so far trained about 11,05,161 young people. And a total of 6,42,357 young people are employed.

8. National Strategy for Skill Development and Entrepreneurship Development 2015

The first National Strategy for Skill Development was announced in 2009. This policy encourages private sector participation in innovative activities.

9. Start Up India Initiative

Start Up, India initiative was launched by the government in January 2016. Baba is an innovative and do-gooder who encourages the promising and talented youth of India and empowers them to set up businesses.

10. Pradhan Mantri Skill Development Scheme 2016 - 2020

The main objective of this scheme is to develop skills among the youth. Under this scheme, skill development is encouraged by providing monetary compensation to the youth for successfully completing the skill development training program. For this, the government has made a provision of 12 thousand crores till 2020.If unemployment rate in India has really increased to 6.1 percent in 45 years as per NSSO's undisclosed data, then providing youth employment in the organized sector should be the most important policy of the government at present.

People of India need training to get better quality employment opportunities. There is an urgent need to start various 'skill training programs' in cities and villages for the unskilled class. Evidence of their expertise should include a precise industrial policy and a national employment policy. It is also necessary to promote domestic competition. Regular availability of energy and water in rural areas will increase private investment in various sectors such as food processing industries as well as textile and handicraft manufacturing industries in these areas. Apart from this, it also becomes necessary to protect domestic industries from foreign competition. This is exactly what

is needed as many of the small scale industries here have been ruined due to numerous Chinese products. Government should promote exports and import substitution.

Conclusion:

The unemployment rate of the country was up to 8.0 percent with a large increase in unemployment during the Corona period. In the next year i.e. in 2021, it decreased to 5.98 percent. As a result, it was seen that the economy is recovering. But in 2022, a further increase in unemployment (8.3%) has been recorded. This unemployment rate represents the highest level in the last 16 months and is 7.44% in rural areas and 10.9% in urban areas. From this it can be seen that the rate of unemployment is increasing in urban areas as compared to rural areas. The rate of unemployment (28.3%) is especially high among the youth population. Its direct impact is being felt in the country today in social and economic form.

Even though India's economy is one of the most rapidly expanding in the world, employment creation has not been on a level. In it, the country's current account deficit peaked in the quarter of July to September. The rupee lost value versus the dollar by as much as 10.14 percent in 2022 (going from 74.33 to 82.72). The two main obstacles that the Modi government at the center must overcome are inflation control and employment development.

Therefore, the government faces the issue of generating jobs by documenting a notable increase in the growth rate. In 2023, a solution must be found. According to the International Monetary Fund, 33 percent of the world population will experience a recession. The other half will focus on creating jobs.

Reference:

1. Centre for Monitoring Indian Economy Report (2022)/https://cmie.com
2. Ms. Shruti Nair, *(2020).“A Study on the Causes and Impact of Unemployment in India”.International Review of Business Economics, Volume4, Special Issue No.1, ISSN: 2474-5146 (Online) 2474-5138 (Print) Chennai.*
3. .Dr. Ashwani Kumar,*(2016).“Unemployment main problem of Indian society”.International Journal of Advanced Educational Research Issue 2, Page No. 49-52*
4. Dr. Janak Singh Kushwah, *(2022).”Unemployment in India”. INTERNATIONAL JOURNAL OF INNOVATIVE RESEARCH IN TECHNOLOGY, Volume8 Issue 8.*
5. S. Mahendra Dev; M. Venkatanarayana, *(2011).Youth Employment and Unemployment in India. Indira Gandhi Institute of Development Research (IGIDR), INDIA*
6. *DeshatBerojgari Ka? Vadhatey. Loksatta News Paper 05/01/2022*
7. S. Mahendra Dev ; M. Venkatanarayana, (2011). Youth Employment and Unemployment in India. Indira Gandhi Institute of Development Research, Mumbai. *http://www.igidr.ac.in/pdf/publication/WP-2011-009.pdf*
8. *www.newresearchjournal.com*
9. *https://www.orfonline.org/marathi*
10. https://www.statista.com/statistics
11. *https://www.bbc.com*

Raja Ram Mohan Roy's Renaissancein Modern Indian English Literature

Asst. Prof. Dr. JeetendraNagoraoDeshmukh
Head Department of English, SwatantrySainikSurbhanjiPawarCollege,PurnaTq. Purna (Jn), Dist. Parbhani - 431401.

Introduction:

English in India has of late been seized by the feeling of insecurity and uncertainty. Since 1920 at any rate, English education and the use of English by Indians have come in for some considerable criticism.English is the veritable uses Canal for intellectual intercourse between the west and the east between England and India especially and the traffic is by no means altogether one sided.The introduction and the infiltration of Western culture, the study of English literature, the adoption of western scientific techniques, although they gave a jolt to Indians traditional life, although they generated a good many wrong movements, never the less served us nobly by shocking us into a new awareness, a sense of urgency, a flair for practicality, and an alertness in thought and action. The long dormant intellectual and critical impulse was quickened into sudden life, a new efflorescence was visible everywhere, and the reawakening Indian spirit went forth to meet the violent challenge of the values of modern science and the civilization of the West. "Under English rule in India", the impact of two civilization may have produced unrest. But it has also sustained and stimulated life. It is an extraordinary story of endurance, assimilation and integral transformation.Not only Indian thought from Vedic to modern times has found its way to the west, but eminent Indian thinkers of yesterday and today Rammohan Royhave made themselves heard in the west, a cultural offensive rendered easier by his mastery of the English language.

Raja Ram Mohan Roy's Renaissance:

The renaissance in modern Indian literature begins with Raja Ramohan Roy towhom pointed reference has been made already. Born in a village Radhanagore in Bengal, on 22 May 1972, he died at Bristol, on 27 September 1833; a singular concatenation, a preordained sequence of events in the life of a man who was destined to act as a bridge between Indian and England. Rammohan Roy mastered while still young many language, Sanskrit, Persian, Arabic, and Hindustani besides Bengali. After journeying within and outside India and some business ventures at Calcutta, he served in the districts under two British officials Woodforde and Digby and the association was more than merely official. It was when working with Digby that Rammohan completed his mastery of the English language which he had started learning much earlier. Leaving company service at last.

Rammohan returned to Calcutta in 1814, started the AtimiySabha, and so launched himself on the consciousness of Calcutta society. The next few years were a period of hectic activity, tireless endeavour and often acrimonious controversy with Christians and Hindus alike. The plight of the widows, the darkness of superstition, the miasma of ignorance, the general backwardness of the country, all stirred him to action. While being attracted by Christianity.

Rammohan realized with sorrow that the bigoted Christian was as conceited as the bigoted Hindu, and was hence equally impervious to rational argument. With the starting in 1821 of SambadKaumudi, a weekly paper, Rammohan was able to make a bolder and more sustained onslaught on the forces of prejudice and reaction. By 1823 he had fully matured, sharpened his dialectical instruments, tested his friends and re thought his ends and the words of his biographer

Iqbal Singh, an adult dimension of chastened judgment to his experience and a surer quality of wisdom to his intelligence.

During the remaining 10 years of his life. 1823-1833, he crammed, in Brajendranath Seal's words, the work of half a dozen giants. He was, in the first place, an intensely religious man, a Hindu and a Brahmn, who felt that quintessential Hinduism was of a piece with quintessential Christianity and Islam. He looked under the bewildering edifices of dogma, ritual, philosophical dialectics, and sought the foundations of the great faiths, which seemed to him identical and on these he wished to raise his BrahmoSamaj. Rammohan thus came, not to destroy, but to fulfill; not to divide, but to unite. By precept and example, he advanced the causes he held dear all along the front and truly therefore could he be called the first of the great builders of modern India, in whom the seer, the idealist, the reformer and the shrewd man of affairs were fused in admirable proportion and made him a veritable Titan among men, a fighter and a builder.

Rammohan, although he could be named as the first of the Indian masters of English prose, was great in so many fields that he belongs to Indian history more than to mere Indo Anglian literary history. His mission in England during the last two years (1831-33) of his life augured well for India, and he seems to have made a notable impression on leaders of opinion in England. He even wrote a brief autobiographical sketch on request which appeared in the Athenaeum and the Literary Gazette and concluded by saying disarmingly; "I hope you will excuse the brevity of this sketch, as I have no leisure at present to enter into particulars." He thus starred the tradition of Indiana leaders writing autobiographies and modern autobiographers like Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru. SurendranathBanerjea, Rajendra Prasad and M. R. Jayakar may proudly trace their lineage to him!

Rammohan Roy aspired only to establish harmony between men accepted faith and their practical observances by a strict monolatrous worship of the one supreme soul, a worship of the heart and not of the hands, a scarifies of self and not of the possessions of the self. In the second place, he was a great humanitarian and social reformer. Humanity was no mass that he viewed in the abstract, but a collection of individuals, each of whom mattered as a unique piece of trembling reality. Hence the battle he waged against the monstrous custom of sati and when it was abolished by Lord William Bentinck, he was profoundly moved and he raised his voice to offer thanks to heavenforrescuingour weaker sex from cruel murder under the cloak of religion and our character as a people from the contempt and pity with which it has been regarded, on account of this custom, by all civilized nations on the surface of the globe.

Conclusions:

Rammohan Roy's interests and enquiries ranged from the rights of women and the freedom of the press to English education, the revenue and judicial systems in India, religious tolerance and the plight of the Indian peasantry. He wanted India to become a new and modern country and the Indians to become a virile new people not, of course, by cutting off our moorings from the past, but by achieving a new integration of our traditional strength with the new scientific disciplines from the west. He begged, pleaded, argued or exhorted as occasion demanded; fearlessness and an eye for actuality were the sources of his strength; and the main aim of his dedicated endeavors was the total regeneration of India, comprising economic progress, political, educational, cultural renaissance and spiritual awakening. Indeed he even seems to have thought of the possible emergence of a League of Nations and processes of arbitration to settle national disputes.

References:

1. Bateson, F.W. (1940). *The Cambridge Bibliography English Literature*, Vol.III, section 7. Ii New Delhi: Anglo-Indian Literature.
2. CIEFL, Central Insuttie of English & Foreign Language (1972).A bibliography of Indian English Hyderabad.
3. Karkala, John A. &Leena karkalla (1974). Bibliography of Indo-English literature, Bombay: Diamond Publication.
4. Kesavan, B.S. & V. Y. Kulkarni (1962). The national bibliography of Indian ShityaAkademi, New Delhi: Sahitya academy.
5. Raju, Anand Kumar & C.R. Sundar Raj (1981). Indian writing in English: Bombay A Concise bibliography of secondary sources.
6. SahityaAkademi. (1980). Who's who of Indian writers (1961).New Delhi New edition in the press.
7. Singh, Amrijit, (1980). Indian literature in English; an information guide, 1927-1979.Detroid, USA.

Cyber Security

Shri. Gajanan Kondiba Choudhuri
Assistant TeacherAT ZPPS Pardi Khurd POST-Pardi (bk)TALUKA. Basmath District-Hingoli

21st century is the era of technology. Today technology has reached the homes through various means. Through the internet we can get information from any corner of the world within a few moments. We can send important files, videos and other data to others within a few moments. News, movies, entertainment, etc., and also book travel tickets and hotels, plane, train, bus, etc. Just like the use of internet is giving us various facilities, cyber crimes are also increasing. In this article, today we will see what is cyber security, types of cyber attacks in a comprehensive manner. Cyber security is the technique of protecting internet related systems such as computers, mobile devices, electronic systems, server networks and data from digital attacks. Cyber and Security From these two words the term cyber security is formed. Cyber refers to technology that includes systems, networks, data and security refers to the protection of information in systems, networks. Cyber security is also known as computer security or information technology security.

Why Cyber Security is Important ?

Today's modern world revolves around the use of the Internet. Every day many people are sharing their personal data on the internet. The Internet is not completely secure. Internet users can lose their personal information due to their small mistake. Today many organizations like government, military, corporate, financial and medical are using internet and technology. The data of these all organizations is very important. So these organizations have to keep all their data safe with the help of cyber security specialist. All the data present on the internet can be kept safe with the use of cyber security. Also it can be protected from theft. Internet usage is also increasing as time progresses and with this increasing internet usage, the amount of digital data on the internet is also increasing. Along with the increased data, its security work is also increasing. That is why cyber security products and services are essential to protect data.

Types of cyber attacks :-

Cyber attacks can be of many types. These cyber attacks can cause huge damage to an individual or society. Let us now look at some types of cyber attacks.

1) Session Hijacking :-

This is a type of M-I-T-M cyber attack. In this, an attacker hijacks a session between a trusted user and a network server. By replacing the IP address of the computer's users with their own IP address, the server session continues without the user's knowledge. When a user connects to a server, an attacker can gain control of the user's computer with the help of cookies stored in that browser and abuse all of the user's data.

2) Denial-of-service attack :-

This attack is used to crash an online company or online service. In this, attackers use a single system and a single Internet connection to attack the server. The entire network system goes down and the server crashes. which causes no network connectivity. Dos attacks can be of three types:

i) Volume Based Attack
ii) Application Attack
iii) Protocol Attack

3) Man-in-the-middle :-

When transactions between individual two-party computer users between client and server is blocked which keeps cybercriminals safe during those interrupted connections, are able to steal and modify information data. These types of cyberattacks are commonly classified as man-in-the-browser attacks, monster-in-the-middle attacks, or machine-in-the-middle attacks. This is called eavesdropping attack

4) Malware :-

Hackers use malware to carry out cyberattacks on information systems. Some examples of malware are spyware, ransomware, and Trojans. If malware enters a computer system, it can damage the computer in a number of ways, such as stealing or copying data, blocking access to files, disrupting system functions or enabling the system.

5) Phishing :-

Phishing is a rapidly spreading cyber threat. Phishing users'confidential data like bank account details etc. attempts to steal important information. It also installs malware on the user's computer. It involves sending email messages to lure hackers. After downloading the links in these emails, the malware enters the system by tricking the user.

6) Injection Attacks :-

Hackers use SQL query programming language to inject code into the database server to steal or destroy important data from the database server. e.g. SQL Injection, Code Injection, Log Injection, etc.

7) Smishing Attack :-

Smishing attack is a way of hackers to attack through SMS. An SMS lures a lottery or any other offer and demands the user's personal information after clicking on a URL link. Hackers steal your data and misuse it, so read emails or SMS carefully and avoid clicking on URLs that seem unsafe.

8) DNS Tunneling Attack:-

In this DNS (Domain Name System) encodes another program or protocol in the query. DNS tunneling uses the DNS protocol to transfer traffic. It sends traffic over HTTP and other protocols to decrypt DNS data. DNS tunneling and VPN services can be abused by hackers.

9) Brute force attack :-

These cyberattacks are done by brute force.They try to forcefully guess their every way to get information about your private account. Hackers try every possible combination of data to make an accurate prediction.

Cyber security is a very important topic to prevent cyberattacks like above and it has the following aspects :-

1) **Information Security** - The main purpose of this is to protect both stored or streamed data and protect it from digital attacks.

2) **Application Security -** It is practiced to protect software and devices from threats, All applications development and installation phase are kept in mind.

3) **Network Security** - Incoming and outgoing traffic of the network is controlled and managed, thereby stopping attacks and threats from entering the network. This layer is referred to as the first layer of security network.

4) **Data Loss Prevention** - (Data Loss Prevention) In this process, data is protected and encoded to prevent data from being stolen or leaked in any way.

5) A policy is created to connect, so that no other user can connect to the network. It is a very secure process for any user while connecting to the network.

6) **Email Security -** Various types of email security devices and software are used to keep emails safe and prevent email attacks.

Learned about what measures are taken to avoid cyberattacks. We are in a modern era today, where the use of technology is increasing more than ever before. There is an increase in new technologies, new devices. Therefore, the importance of cyber security is also increasing. Some things are very important in our life. cyber security is very important to keep our confidential information safe. Be secured…

A short History of the 17th Century Nyingma Monasteryof Tibet And Its Succession

Dr. Tsering Dolma

Introduction

Until now much is not known and not written about this early 17th century Nyingmamonastery and its tulkus of lHa 'Brang dGon of sDedGe. lHa 'Brong dGon is situated eastside of the 'Bri Chu river under the domain of sDedGe king. As of today, it is under the sDedGerDzong, dKarmDzes prefecture, Sichuan, PRC. From 17th century onwards it followsmostly the dPal Yul tradition of rNying Ma school.Scarcity of the early historical written materials and biographical materials of Rinpoche'sconnected to the monastery, hinders us to write detail and accurate accounts. Here I haveattempt a brief introductory note on history of the founding of the monastery, introducing thefirst three incarnations of the dPallDanChosrGyal Rinpoche with his successive previouslineage of early emanations (skyes Rabs). The main subject of the paper will be account of

the 4 thdPallDanChosrGyal Rinpoche (1922-1988). The original lHa 'Brang dGon wascompletely destroyed during the Culture Revolution (1966-1976). Finally, I havedescribedlittle more on the founding of sister monastery of lHa 'Brang dGon opened in 2017 at Tezu,Arunachal Pradesh, India, called lHadGonByang Chub ChosGling.

Key words: Tulku, Rinpoche, Nyingma tradition, Emanation, Tibet, Guru Padmasambhava, Buddha.

A History of the Monastery:**17th Century Nyingma Monastery**

Until now there is not much written material in English or any other European language about this Nyingma Monastery – the one that was established in the 17th century, and therefore it is not widely known.

Lhadang Monastery is situated in the east side of the 'bri chu river. The region comes under the domain of Derge king. As of today, it is under the *Derge County* in Karze prefecture, Sichuan, People's Republic of China (PRC).

The monastery was built-up at a solitary place and is famous for the sacred hill of Amitabha Buddha. It is considered an auspicious place for dharma practitioners.

This amazing place was visited by many great yogis such as 1.Terchen Dudul Dorje, Dzogchen MigyurNamkhe Dorje and Chogyur Dechen Lingpa etc. and all of these masters praised the place as one of the prime blessed places to engage in Dharam practice.

Similarly, master Rigzin JatsonNyingpo has a profound prophecy that, *"If a monastery (Skt. Vihara) is build and a monastic community (Skt. Sangha) is established at a place that appears like a mountain that has been run over by elephants – this place is located near a brook known as Ser-den in Domey, the outcome of such an auspicious interdependent will strengthen the quality of the land. Furthermore, the whole of Tibet, predominantly the successive rulers of the region, will thrive in both state and religious affairs."*

Therefore, in 1616AD in Dragon Fire Year, JadrelKonchok Tenzin, heart disciple of Rigzin JatsonNyingpo, following the instruction made by his master, established Lhadang Monastery.
Starting from 18th century the monastery turns to decline due to the lack of proper management.

Revival of the monastery under the first Lhadang Palden Chogyal

In 1830, with the arrival of the great yogi, gterstonLhadang Palden Chogyal, the monastery was once again revived. Rinpoche was the Raj guru for Derge king and under the patronage of Derge prince Damtsig Dorjee was able to build the monastery.

Rinpoche was being the gterston hence from the sacred hill of Amitabha, rediscovered one full kathora (container) of Amitabha statues, treasure text and gold which was later utilized on the paintings and statues. The inner and outer monastery wall was beautifully painted. The inner monument includes three statues of Amitayu, Amitabha Buddha, and Guru Padmasambhava, the size of a story of the house, and two relic stupas, decorated with precious stones and statues of twenty-five prime disciples of Guru Rinpoche.

Images of eighty Arhats, eleven faced Avalokitesvara, different sizes of Tara. great contribution in the instrumental offering as well. The entire monastic estate and the system of the doctrine are once again revived. Rinpoche passed away attaining the rainbow body (Tib. *Ja lü*)

Lhadang Palden Chogyal's previous Succession of Emanation (Tib. *Skyes Rabs*)

From India, lha 'brangdpalldanchosrgyal (Lhadang Palden Chogyal) was the emanation of 1.Indrabodhi, 2.Nagarjuna, 3.Kukuraja, 4.Lopon Hungkara.

From Tibet,

1.*rgyaldwangmchogdbyangs* (Gyalwa Chogyang),b.early 8th cent. - d.mid 8th cent.

2. gterston*gra pa mngon she chen* (DapaNgonshe Chen),

3. Rgaylwa klong chen pa (Longchenpa)

4. Thang stongrgyal po (Thang Tong Gyalpo), 1385 CE–1464 CE or 1361 CE–1485 CE

5. *Guru tsebstan* (Guru Tsetan),

6. *Rgyalmtsansnyemowa* (Gyaltsen Nyemowa),

7. *Mdosngagbstan 'zin* (Dongag Tenzin),

8. *'barisarszlabagrags pa* (Drisey Dawa Dakpa),

9. *Mi 'gayurrdorje* (Migyur Dorje),

10. *bdud 'dud gling pa* (Dudul Lingpa),

11. *dkonmchogbstan 'zin* (Konchok Tenzin),

12. *Stag sham nus ldanrtsal* (TagshamNudenTsel),

13. *grub Thobrtamgrinmgonpo* (DupthobTadingGonpo)

A prophecy letter of the 5th incarnation of Dzogchen Thupten Choekyi Dorje that states:

"From this, towards the West, where the sunset takes seven days to reach the place by horse route, at the right side of the front huge sacred hill, large water flows from the north to east, east to south. Meadow decorated by the crowd juniper tree; a meritorious son will be born."

As per the prediction, the 4th Palden Chogyal Rinpoche was born in 1922, 8th of the fifth month of Tibetan calendar. His father Sonam Dhondup was from Zur family lineage and mother Kelsang Chodon from Kham Riwoche. According to the prophecy, Rinpoche will be born at a place surrounded by the sacred hills of Amitayu, Cakrasamvara, and Mahakala. It will take seven days to reach Derge lha 'brang monastery from Rinpoche's birthplace.

As a child, he possessed compassion for all sentient beings and always refrained from harming even the smallest creatures. Unlike ordinary children, he was awakened in his innate primordial awareness at an early age and was gifted with the ability to memorize many prayers and people.

Depending on the prophecy, the reincarnation search party reached the place. They were surprised to hear a child saying, "I am lha 'brangasprulsku, and my monastery is at Dege." Though

never been to the monastery, Rinpoche recalled one of the members of presented at that point of time.

Performed the first haircut ceremony and given name as ogen rang jungtagpe dorje gawai Norbu.

At the age of five, reincarnated Rinpoche (Tib. *yangsi*) was enthroned. Right from the onset of his early life, Rinpoche performed magical display of leaving his foot and handprints – people still do salutation and worship the rock.

At the age of thirteen Rinpoche revealed water treasure for nomads. The nomads were facing hardships due to water scarcity at highland pastures; these nomads would walk away from home to fetch water in morning and would get back only in evening.

A similar incident was narrated by an old man belonging to Kham Riwoche, Rinpoche revealed a water treasure which is still there and use by the people and herds in that region.

Another important earth treasure is a stone in the shape of a frog; this earth treasure is helps in bringing rain to the farmers for their farmland.

Rinpoche received a vast number of teachings from many great masters and most prominent masters like

the 5th Rdzogchen (རྫོགས་ཆེན་སྐུ་ཕྲེང་སྔ་པ་)

Jam dgonkarsraskongasprul(འཇམ་མགོན་ཀར་སྲས་ཀོང་སྤྲུལ་)

dpalspungaberumkhyenbrtse (དཔལ་སྤུང་བེ་རུ་མཁྱེན་བརྩེ་)

gyagrje grub Thob (གཡག་རྗེ་གྲུབ་ཐོབ་)

rzongagsarmkyenbrtsechoskyiblogros(རྫོང་གསར་མཁྱེན་བརྩེ་ཆོས་ཀྱི་བློ་གྲོས་).

Rinpoche possessed unbroken lineage of both new and old tantra, transmission, and pith instruction. Rinpoche not only received so many profound teachings but also meditated and practiced them. Through his single pointed dedication and practice in dharma, Rinpoche saw deities in person, and more importantly, able to attain direct instructions from them.

In 1959, with the Chinese invasion of Tibet, Rinpoche fled to India, settled at Tezu, Tibetan settlement in Arunachal Pradesh.

In 1964, Rinpoche started a small monastery and named it lhadgonByang chub chosgling (LhagonJangchupChoeling). LhagonJangchupChoeling continues to uphold the noble tradition of the monastic rituals practice in their mother monastery in Tibet.

In 1988, Rinpoche dissolved his mind into the great sphere of truth, producing astonishing signs like the appearance of deities and colorful relics and leaving his next succession of lineage before passing away (Tib. *Ma détrülku*) Tibetan term, appointing his next incarnation during lifetime.

Dpalldantsedpag (Palden Tsepak) fifth lineage succession

Madey Tulku was born in 1987, Tibetan fifth of 8th at Tezu, Arunachal Pradesh India in the family of Dzogchen Ganor Rinpoche and Tsewang Lhamo.At the early age of four or five, Madey Tulku Palden Tsepak engaged in magical displays such as leaving his footprint on stone which is still there to witness. Unfortunately, Madey Tulku Palden Tsepak passed away at the age of eleven.

The Sixth Succession Lineage

Pema Thinley Dondul was born on the 14th of November 2003 to Pema Tsetso (mother) and TonpaKyab (father). He began his lower kindergarten school in Mumbai and thereafter received his

former basic education in T.C.V school at Dharamshala, H.P India. At the age of ten, he went to Namdroling monastery to attain monastic and scriptural education.

Sister Monastery of Lha 'brangdgon (Lhandang Gon)

Dzogchen Ganor Rinpoche ,The 4th lhadang Rinpoche's younger brother had expanded the sister monastery in 2017 at Tezu, Arunachal Pradesh, India. Rinpoche called the monastery lhadgonbyang chub chosgling (LhagonJangchupChoeling). Apart from daily rituals, monastic education is started, and scholars from Namdroling Monastery in south India are invited to teach the monks at LhagonJangchupChoeling.

Structure Trivalent Ions Subtituted M-Type Nano HexaFerrite

Umesh Bodhgire

Introduction:

Kikuchi (2005) achieved the low temperature synthesis of LaCo substituted Sr hexaferrites using the citrate complex. At low additions, single phase M-type compound was produces and the coercive force increased with La-Co additions. Increased anisotropy and shape demagnetization factor produced by te LaCo substitution restrains grain growth of ferrite particles. A series of single phase nanostructured (30–48 nm) M-type hexaferrites $BaCrxGaxFe_{12}$ $2xO_{19}$ were synthesized using a sol–gel auto-combustion technique. The sol–gel auto combustion is a simple technique to obtain nanostructured single phase hexaferrites.

Since the discovery of hexagonal ferrites by Philips laboratory in 1950, several derivatives comprising different chemical composition of the material have been synthesized and characterised. This is as a result of its application as radar absorbing material (RAM), magnetic recording and data storage, and recently multiferroic material i.e. coexistence of magnetic and electric properties at room temperature . Depending on the chemical composition, hexagonal ferrites are divided into five classes namely M-type ($BaFe_{12}O_{19}$), where Me_2 is a small $^{2+}$ ion such as cobalt, nickel, zinc or magnesium. The barium (Ba) can be replace with strontium (Sr) and often with lead (Pb) Among different exclusive magnetic nano materials, M-type hexagonal ferrites with a general formula of $MFe_{12}O_{19}$ (M=Ba, Sr and Pb) have emerged as multifunctional materials for large magnetocrystalline anisotropy, high Curie temperature, considerable saturation magnetization and superior coercivity as well as incredible chemical stability and corrosion resistance.

Material And Methods:

M-type hexaferrite with chemical composition Ba1-xAlxFe_{12}-yMnyO_{19}(x= 0.6and y= 0.3) was prepared using sol-gel method auto-combustion. The starting materials were, Fe (NO3)3·9H2O (Loba Chemie; 98% purity),Ba(NO3)2(Loba Chemie; 99% purity), Al(NO3)3.9H2O(Loba Chemie; 98% purity),and Mn(NO3)2.xH2O(Sigma Aldrich; 98% purity were dissolved in 50mL distilled water in a beaker in proper stoichiometric. Citric acid(Loba Chemie; 99.5% purity), was added to the solution with 1:1.5 as ratio. Then ammonia solution was added drop by drop to ajust the pH of solution to 7.0. This solution is stirred using stirring magnetic at 80°C to homogenize the solution and was obtained the gel solution. The gel solution was heated at around300°Cusing

hot plate for ignition of the gel. Water was evaporated and gel was burnt to obtain a dendritic powder.Subsequently calcined at 750, 850 950 and 1050°Cfor around 5 hours, hexaferrites powders were obtained. The whole process is carried out at room temperature as illustrated in the flow chart

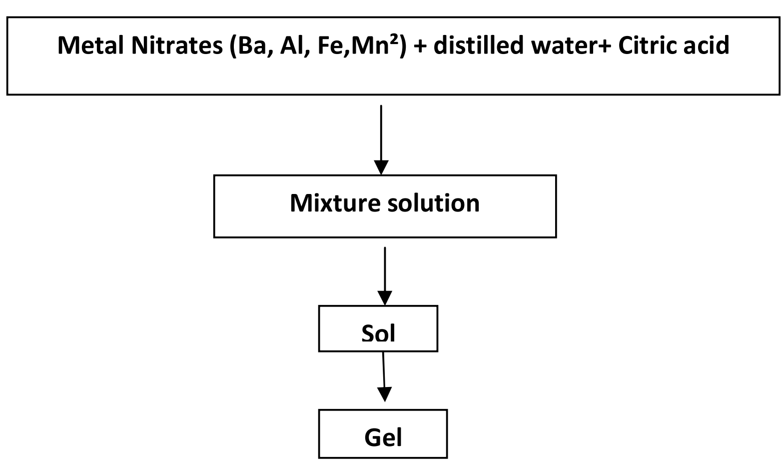

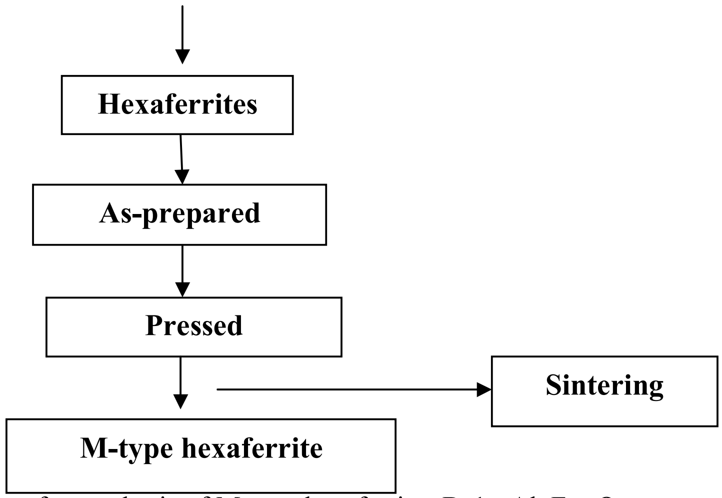

FIGURE 1. Flow-chart for synthesis of M-type hexaferrites Ba1-xAlx$Fe_{12}O_{19}$ nano powder by sol-gel auto- combition methods.

Characterization:

Structural properties of calcined hexaferrite powders were performed using X-ray diffraction (XRD) obtained from Bruker AXS D8 advanced X-ray diffractometer in the range 20° to 80° using Cu-Kα radiation operating at 40KV and 35 mA with size of 0.02°.The infrared spectra (IR) of the prepared samples were obtained from Fourier transformed infrared (FTIR) spectrometer (model-8400 S) in the range 400-4000 cm-1. Magneticproperties were measured using vibrating samples magnetometer (VSM). The thermal decomposition of calcined samples was Characterized by Thermogravimetric analysis/Differential thermal analysis/ Derivative Thermogravimetric.

Results and discussions:

XRD Analysis

The powder XRD patterns of sintered Ba1-xAlxFe_{12}-yMnyO_{19} (x= 0.6and y= 0.3) sample at 750, 850, 950and 1050°C for 5h are shown in FIGURE 2. The analysis of these patterns shows that all the calcined samples are in the crystalline phase. The presence of hkl peaks shows the formation of M-type hexaferrite. These peaks are in agreement with literature15, 19. The highest peak at 1050°C is This peak doesn't characterize hexaferrite but the presence of hematite (α-Fe_2O_3). This can indicate that the sample has to heat at a temperature above 1050°C to obtain monophase hexaferrite. Fourier Transform Infra-Red (FTIR) analysis was carried out for obtaining structural information about the formation of M-type hexaferrite phase. The FTIR spectra of the as-synthesized and sintered samples were recorded in the range of 400–4000 cm_1 as shown in Fig. 3(a) and (b). The spectra were recorded by mixing 0.05% KBr in the powder sample to get a better resolution of the hexaferrite bands.

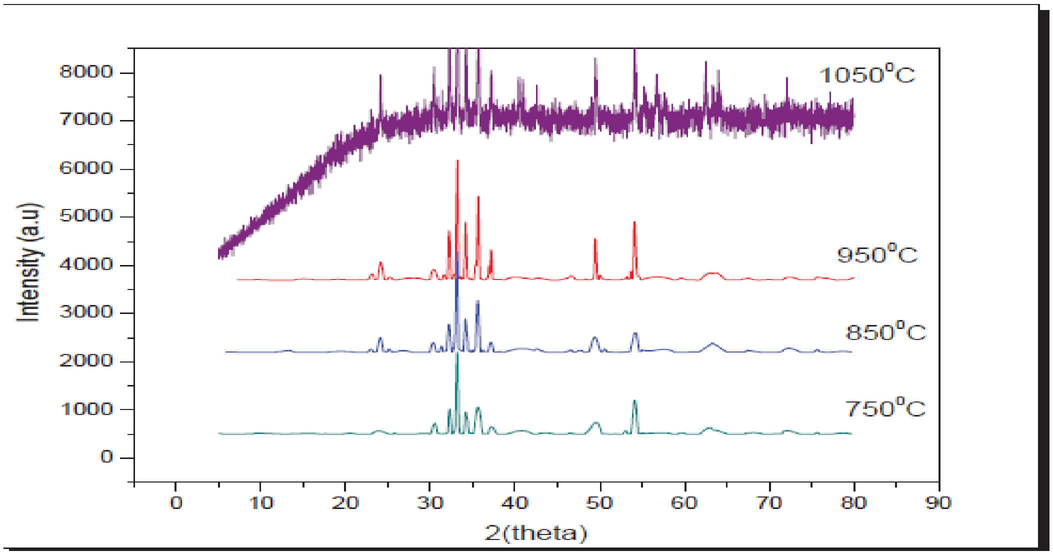

FIGURE 2.XRD patterns for Ba1-xAlxFe12-yMnyO19 (x= 0.6and y= 0.3) at different temperatures for 5h.

The variation of lattice constants (a and c) according temperature is shown in **FIGURE 2**.

$$\frac{1}{d_{hkl}^2} = \frac{4}{3}\left[\frac{h^2+hk+e^2}{a^2}\right] + \frac{l^2}{c^2}$$

The values of both parameters change with increase in temperature This can be due to micro structural defects and interaction between cations. The cell volume has been obtained using the following relation:

$v_{cell}=a^2c.\sin120^0$

Field emission scanning electron microscopy (FE-SEM) was employed to study the morphology of the prepared sample. Room temperature SEM micrograph of the sample calcinated at 950^0C and resolution of (a) 020007-3 x15000 and (b) x20000 is presented in **Fig. 3**. It can be seen that the particles exhibit homogenous distribution and platelet shape with little agglomeration which could be due to magnetic interaction between the particles .**Fig. 4** presents the energy dispersive X-ray (EDX) spectra of the sample calcinated at 950^0C. The presence of Sr, Al, Fe, Mn and with their content can be clearly seen, this is similar with the elemental composition of the dissolved reactants.

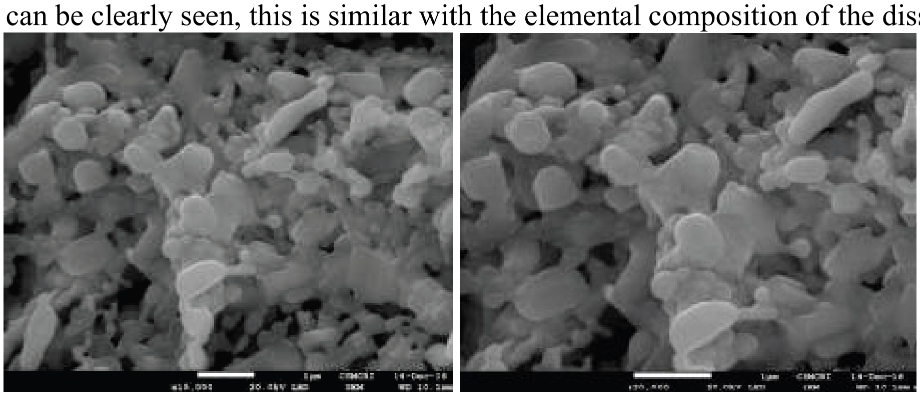

Conclusion:

A simple and economical method was used for the synthesis of hexaferrite particles by sol–gel auto-combustion technique. The XRD and FTIR analysis confirmed the formation of M type hexaferrites. The average crystallite size of the materials lies in the range of 17–45 nm which is good enough to obtain the suitable signal to noise ratio in the high density recording media. The values of ratio 'c/a' lie in the range of 0.67–0.76 for M-type hexaferrites. SEM analysi confirmed the morphology of grains to be hexagonal plateletsScanning electron microscopy investigation revealed

the platelet like grains which have well defined hexagonal shape are produced, and are useful for microwave absorbing purposes. Fourier transform infrared spectroscopy and scanning electron microscopy also revealed that the introduction of Sm3+ ions could reduce crystalline size of composites, and that the composites are composed of single phase magnetic components, i.e., $SrFe_{12}O_{19}$.

REFERENCES

1. R. C. Pullar,*Prog. Mater. Sci.*,**57**(7), 1191–1334 (2012)
2. F. Pereira *et al.,J. Mater. Sci. Mater. Electron.*,**20**(5), 408–417(2009)
3. T. Kaur, B. Kaur, B. H. Bhat, S. Kumar, and A. K. Srivastava, *Phys. B Condens. Matter*,**456**, 206–212 (2015)
4. S. H. Mahmood *et al.,Solid State Phenom.*, **232**, 65–92 (2015)
5. L. Rezlescu, E. Rezlescu, P. . Popa, and N. Rezlescu,*J. Magn. Magn. Mater.*,**193**,1–3, 288–290 (1999)
6. A. M. Balbashov*et al.*, *JETP Lett.*,**101**(7), 489–496 (2015)
7. A. G. Belous, O. I. V'yunov, E. V. Pashkova, V. P. Ivanitskii, and O. N. Gavrilenko,*J. Phys. Chem. B*,**110**(51),26477–26481(2006)
8. I. Ali, M. U. Islam, M. S. Awan, and M. Ahmad,*J. Electron. Mater.*,**43**(2),512–521(2014)
9. L. Lechevallier, J.M. Le Breton, J.F. Wang, I.R. Harris, J. Magn. Magn. Mater. 269(2004) 192–196.
10. A. Singh, S.B. Narang, K. Singh, O.P. Pandeyd, R.K. Kotnala, J. Ceram. Process.Res. 11 (2010) 241–249.
11. N. Rezlescu, C. Doroftei, E. Rezlescu, P.D. Popa, J. Alloys Comp. 451 (2008) 492–496.
12. M.J. Iqbal, M.N. Ashiq, Chem. Eng. J. 136 (2008) 383–389.
13. Z.X. Yue, J. Zhou, L.T. Li, H.G. Zhang, Z.L. Gui, J. Magn. Magn. Mater. 208 (2000) 55.
14. Y. Kang, Y. Kwon, M. Kim, and D. Lee, *J. Magn. Magn. Mater.*, 382, 10–14 (2015).
15. T. Kaur, S. Kumar, B. Hamid, B. Basharat, and A. K. Srivastava, *Appl. Phys. A*, 119, 1531–1540 (2015).
16. S. Kumar, T. Kaur, S. Kumar, and A. K. Srivastava, *J. Supercond. Nov. Magn.*, 28, 2935–2940 (2015).
17. A. J. V. Khani, *J. Mater. Sci. Mater electron*, 25, 244–248 (2014).
18. R. Shams, M. Moradi, M. Rostami, and H. Nikmanesh, *J. Magn. Magn. Mater.*, 381, 1–9 (2015).
19. I. Odeh, H. M. El Ghanem, S. H. Mahmood, S. Azzam, I. Bsoul, and A. Lehlooh, *Phys. B Phys. Condens.Matter*, 494, 33–40 (2016).
20. H. M. Elghanem, S. A. Jawad, J. Aljundi, F. Afaneh, and I. Arafa, *Polym. Int.*, 52, 1125–1130, (2003).
21. I. Ali, M. U. Islam, M. S. Awan, and M. Ahmad, *J. Electron. Mater.*, 43, 2, 512–521 (2014).
22. Y. Bai, J. Zhou, Z. Gui, and L. Li, 278, 208–213 (2004).
23. M. A. Malana, R. B. Qureshi, M. N. Ashiq, and M. F. Ehsan, *Ceram. Int.*, 42, 2686–2692 (2016).
24. Mukhtar Ahma, R. Grossinger, M. Kriegisch, F.Kubel, M.U. Rana, j. Magn.. Magn. Mater. 332(2013) 137-145.
25. A. Mali, A. Ataie, Scr. Mater. 53 (2005) 1065.
26. Jijing Xua, Haifeng Zoua, Li Hongying, Li Guanghuan, S. Gana, G. Hong, J.Alloys Compd. 490(2010) 552–556.
27. D. Srivastava, I. Lee, Adv Mater 18 (2006) 2471–2475.
28. H. Wang, D. W. Brandle, F. Le, P. Nordlander, N. J. Halas, Nano Lett 6 (2006) 827–832.
29. A. Goldman, Modern Ferrite Technology, Springer Publication (2006) 83–135.
30. Mukhtar Ahmad, R. Grossinger, M. Kriegisch, F. Kubel, and M. U. Rana, Curr. App. Phys. 12(2012) 1413.
31. M. V. Rane, D. Bahadur, S. D. Kulkarni, S. K. Date, J. Magn. Magn. Mater. 195 (1999) L256.
32. Ihsan Ali, M. U. Islam, M. S. Awan, Mukhtar Ahmad, Muhammad Naeem Ashiq, Shahzad Naseem,J. Alloys Comp. 550 (2013) 564–572.
33. Manisha V. Rane, D. Bahadur, A. K. Nigam, C. M. Srivastava Rane, J. Magn. Magn. Mater. 192(1999) 288.
34. N. K. Dung, N. T. L. Huyen, J. Sci. Math. Phys. 25 (2009) 199–205.
35. M. W. Mukhtar, M. Irfan, I. Ahmad, I. Ali, M. N. Akhtar, M. A. Khan, G. Abbas, M. U.Rana, A. Ali, M. Ahmad, J. Magn. Magn. Mater. 381 (2015) 173–178.
36. G. Joshi, A. Khot and S. Savant, Solid. State. Commun, 65 (1988) 1593.
37. X. Liu, W. Zhong, S. Yang, Z. Yu, B. Gu, Y. Du, Phys. Status Solidi. 193 (2002) 314.
38. Taminder Singh, M. S. Batra, Iqbal Singh and Arun Katoch, J. Phys. Conference Series 534 (2014)012013.
39. M. M. Hessien, M. M. Rashad, El-Barawy K, J. Magn. Magn. Mater. 320 (2008) 336–343.
40. V. K. Sankaranarayanan, D. C. Khan, J. Magn. Magn. Mater. 153 (1996) 337.
41. https://www.science.gov/topicpages/m/m-type+hexagonal+ferrite
42. https://pubs.aip.org/aip/acp/article-abstract/1860/1/020007/755932/Calcination-temperature-effect-on-the?redirectedFrom=fulltext

Subhash Chander Bose : The Leader Of I.N.A

Dr. Rakesh Mittal
Assist professor of History, Rksd(Pg).College.Kaithal

Subhash Chander Bose wanted to make india free with the help of east asia especially Japan but like his earlier experience in Germany Bose‗s experience in Japan in the initial stages were not very pleasant. Bose knew there were many problems awaiting solution in the Far East. Though he knew something, he wasnot aware of the events that took place during his journey in 1942. He knew that aforce of sixteen thousand men had been raised; but it seemed that the leader had lost patience just when he might, by perseverance, have obtained all he asked. Perhaps the trouble had been short-sighted political leadership.1 Before he took charge of the Presidentship of the League, Bose met the Japanese Army Chief of Staff, the Minister of the Navy, the Chief of Naval Operations and Foreign Minister Shigemitsu. These meetings were successful and he could impress them considerably. But Japanese Premier Tojo refused an interview with Bose on the pretext of pressure of work.

Bose understood that Tojo‗s position-as the first among equals- was quitedifferent from the European dictators. While Hitler and Mussolini had frequentcontact with each other, Tojo had never met either of them in person. Before meeting with Tojo, Bose wanted to create a lobby in support of Indian Independence among the political and the military elite in Tokyo. He took enough efforts to educate the top military commanders of Japan about India and its freedom struggle.[2] Finally on June 10, 1943 the meeting took place between Bose and Tojo:―Once Tojo met Bose his prejudice was completely dispelled … with his appearance and manners. Tojo was very deeply impressed by Bose‗s personality, and underwent a complete change of heart about India and the Indian people as a whole.[3] Bose also knew that the Japanese had a poor opinion of the Indians in general and the INA in particular. This consciousness made him determined to impress everybody by his flawless manners and the righteousness of the cause to

which he was devoted .Bose‗s impact was so great that even the cynical Tojo couldnot remain uninfluenced by him. After their first meeting he offered to meet Bose again on 14thJune for the second time. During the discussion Tojo was frank and he told Bose―Japan is firmly resolved to extend all means in order to help to expel and eliminate from India the Anglo-Saxon influence which are the enemy of Indian People, and enable India to achieve full independence in the true sense of the term.[4] After trying to understand the Japanese mind, Bose thought it is no longer necessary for him to remain in disguise and on 19th June 1943, he had a press conference and followed it with two broadcasts to publicize further his presence in the Far East. Bose said Indian liberty must however, be won with Indian blood.[5]

Bose told his purpose of escape from India is being materialized, as by now heknew the international situation. The Axis powers, particularly Japan, were ready to help India; all Indians in Axis-controlled countries were organized as one, to bring assistance to those at home. Now India should do her part: ―Civil disobedience must develop into armed struggle. And only when the Indian people receive the baptism of fire on a large scale will they qualify for their freedom…India shall be free- andbefore long. And a free India will throw open the prison gates so that her worthy sons may step out of the darkness of the prison cells into the light of freedom, joy and selffulfillment.[6]

There was the necessity of a dynamic leader, a man of commandingpersonality and indomitable wil1, energy and political ability, to lead the IndianFreedom Movement in East Asia. When the arrival of Bose was finalised, theJapanese wanted to know the reaction of Ras Behari Bose. There were doubtswhether he would agree to turn the leadership over to S C Bose. But when Col.Iwakuro broke this news to Ras Behari Bose, he replied: ―That is a good idea. He is a born leader. I will be glad to turn the leadership over to Mr. Subhas Chandra Bose. Our ultimate goal is to win our independence. Since I have done my bit, I would like Mr. subhash Chandra Bose to take over. He is young and bouncy.[7]

Bose had heard about Rash Behari from V.D. Savarkar, when on 22nd June1940, he had come to Savarkar to seek his advice on the vexed question of Hindu-Muslim unity. Ras Behari had correspondence with Savarkar and kept him informed about the political developments in Japan and the possibility of Japan joining the World War II, against Anglo-American imperialism.[8] It seems that Savarkar had advised Bose to go to Germany and organise an Army from among the Indian Prisoners of War and then come to Japan with German help where he could join hands with Ras Behari Bose.[9]

Bose left for Singapore from Tokyo with Ras Behari and Abid Hassan. Hehad persuaded Tokyo to replace Iwakuro with men of his choice; Yamamoto, as thehead of Hikari Kikan, Japan‘s liaison agency. His radio speeches had already created an atmosphere of eager anticipation among Indians in Southeast Asia. He reached Singapore on 2nd July 1943.He was given a wonderful welcome and was received bythe top military commanders J.K. Bhonsle and Mohammad Zaman Kiani at the airport, and the Indian National Army gave him a guard of honor. Everywhere he went, Indians garlanded him with flowers and shouted greetings. Ras Behari introduced Bose to leaders of the IIL and officers of INA. Both of them tried to allay the doubts of some of their fellow revolutionaries regarding Japanese motive towards India. Bose remarked ―we shall have to be awake and alive, on our guard, not only against the enemy British imperialism, against imperialistically inclined Japanese bureaucrats, among the Indians in our rank.59 On 4th July 1943, representatives of the Indian Independence League assembled at the Cathya Theater to witness Bose‘s acceptance of the leadership of the movement from Ras Behari Bose. Ras Behari formally handed over Bose the leadership of IIL and I.N.A. describing Bose assymbolizing all that is ―best, noblest, the most daring and the most dynamic in the youth of India,[10]

Bose addressed the gathering, reviewed the political crises in India and the war situation in Europe and Asia, expressing his confidence in Axis victory. Heannounced his plan to organize a provisional Government of Free India. ―It will be the task of this Provisional Government to lead the Indian Revolution to successful conclusion… the Provisional Government will have to prepare the Indian people, inside and outside India, for an armed struggle which will be the culmination of all our national efforts since 1883.[11]Bose concluded his speech with a flourish of Bengali oratory: ―we have a grim fight ahead of us… In this final march to freedom, you will have to face danger, thirst, privation, forced marches- and death. Only when you pass this test will freedom beyours.[12]

The next day, 5th July 1943, at 10:30 in the morning, Bose came in militaryuniform to address Indian army of liberation. Twelve thousand soldiers had gathered in front of Singapore‘s municipal building. He insisted that this army had been formed and would go into battle entirely under Indian leadership. He named the army as *AzadHindFauj* (―Free India Army) and their battle cry: ―Chalo Delhi! (―Onward to Delhi). ―For an enslaved people, he said with emotion, ―there can be no greater pride, no higher honour, than to be the first soldier in the army of liberation. He

promised his troops that he would be with them ―in darkness and sunshine, in sorrow and in joy, in suffering and in victory. The solders responded with shouts of―Inquilab Zindabad! (Long live Revolution) *Jai Hind* and cries of victory to Gandhi and Bose.―For the present, Bose warned them, ―I can offer you nothing except hunger, thirst, privation, forced marches and death. But if you follow me in life and in death- as I am confident you will – I shall lead you to victory and freedom.[13]

The same day, Premier Tojo on a visit from Manila, arrived in Singapore. On6th July I.N.A. held another parade which was witnessed by Tojo and listened toBose‘s call to revolution. His presence at Bose‘s side seemed proof again of Japan‘sgood faith. The parade was followed by the address of Tojo assuring that Japan had no territorial, military or economic ambitions in India and that India would achieve independence from foreign domination and that Japan would extend all-out aid for Indian liberation.[14]

The news of the existence of Azad Hind Fauj was announced all over the EastAsia. In months that followed, Bose impressed massive audience of soldiers andcivilians with his speeches in Hindi and elicited an overwhelming positive response tohis call for men and materiel for the final struggle against the British Raj. As themajority of Indian immigrants in Southeast Asia were from southern India, hisspeeches were translated into Tamil. On 9th July, there was another mass rally in Singapore, attended by Indians together with some Malays and Chinese. Boserecounted his earlier action on behalf of Indian Freedom. He addressed a crowd ofmore than sixty thousand civilians in Singapore; ―Indians outside India, particularly Indians in East Asia are going to organise a fighting force which will be powerful enough to attack the British army of occupation in India. When we do so, a revolution will break out, not only among the civilian population at home, but also among the Indian Army, which is now standing under the British flag. From inside India and from outside, it will collapse and the Indian people will then regain their liberty.[15]

Bose‘s belief that the INA would spark a revolution within India came to be shared by officers and men of the INA. Bose called for a total mobilisation of Indian man power and financial resources in East Asia. Bose assumed command of the Azad Hind Fauj in August. Though he became supreme commander of INA, he did not take any military rank. He gave up the civilian dress he preferred to be in military uniform. Bose did not accept the role of INA as explained by Terauchi (THE COMMANDER OF JAPAN).Bose made it clear to Terauchi that the only role acceptable to the INA in Indian .campaign would be spearheading the advance. Indian freedom had to be won by Indians. Freedom secured through Japanese sacrifices would be worse than slavery. He told ―The first drop of blood shed on Indian soil must be that of a soldier of the INA.‖16 REALLY SUBHASH Bose Was the great leader of Indian National Army . He played a very significant role in the struggle of Indian independence.

Refrences

1. Hugh Toye, Su*bhas Chandra Bose: The Springing Tiger,* Mumbai: Jaico Publishing House, 2007,p.80.
2. Sugata Bose, *His Majesty's Opponent: Subhas Chandra Bose and India's struggle against empire,*New Delhi: Penguin Books India Pvt. Ltd, 2011, p. 240
3. Hari Hara Das, *Subhas Chandra Bose and the Indian National Movement,* New Delhi: Sterling Publishers Private Limited, 1983, p.275.
4. Hugh Toye, Su*bhas Chandra Bose: The Springing Tiger,* Mumbai: Jaico Publishing House, 2007,p.81.
5. Ibid., p. 82
6. Ibid., pp. 82-83.

7. Uma Mukherjee, *Two Great Indian Revolutionaries: Rash Behari Bose & Jyotindra Nath Mukherjee,* India: Firma K. L. Mukhopadhyay, 1966, pp.158-159.
8. Ibid., p.159.
9. Tatsuo Hayashid, *Netaji Subhas Chandra Bose: His Great Struggle and Martyrdom,* trans. Biswanath Chatterjee, Calcutta: Allied Publisher, 1970, p.23.
10. Sugata Bose, *His Majesty's Opponent: Subhas Chandra Bose and India's struggle against empire,*New Delhi: Penguin Books India Pvt. Ltd, 2011, p.244.
11. Joyce Chapman Lebra, *The Indian National Army and Japan,* Singapore: ISEAS, 2008, p.119.
12. Ibid., 73 Joyce Chapman Lebra, *The Indian National Army and Japan,* Singapore: ISEAS, 2008, p.123. p.120.
13. Sugata Bose, *His Majesty's Opponent: Subhas Chandra Bose and India's struggle against empire,*New Delhi: Penguin Books India Pvt. Ltd, 2011, p.245.
14. Joyce Chapman Lebra, *The Indian National Army and Japan,* Singapore: ISEAS, 2008, p.120.
15. Sugata Bose, *His Majesty's Opponent: Subhas Chandra Bose and India's struggle against empire,*New Delhi: Penguin Books India Pvt. Ltd, 2011, pp. 245-246
16. Joyce Chapman Lebra, *The Indian National Army and Japan,* Singapore: ISEAS, 2008, p.123.

सामाजिकजाणिवेचासाहित्यिक :अण्णाभाऊसाठे

डॉ. मनिषाझोंबाडे

सहा. प्राध्यापकवमराठीविभागप्रमुख, शिवाजीमहाविद्यालय, मुरुडजि. लातूर

दलितसाहित्यातीलपहिलेप्रवर्तक, लोकलेखकम्हणूनशाहीरअण्णाभाऊसाठेहेओळखलेजातात. वैचारिकतेनेपरिपूर्णअसलेलेअण्णाभाऊसाठेयांचेमराठीसाहित्यहेनेहमीचसामाजिकजाणिवांचीसाक्षदेतेदलितजीवनाचे भानराखणारेआण्णाभाऊंचेहेसाहित्यइतरउच्चवर्णीयलेखकांच्यासाहित्याप्रमाणेकेवळमनोरंजनकरणारेसाहित्यनाहीतर त्यांचेसाहित्यहेइतरउच्चवर्णियलेखकांच्यासाहित्याप्रमाणेकेवळमनोरंजनकरणारेसाहिलनाहीतरत्यांचेसाहित्यहेदलित जीवनाचाविद्रोहीअविष्कारघडविणारेसाहित्यआहेज्यादलितांनाकामगारांनाश्रमिकांनाइथल्याप्रस्थापितन्यायवस्थेने कधीचन्यायदिलानाही. त्यांचेनेहमीशोषणकेले. अशाउपेक्षितांच्याबाजूघेऊनएकबंडउभारण्याचाप्रयत्नआण्णाभाऊसाठेयांनीआपल्यासाहिलामधूनकेलाआहे. कामगारांच्याश्रमावरविश्वासठेवणारे, कामगारचळवळीतराहुनश्रमिक, शेतमजुरकष्टकरीस्त्रीयायांनानिकटत्वांनेअनुभवणारेआण्णाभाऊसाठेहेकामगारांच्यापाठीशीखंबीरपणेउभेराहिले.

कामगारांच्याश्रमावरत्यांचीनिष्ठाहोतीम्हणूनहेजगहीपृथ्वीशेषाच्यामस्तकावरतरलीनसुनदलितांच्यातळहा तावरतरलेलीआहे. हेसत्यआपल्यालेखनीतूनजगांपुढेमांडलेआण्णाभाऊंच्यासमग्रसाहित्याचेचिंतनकेलेतरतळगाळातीलदलितकष्टकरीश्रमि कांच्यावेदनांचाआक्रोशत्यामधूनजाणवतोडॉ. बाबासाहेबआंबेडकरयांनीज्याप्रमाणेजीवनाच्याअंतिमक्षणापर्यंतदलितबांधवानास्वाभिमानाचीशिकवणदिली, अन्यायाविरुध्दसंघर्षकरावयासशिकवलादलितांचीअस्मिताजागृतकेलीत्याचप्रमाणेस्वत: आण्णाभाऊसाठेहेहीआपल्यासमाजाचास्वाभिमानजागृतकरतात. हेपुढीलत्यांच्यापुढीलकाव्यातूनदिसूनयेते.

जगबदलघालुनिघावा |

“सांगुनिगेलेमजभीमराव ||

आंबडेकरीवैचारिकतेचावारसादलित, कष्टकरीग्रामीणजनतेपुढेमांडला. डॉ. बाबासाहेबांच्यावैचारिकतेचावारसापुढेनेण्याचेमहानकार्यत्यांनीअगदीनिस्वार्थपणेआपल्यासाहित्याद्वारेकेलेआहे.

आण्णाभाऊंच्यासमग्रसाहित्यातत्यांचीकथा - कादंबरीचीनिर्मितीहीठळकपणेनजरेतभरते. जिवंतकाडतूस, आबी, खुळंवाडीबरवादयाकंजारी (1960) चिरागनरचीभुतं (1978) कृष्णाकाढच्याकथाहेत्यांचेकाहीकथासंग्रहनावाजलेलेआहेत. त्यंच्याकथाह्याआर्थिकविषमतेबरोबरचसामाजिकविषमतेचेदर्शनघडवितातत्याकथांमधीलव्यक्तींचाजगण्यासाठीजोसं घर्षचाललेलादिसतोतोप्रेरणादायीआहे. त्यांच्याकथांचेएकमहत्वपूर्ववैशिष्टयेअसेआहेकी, संघर्षहात्यांच्याकथांचाप्राणआहे. स्वाभिमानानेजगण्यासाठीधडपडणाराकष्टकरीमाणूसशोषितउपेक्षितमाणूसहाआण्णाभाऊंच्याकथालेखनाचाकेंद्रबिंदू आहे. म्हणूनप्र.के . अत्रेआण्णाभाऊंच्याकथेबद्दलम्हणतातकी, “हीजगण्यासाठीलढणाऱ्यामाणसांचीकथाआहे.

इथल्यासर्वाच्यरक्तातूनएकचलढा व इर्षावाहतआहे. त्यासर्वांनामनानेजगायचेआहे. अंगातनसेलतेवढेबळएकवटूनत्यांनाआकमावृत्तीशीसामनादयायचाआहेआणित्यातत्यांनाजिंकायचेहीआहेहीकचखाणारीहारमानणारीमाणसनाहीतबाणाचावारझेलण्यासाठीजशाएखादाशूरवीरछातीजशीताढठेवतो. तशीयालोकांचीछातीनेहमीचताठअसतेयामाणसांच्याहाताच्यामुठीनेहमीचउगारलेल्याअसतात.

आण्णाभाऊच्यासाहित्याचाप्रभावतळगाळातीलमाणसापासून त उच्चवर्णियापर्यंतदसूियेतो. गावकुसाबाहेरच्यासमाजालाखडबडूनजागेकरणाराअसाहाक्रांतिकारकलेखकहोता. आण्णाभाऊंच्यासाहित्यिकत्यांच्याकादंबऱ्याकार्याचेआजच्यापीढीलाभानआहे. संयुक्तमहाराष्ट्राच्याचळवळीतआण्णाभाऊंनीस्वत:लाझोकूनदिलेहोते. त्यांचीशाहिरीहीलावणी, पोवडे, गीते, लोकनाटयेआदीप्रकारांनीसजलीआहे. त्यांनी 1950 लासंयुक्तमहाराष्ट्राच्याचळवळीचाजोपोवडालिहलातो 'महाराष्ट्राचीपरंपरा'(1950) यानावानेत्याचबरोबरमुंबईकुणाची? ह्यालोकनाटयाचेमहाराष्ट्रभरप्रयोगकेले. अकलेचीगोष्ट (1945) देशभक्तघोटाळे (1946) शेटजीचेइलेक्शन (1946) बेकायदेशीर (1947) पुढारीमिळाल (1952) हीत्यांचीअयकाहीलोकनाट्यविशेषत :आण्णाभाऊंनीपारंपारिकतमाशालाआधुनिकलोकनाट्याचेरुपदिले.

आण्णाभाऊसाठेयांनीविविधसाहित्यप्रकारहाताळलेकथा, कादंबऱ्यापोवाडे, लावण्यालोकनाटये, पदे, गीतेअसेकितीतरीविविधसाहित्यप्रकारत्यांनीसहजगतत्याअविष्कृतकेलेशोषण, अन्याय, अत्याचारालाप्रखरविरोधहेत्यांच्यासाहित्याचेखासवैशिष्टयेमानवीवृत्तीआणिप्रवृत्तीयांचेवास्तविकदर्शनवाचकांनाघडावेयासाठीत्यांनाशब्दांनाज्वालाचेरुपदिलेजेणेकरुनदलितांचेनिर्जिवमनआपोआपचेतवलेगेले. आण्णाभाऊसाठेमराठीसाहित्यातीलअढळपदावरविराजमानझालेतेयाचसाहित्यनिर्मितीमुळेसंघर्षहीत्यांच्यासाहित्यांचीखासियनत्यामुळेत्यांच्याकथाकादंबऱ्यातूनत्यांनीचित्रितकेलेल्याविविधमाणसांतसंघर्षकरण्याचीप्रचंडउर्मीदिसूनयेतेमानवीजीवनातीलसंघर्ष, नाटय, दुःखदारिदयसाहित्यातूनप्रभावीपणेमांडणारेआण्णाभाऊसाठेहेएकमेवलेखकहोते. एकंदरितत्यांच्यासाहित्याचाअभ्यासकरताअसेदिसूनयेतेकीमानवीजीवनातीलसंघर्ष, नाटय, दु:खदारिद्रययावरत्यांचेसाहित्यआधारलेलेआहे.

डॉ. बाबासाहेबआंबेउकरयांच्यालाढाऊआणिप्रखरविचारांचेसंस्कारत्यांच्यामनावरखोलकररुजलेहोते. म्हणूनचआपल्यासमाजातीलउपेक्षितगुन्हेगारम्हणूनबदनामठरवलेगेलेलेदलितआणिश्रमिकयांच्याउन्नतीचेस्वप्न आण्णाभाऊपाहतहोते. तेस्वप्नत्यांनीसाहित्याद्वारेपूर्णत्वासनेलेआजच्याकाळातविशेषत :आण्णाभाऊसाठेयांच्यापासूनप्रेरणाघेऊनदलितलेखकांचीएकप्रतिभावानपिढीनिर्माणझालीत्यातबाबुरावबागूल, नामदेवढसाळ, केशवमेश्रामयशवंतमनोहर, शरणकुमारलिंबाळे, दयापवारइत्यादींचासमावेशआहे.

निष्कर्ष :-

आण्णाभाऊंच्यासाहित्याचाएकदंरितअभ्यासकरताअसेनिष्कर्षयेतातकी, आण्णाभाऊसाठेचेसाहित्यहेसामाजिकजाणिवाअसणारेसाहित्यआहे. आण्णाभऊसाठेयांनाजातियमुक्तसमाजअभिप्रेतआहे. डॉ. बाबासाहेबआंबेडकरयांच्याविचारांचावारसात्यांच्यालेखनातूनदिसूनयेतो. दलितआणिश्रमिकयांनान्यायमिळवूनदेण्याच्याउद्देशानेत्यांचीसाहित्यनिर्मितीझालेलीआहे.

बंडखोरी, स्वाभिमान, गजर व गोरगरीबयांनामदतकरण्यासाठीप्रवृत्ती इ. गुणांनीवैशिष्ट्यपूर्णअसणाऱ्यामाणसांचेचित्रणत्यांनीत्यांच्या 'फकिरा' (1959) याकादंबरीतूनकेलेआहे. हीकादंबरीदलितांच्यारक्तामध्येअसलेल्याझुंजारपणाचेदर्शनघडवितेयाकादंबरीचेएकवैशिष्ट्यम्हणजेकादंबरीकथाआण्णाभाऊंच्याखऱ्याआयुष्यातीलत्यांचेमामाश्रीफकिराराणोजीमांगयांच्याजीवनाचीकहानीआहे. याकादंबरीतूनअसेदृष्टीसयेतेकी, आण्णाभाऊंनाजातीमुक्तसमाजअभिप्रेतआहे. आण्णाभाऊअशासमाजातवावरलेआहेत. जिथंजाती – जातीमध्येसंघर्षतरहोताचपणआपलीकडेजातीयसलोखाहीतितकाचहृदयस्पर्शीहोता. फकिरामध्येविष्णुपंतकुलकर्णीकिंवापाटीलहीमाणसंजातीपलीकडेजाऊनमाणुसकीजपणारेलोकहोतेआणिहेचलोकआण्णाभाऊंच्यामनपटलावरघरकरुनराहिले. त्यामुळेचआण्णाभाऊंनीआपल्यालेखनातूनयालोकांचेचित्रणकेलेआहे. जातीयव्यवस्थेमुळेमाणूसकसाखंगलाजातो. खचलाजातो. यातूनमाणसालामुक्तहोण्याचीगरजआहे. हेआण्णाभाऊंच्यालेखनातूनदिसूनयेते. अतिशयलोकप्रियअशायाफकिराकादंबरीविषयीनामांकितसाहित्यिकवि.स. खांडेकरयांनीहीभरभरुनकौतुककेले. इतकेचनव्हेतरयाकादंबरीसमहाराष्ट्रराज्यसाहित्यपुरस्कारप्राप्तझाला. त्यांची 'मास्त्र' हीकादंबरीदेखिलसामाजिकभानअसणारीकादंबरीआहे. स्वदेशप्रेमआणित्यागीवृत्तीनेस्वातंत्र्यलढयातसहभागीझालेल्यादेवगावच्याएकाबंडखोडमास्तराचीजीवनकहाणीदर्शवितेस्वातंत्र्यमिळविण्यासाठीसशस्त्रक्रांतीच्याविचारानेभारावलेलाहामास्तरसातारापरिसरातीलतळागाळातीललोकांना स्वातंत्र्यलढयातझोकूनदेणाराहामास्तरप्रसंगीस्वत:च्याकुटुंबाचात्यागकरतो. मास्तरचाकौटुंबिकत्याग, त्यातचत्याच्यापत्नीचेझालेलेनिधन, तुरुंगातूनसुटकेचीअशक्यता, दुसरीपत्नीमालनहितसदुसऱ्याविवाहकरवयाससांगणेदुर्देवानेम्हणवाकिंवासुदैवानेमास्तरची 13 व्यादिवशीतुरुंगातूनझालेलीसुटका, मालनच्यादुसऱ्याविवाहामुळेमास्तरलाझालेलेदु:ख, मालनलाकायमहरवूनबसोअशीमास्तरचीशोकातिकाआण्णाभाऊंनीअतिशयतीव्रतेनेयाकादंबरीतरेखाटलीआहे.

संदर्भग्रंथ :-

1) साठेआण्णाभाऊ, शाहीर, मनोविकासप्रकाशन, मुंबईदु.आ. 1985
2) साठेआण्णाभाऊ, देशभक्तघोटाळे, विद्यार्थीप्रकाशन, पुणेदु.आ. 1987
3) डॉ. गुरवबाबुराव, आण्णाभाऊसाठेसमाजविचारआणिसाहित्यविवेचन, लोकवाङ्मयसंग्रह, मुंबईप्र.आ. 1991
4) सानेरविकिरण, लढासंयुक्तमहाराष्टाचाडायमंडपब्लिकेशनपुणेप्र.आ. 2009
5) साठेदिनकरआण्णाभाऊच्याआठवणी, संकेतप्रकाशन, नागपूरप्र.आ. 2007

आत्मनिरीक्षणहेचखरेपर्यावरणरक्षण

विवेकविनायकरावकुलकर्णी

जिल्हापरिषदप्राथमिकशाळाअवलगाव (बुद्रुक)केंद्र.पानेवाडीतालुकाघनसावंगी.जिल्हाजालना.

प्रस्तावना:-

नुकत्याचकाहीवर्षांपूर्वीआपणसर्वांनी "अंफान" वादळाचेभारताच्यापूर्वकिनाऱ्यावरघातलेल्यारौद्ररूपाचेदर्शनघेतले. यावादळानेपश्चिमबंगालतथाओरिसाच्याकिनारपट्टीवरधडकमारली.यात 80 ते 100 लोकमरणपावले. लाखोलोकबेघरझालेतसेचगेल्याकाहीवर्षात "कोविड" नावाच्यामहाभयानकसाथरोगाचेदुष्परिणामसंपूर्णजगानेअनुभवले. कोविड व चक्रीवादळयासारख्याघटनांनीमानवाच्याडोळयातझणझणीतअंजनघालण्याचेकामकेलेआणिपर्यावरणाच्याबाबतीत मानवाचेआत्मनिरीक्षणकुठेतरीकमीपडतेयाचीजाणीवपुन्हाएकदाआपणासकरूनदिली.

विषयमांडणी:-

मानवानेआजच्यायुगातबरीचप्रगतीकेलीपणहीप्रगतीसाधतअसतानातोआपल्याशारीरिक, मानसिकतथानैसर्गिकस्वास्थ्याचेबळीदेतोय.स्वतःच्यादैनंदिनगरजापूर्णकरतानातोनिसर्गालाअक्षरशःओरबाडतआहे. याचाचपरिणामम्हणूनकार्बनफुटप्रिंट्स,इकॉलॉजिकलइनबॅलन्स, ग्रीनहाऊसगॅसेस, ओझोनचाघटताथरयास्वरूपाचेअनेकशब्दआपल्याकानावरपडतआहेतआणिहेसर्वशब्दपर्यावरणाच्यासंदर्भातवापरला जातातयाचीसर्वसामान्यजनतेलानक्कीचमाहितीझालीआहेअसेमलावाटते.
गेल्याकाहीवर्षातआपल्यासमोरउभ्याराहिलेल्याप्रश्नांमुळेचपर्यावरणाचेमहत्त्वआपल्यालक्षातयेऊलागलेआहे. परंतुखरेतरपर्यावरणाचेरक्षणकरण्यापूर्वीआपल्यालाआपलेआत्मचरित्रप्रथमसखोलतेनेआत्मचिंतनकरणेगरजेचेआहेअसे मलातरीवाटते
.याचाचअर्थ"संतुलनअसंतुलनाच्या"याचक्रातएकमानवयानात्यानेमीकायकेलेपाहिजेहेआपणजाणूनघेतलेपाहिजे.माझ्यामताप्रमाणेतेखालीलप्रमाणे...

१) सर्वप्रथममानवाने**अधिवास**म्हणजेइतरप्राण्यांचेसहअस्तित्वमान्यकरावे. हाअधिवासवाढविणे, टिकवणे, हीकाळाचीगरजम्हणूनमानवानेआपलेकर्तव्य जपावे ,जोपासावे.
२) **पाणी**हेजीवनआहेत्याचावापरकाळजीपूर्वक व काटकसरीनेकरणे व करावयासलावणीहेसुद्धापर्यावरणाचेरक्षणआहे.
३) **विजेचीबचत**करणेहेसुद्धापर्यावरणाचाभारकमीकेल्यासारखेआहे.
४) प्रत्येकमानवानेआपल्यासंपूर्णहयातीत, जीवनभरातकिमानपाचवृक्षांचेसंगोपनतथासंवर्धनकरावे
५) **प्लास्टिकला**नाहीम्हणण्याचेधाडसदाखवूनसंभाव्यधोकेटाळतायेऊ शकतात.
६) रिड्यूस (Reduce),रिसायकल(Recycle)रियूज(Reuse)हेतत्वप्रत्येकानेशक्यअसेलतेथेवापरावे.
७) **मर्यादितकागदाचा**वापरआपल्याजीवनातप्रत्येकानेकेल्यासबऱ्याचप्रमाणातपर्यावरणसंवर्धनहोईल.
८) **कचराविल्हेवाट**लावण्यासाठीवैज्ञानिकदृष्टिकोनाचावापरकरणेत्यावरउपायठरेल.

९) नैसर्गिकऊर्जास्रोतांचाजास्तीतजास्तवापरहोण्यासाठीशासनतसेचवैयक्तिकस्तरावरजाणीवजागृतीसाठीप्रयत्न करणेगरजेचेठरेल.

सारांश:-

यासारखेबरेचप्रयत्नप्रत्येकमानवाच्याहातूनहोण्यासारखेआहेयासाठीआपणासफारकाहीकिंमतमोजावीलागत नाहीसहजगत्याउपायकरूशकतोफक्तगरजआहेतीइच्छाशक्तीचीआणित्याइच्छाशक्तीसाठी**आत्मनिरीक्षणाची**प्रत्येकाने आपल्याआत्मचिंतनकेल्यासनिश्चितचपर्यावरणत्याचीचांगलीफळेमानवासदेइलयातशंकानाही..

तुलसीदास के साहित्य मेंबिम्बविधानऔरजीवनमूल्य

डॉ. बालकृष्ण प्रजापति

सहायकप्राध्यापक, संस्कृतशासकीय एस.जी.एस. पी.जी. महाविद्यालय,गंजबासौदा(विदिशा)

साहित्य समाज का दर्पणहोताहै। ''सत्यंवद् धर्मचर'' से लेकरकबीर, तुलसी, रहीम के नीतिकाव्य तकव्याप्तनीतिसाहित्य की प्रतिष्ठा का प्रत्यक्ष प्रयासहै।साहित्य हमारेअव्यक्तभावोंकोव्यक्तकरताहैऔरउसमें जीवन के विविध रूपहमारेसामनेआतेहै।साहित्य निश्चय हीकलात्मकअभिव्यक्तिहै।इसलिए सृजनप्रक्रिया के अन्तरंग क्षणोंमेंसाहित्यकारजीवनमूल्योंऔर उनके विश्वास की संभावनाओंपरर्निद्धन्द होकरविचारकरताहै।सृजनप्रक्रिया के इस अनायास, सहजचिंतन की अभिव्यक्तिउसकेकृतित्वमेंअन्तरआतीहैऔरजीवनमूल्यों का बोध प्राप्तकरसकतेहै।

डॉ. गुलाबराय के संदर्भमें–साहित्य संसार के प्रतिमानसिकप्रकिया, विचारोंभावोंऔरसंकल्पों की शाब्दिकअभिव्यक्तिहैऔरहमारेकिसी न किसीप्रकार के हित का साधनकरने के कारणसंरक्षणीय होजाती है।[1]इसीसंदर्भमेंआचार्यमहावीरप्रसाद द्विवेदी ने कहाकि ''ज्ञानराशि के संचितकोष का नाम साहित्य है।''[2]हेनरीहडसन की मान्यताहैकि '' साहित्य मूलतः भाषा के माध्यम द्वारा जीवन की अभिव्यक्तिहै''।[3] शैली केशब्दोंमेंकल्पना की अभिव्यक्तिहीकाव्य है।[4]

व्याकरण के अनुसारभीसाहित्य शब्द का यहीभावनिकलताहै। ''धा'' धातुऔर ''क्त'' प्रत्यय के संयोग से ''हित'' शब्दनिष्पन्नहोताहै।''स'' के योग से साहित्य का अर्थहुआ, साथ, एकत्र।[5]संस्कृत के आचार्यों ने कहाकि ''शब्दार्थयोर्यथावत्साहभावेनविद्यासाहित्य विद्या''। उत्पत्ति की दृष्टि से साहितस्य भावंसाहित्यं।

महाकवितुलसीदास ने भीअन्य आचार्यों के मतों का समर्थनकियाहै।काव्यात्माकोलेकरसाहित्य मेंअनेकसम्प्रदाय चले।वामन ने रीतिको, आनन्दवर्धन ने ध्वनिको, क्षेमेन्द्र ने औचित्य को, कुंतक ने वकोक्तिको, रूद्रटऔरदण्डी ने अलंकारकोभरत ने रसकोकाव्य की आत्मामानाहै।साहित्यालोचन के पश्चातमानदण्डों के अंतर्गतकलावादी, वस्तुवादी, भाववादीमानदण्डप्रमुख है।महाकवितुलसीदास ने काव्य मेंइनसभी के महत्वकोस्वीकारकियाहै।संस्कृतसाहित्य के कविवाल्मीकि ,व्यास, भवभूति,कालिदास, बाण, हर्ष, भारवि, माघआदिबिम्ब की अवधारणकोरेखांकितकियाहै।कला एक आखण्डअभिव्यक्तिहै।इसकामूलउददेश्य मानवकोमानसिकसौंन्दर्यकोप्रत्यक्ष करनाहै। इस सौन्दर्यभावना के दो रूपहैभौतिकसौन्दर्य एवंमानसिकसौन्दर्य।

बिम्बविधान–बिम्ब रचना काव्यों का मुख्य व्यापार है। बिम्बों के द्वारा कवि वस्तु, संघटना, गुण, व्यापार, विशेषता,विचार आदि सकार तथा निराकार पदार्थों और मानस क्रियाओं को प्रत्यक्ष बनाता है। बिम्ब विधान से हमारा तात्पर्य काव्य में प्रयुक्त उन शब्द चित्रों से है,जिनकासंपूर्ण जीवन के व्यावहारिक क्षेत्रोंतथाकल्पना के शाश्वतजगत् से है, जोकवि की सजीवअनुभूतितीव्रभावना से परिपूर्णहोतेहैऔरसजीवता, सुन्दरता, एवंसरसता के कारणजीतेजागते, चलतेफिरतेऔरबातचीतकरने से जानपडतेहै।महाकविकालिदास के समय मेंबिम्बविचारनहींहोताथाफिरभीकालिदास का बिम्ब क्षेत्र अत्यंतव्यापकहैउनकेकाव्य मेंजिनवस्तुओं का विधानहैवेप्राकृतिकऔरमानव जीवन दोनों से संबंधितहै।

पाश्चात्य आलोचना के क्षेत्र मेंबिम्ब विधान को विशेष महत्व दिया गया है। अंग्रेजी में इसे Imagery और बिम्ब को Image कहा गया है।जिसकवि की इम्जेरीजितनाउच्चहोतीहैवहउतनाहीमहानहोतेहै।पाश्चात्य काव्यशास्त्र इमेज शब्द के लिए भारतीय काव्यशास्त्र में बिम्ब शब्द प्रयुक्त हुआ है। बिम्ब मानसिक जगत् का संबंधशेषसृष्टि के साथकरताहै।जैसेकिसी.डे. लेवीस ने लिखा है–''काव्यगतबिम्ब से तात्पर्य उस मस्तिष्क से है, जोवर्तमानऔरअतीत के प्रत्येकपदार्थ से अपनेनिजीसंबंध का दावास्थापितकरताहै।प्रत्येक रूपक के माध्यम से बाह्य पदार्थों के साथ–साथगहनसंबंध भीस्थापितकरताहै।''[6]अतएव बिम्ब विधान एक ऐसीप्रकियाहै, जिसके द्वाराकविअपनेहृदयस्थभावोंको शेषसृष्टि के साथसंबंध स्थापितकरताहुआसुन्दर एवंसजीवकल्पनाचित्रोंकानिर्माणकरताहैऔर उन चित्रों के माध्यम से कल्पना के सत्य

कोसाक्षात्कारकरताहै।महाकविवर्डस्वर्थ ने समस्तकाव्य को 'मानव' अथवाप्रकृतिको 'बिम्ब' कहा है।[7]अस्तु बिम्ब काव्य का मूलभूत तत्व है। भारतीय विचारकों में हिन्दी के प्रसिद्ध आलोचक पं. रामचन्द्रशुंक्ल ने लिखा है कि – ''कविता में कही गयी बातचित्र रूप में हमारे सामने आनी चाहिए अर्थात् अर्थग्रहण के साथ बिम्बग्रहण की प्रथम बार चर्चा की बिम्बशब्द मूलतः मनोविज्ञान का शब्द है जहां इसका अर्थ ऐसे अनुभव की स्मृति से है।''अतएव कहा जा सकता है कि जिस प्रकार कल्पना के आश्रय से अपने मन में बिम्ब का निर्माण कर उसकी अभिव्यक्ति करता है, ठीक उसी प्रकार कवि भी अपनी कल्पना को चाहे वह कवियित्री हो या पुरुरूत्पादक, रचनाबद्ध कर देता है। मनोविज्ञान में बिम्ब तीन प्रकार का होता है –विशेष. अंगिक. गतिसंबंधी।

संबेदना के अनुरूपबिम्ब के अनेक रूप परिलक्षित होते है, इनमें विशेष प्रकार के संबेदनों का संबंध व्यक्तिकी ज्ञानेन्द्रियों, चक्षु, श्रवण, जिव्हा, प्राण त्वचा के साथ रहता है।[8] स्वरूप की दृष्टि से बिम्ब विधान इन्द्रिय विषयी, भावात्मक होता है– इन्द्रिय विषयक बिम्ब विधानों की सीमाएँ, रूपादि, ध्वनि, स्वाद, प्राण और स्पर्श तक है। इन्द्रिय विषयी बिम्बों में चाक्षुस अधिक प्रचलित है।

प्रतीति के आधार परबिम्बों की दो कोटियां निश्चित की जा सकती है। अपनी प्रकृति के आधार पर बिम्ब के आठ प्रकार होते है।[9] (1) स्थूल बिम्ब (2) सूक्ष्म बिम्ब (3) संश्लिष्ट(4) क्लिष्ट बिम्ब(5) सुदात्ता बिम्ब (6) प्रत्यक्ष बिम्ब (7) स्मृति बिम्ब (8) काल्पनिक बिम्ब

महाकविगोस्वामीतुलसीदास के साहित्य मेंविविध प्रसंगों के अंतर्गतबिम्ब बिधानों का स्वाभाविक रूपांकनहुआहै।

ध्वनिबिम्ब–

कंकंनकिंकिनिनूपुर धुनिसुनि, कहतलखनसनरामुहृदय गुनि।
मानहुँमदनदुंदुभिदीन्हीं, मनसाविश्वविजय कहँकीन्हीं।।

कंकण, करधनी, पायजेब के शब्दसुनकररामहृदय मेंविचारकरलक्ष्मण से कहतेहैकि यह ध्वनि ऐसीआरहीहैकिमानोकामदेवनेविश्वकोजीतने का संकल्पकरके डंके परचोटमारीहै। यहांपर ध्वनिबिम्बपरिलक्षितहोरहाहै।

क्लिष्ट बिम्ब– परिस्थिति गत वैषम्य के कारण और प्रसंग की मार्मिकता के कारण कवि अत्यंत उत्कृष्ट बिम्बों का सर्जन कर सका है।

बागे दीखि जरत रिस भारी, मनहुँ रोश तरवारि उधारी।
मूठि कुणुहि धार निठुराई, धरी कूबरी सान बनाई।।

अर्थात प्रचण्ड क्रोध में जलती कैकेयी तलवार के समान दिखायी दे रही थी जिसकी कुबुद्धि मूठ थी, निष्ठुरता धार थी और जो कुबडीरूपी सान पर चढकर तेज हुई थी। यह बिम्ब अत्यंत व्यजंक है।

अमूर्त बिम्ब –मनुऔर शतरूपाकेवनप्रस्थानकरते समय वे उनके लिए ज्ञानऔरभक्ति की अमूर्तउपमानप्रस्तुतकरतेहैजैसे–

बसहिंतहांमुनिसिद्ध समाजा, तहँहियंहरषिचलेउमनराजा।
पंथजातसोहहिंमति धीरा, ग्यानभगतिजनु धरे शरीरा।।

वहांमुनियोंऔरसिद्धों के समूहबसतेहैं।राजामनुहृदय मेंहर्षितहोकरवहांचले।वे धीरबुद्धि वालेराजारानीमार्गमेंजातेहुए ऐसेसुशोभितहोरहेथेकिमानोज्ञानऔरभक्तिही शरीर धारणकियेजारहेहों।उपरोक्तराम की बरात के समय सब मुनिगणआदि के प्रस्थानकरते समय भीकविब्राम्हणों की पवित्रता के कारणवेदवृंदकहताहै–

वाहनअपरअनेकविधाना, सिबिकासुभगसुखासनजाना।
तिन्ह चढिचलेविप्रवरवृंदा, जनुतनु धरेसकलश्रुति छंदा।।[10]

अर्थातसुंदरपालकियां, सुख से बैठने योग्य जोकुर्सीनुमाहोतेहैंऔररथआदिभीअनेकप्रकार की सवांरियांहोताहै। उन परश्रेष्ठब्राम्हणों के समूह चढकरचलेमानों सब वेदों के छंद ही शरीर धारणकियेहुए है।इसीप्रकारराजादशरथ के चारोंपुत्रोंकोमोक्ष कहागयाहै।

साधुसमाज संग महिदेवा, जनुतनु धरेकरहिंसुख सेवा ।
सोहतसाथसुगमसुतचारी, जनुअपबरगसकलतनु धारी।।[11]

तुलसीदास मध्यकाल के अकेले ऐसेकविहैं, जिनकासभीभावोंपरसमानाधिकारहै।उन्होनेप्रेम, घृणा, क्रोध, निराशाआदि के सभीस्थलोंपरउत्कृष्ट व्यंजना की है।उनकाप्रकृतिवर्णनइसकास्पष्टसंकेतदेताहैकिप्रकृतिवर्णनमेंकवि की दृष्टिइतनीनहींरमीजितनीउससेव्यंजितज्ञानऔरभक्ति के संकेतोंपररमीहै।

ज्ञानभक्तिपरकबिम्ब–संत हृदय जसनिर्मलबारी ....जैसेनिगुर्ण ब्रम्हा[12]

ठीकइसीप्रकारविनयपत्रिका के उद्‌गारदृष्टव्य हैं–

रामरामरटुरामरामरटु ....सुभसीकरप्रेमप्रियासा।।[13]

रैखिय बिम्ब–

उदितउदय गिरिमंचपर ....हरषेलोचनभृंग।।[14]

रामऔरसीताका रूपवर्णनबिम्ब छंद मेंदेखिये–

दूलहरामसीय दुलहीरी, घनदामिनिबरबरनहरनमन।

सुन्दरतानखसिख निबहीरी,ब्याहविभूषनबसनविभूषित।।............................

सुखमासुरभिसागर छीर दुहिमयन, अभिमानकियोहैवहीरी।

मथिमाखनसिय रामसँवारे, सकलभुवनछविमनहुँमही री।।[15]

प्राकृतिकबिम्बों के विविध रूप–

जलीय बिम्ब–श्रीरामजी का आश्रम शांतरस रूपीपवित्र जल से परिपूर्णसमुद्रहै।सेनासमाजमानो करूणा रस की नदीहै, जिसेश्रीरघुनाथजी ने उस आश्रम रूपी शांतरस के समुद्रमेंमिलाने के लिए जारहे है।[16]

बरषहिंजलदबुंदनिअराए, जथनवहिंबुध विद्यापाये।

अर्थातबादलप्रथवी के समीपआकरबरसरहेहै।

वर्षाकाल मे आकाश मे छायेहुए बादलगरजतेहुए बहुतहीसुहावनेलगतेहै।

आकाशीय बिम्ब–आकाश मे बादल घुमड घुमडकर घोरगर्जनाकररहेहै, प्रियासीताजी के बिनामेरामनडररहाहै।बिजली की चमक बादलोंमेंठहरतीनहीं, जैसेदुष्ट की प्रीतिस्थिरनहींरहती।

उदितअगस्तिपंथ जल सोखा, जिमिलोभईसोषईसंतोषा।।

वनस्थलीय बिम्ब–तुलसीदासकहतेहैकिरामकथामंदाकिनीनदीपरहै, सुंदरनिर्मलचित्तचित्रकूटहैऔरसुंदरस्नेहीहीवनहैजसमेंसीतारामविहारकरतेहैं।बडीहीसुंदरवनस्थलीय बिम्बप्रतिपादितहै।

रामकथामंदाकिनी, चित्रकूटचित्त चारू ..... सिय रघुवर बिछरू।।[17]

पर्वतीय बिम्ब–वेदपुराणपवित्र पर्वतहै।श्रीरामजी की नानाप्रकार की कथाएंउनपर्वतोंमेंसुंदर खानेहै। संत पुरूष रहस्य के मर्महैंऔरसुंदरबुद्धि खोदनेवालेकुदालहै।हे गरूण जीज्ञानऔरवैराग्य ये दो उनके नेत्र है। यहांकितनासुदरपर्वतीय बिम्बपरिलक्षितहोरहाहै।

अतः निष्कर्ष के रूपमें कह सकतेहैतुलसीदास के साहित्य संसार के मानव के कल्याणप्रतिमानसिकप्रकिया, विचारों, भावोंऔरसंकल्पों की शाब्दिकअभिव्यक्तिहै।महाकविगोस्वामीतुलसीदास के साहित्य मेंविविध प्रसंगों के अंतर्गतबिम्ब बिधानों का स्वाभाविक रूपांकनहुआहै।साहित्य मेंभिन्नभिन्नबिम्बविधानों के संकेतमिलतेहैऔरश्रीराम का आदर्श प्राणी मात्र के लिए जीवन मूल्य अनुकरणीय है।

संदर्भसंकेत–

1. राजनाथ शर्मासाहित्यिकनिबंध पृष्ठ 456।
2. आचार्यमहावीरप्रसाद द्विवेदीनिबंध साहित्य की महत्ता, पृष्ठ 1
3. गंगाप्रसादपांडयेमहादेवीपृष्ठ 469।
4. गंगाप्रसादपांडयेमहादेवीपृष्ठ 469।
5. राजनाथ शर्मासाहित्यिकनिबंध पृष्ठ 466।

6- The poetic image is the human mind claining king to with everything that lived, and making good its claim. In doing so. It also established through every metaphor an aninity between external objects. The poetic image by C.DayLews page 25.

7- poetry is the emage of man and Nature. Word; S Wort – Critical Image 19th Century Page 14.

8. डॉ. यदुंनाथ सिंह – मनोविज्ञान, पृष्ठ 84, 85।
9. डॉ. महन्द्रकुमार, रीतिकालीन कवियों का भाव शिल्प – पृष्ठ 82।
10. रामचरितमानसबालकाण्ड 1–314–3 ।
11. रामचरितमानसबालकाण्ड 1–314–3 ।
12. रामचरितमानस बालकाण्ड।
13. विनय पत्रिका छंद क. 65 ।
14. रामचरितमानसबालकाण्ड/दोहा 254 ।
15. गीतावली छंद 106 ।
16. रामचरितमानस 275 ।
17. रामचरितमानसबालकाण्डदोहा 31 ।

आपदाप्रबंधन

श्री.गजाननकोंडीबाचौधरी
(प्राथमिक अध्यापक)
जि.प.प्रा.शा.पार्डी खुर्दता.वसमत जि.हिंगोली

महाभारतमेंमाताकुंती ने भगवान से विपदामांगीथी।उसकामाननाथाकिसुख के समय व्यक्तिभगवानकोभूलजाताहैऔर दुख के समय उसेभगवान यादआताहै।उसकी समझकितनी यथार्थहै? आज का समाजभौतिकता के प्रवाहमेंअंधा बन चुकाहै।नाउसेकिसीज्ञान की भूख हैनाअपनेअज्ञान का ज्ञानहै।अपनेथालीमेंरोटीहोने से मतलबहै।सामनेवालाभूख से रोए या मरेउसेकोईफर्कनहींपड़ता।अन्तर्राष्ट्रीय स्तरपरभी यहीचलरहाहै।पाश्चत्य राष्ट्रों ने अपनेनिजीस्वार्थ के लिए आवश्यकता से ज्यादा प्रकृति का दोहनकिया।उसकापरिणामविभिन्नविपदाओं के स्वरूपमेंसभीविश्वकोझेलनेपड़ रहेहै।तीसरेविश्व के राष्ट्र इससेसर्वाधिकप्रभावितहोतेहै।

अकालबारिशहोना, आवश्यकता के समय बारिशनाहोना, तापमान का सर्वाधिकहोना, आनेवालाप्रत्येकसालपिछलेवर्ष से या पृथ्वी के इतिहासमें से रिकॉर्डअधिकगर्मी से भराहुआहोताहै । कभीकोईमहामारी की साथ शुरू होतीहै, कहींपरमहापुरआताहै, तोकहींपरपानी का दुर्भिक्ष है । सर्वाधिकलोगहवा के प्रदूषण से मारेजातेहैं। जीवन शैली से संबंधितरोगों से मरनेवालों की तादादभीबहुतज्यादाहै।इनसभीबातों का गौर से देखनेपर एक बातस्पष्टहोतीहै, किआपदाप्रबंधन यह केवलसरकार का या किसी एक राष्ट्र का या किसी एक व्यक्ति का कार्यनहींहै। इस कार्यमेंपूरेविश्वमें एक दूसरे के साथ कंधे से कंधा मिलाकर खड़ाहोनाआवश्यक है।तभीआपदाओं का प्रबंध करना शक्य होगा।

आपदाप्रबंधन :–

भारतदेश मे समय समय पे आपदाआतीरहतीहै,भारत एक आपदासंभावितराष्ट्र है।आपदाप्रबंधनकोविस्तृत रूपमें समझने से पहलेहमेआपदाक्याहै यह जाननाजरुरीहै।आपदाको ऐसीभीकहाजाताहैकिअचानकहोनेवालीविध्वंसककार्य घटनाजिसेजानमाल का नुकसानहोताहैऔर ऐसीकोईभीप्राकृतिक घटनाजिससेजानमाल एव सामग्रीकोहानीपहुंचतीहै।

आपदाकईप्रकार की होतीहैजैसेभूकंप, सुनामी, ज्वालामुखी, चक्रवात, बाढ, भूस्खलन, आदि।जीवन औरसंपत्ती की रक्षा करनेऔरआपदा के प्रभावको कम करने के लिए जोविशेषतयारी की जातीहै उस प्रक्रियाकोआपदाप्रबंधनकहतेहै।दोस्तोआपदाप्रबंधनसीधे खतरेको खत्म नही करताहैबल्कि यह योजनाबनाकरआपदासेआनेवालीजोखिमको कम करनेमेंसहायताकरताहै।

आपदाप्रबंध योजना मे भूकंप, बाढ, तुफान, बिमारी, आगकोतेजी से फैलनाऔरसुखा जैसेमहत्वपूर्णमुद्दोको योजना मे रखा जाताहैताकीआपदापरिस्थिती मे तुरंतलागूकियाजासके।

उत्पत्ति के आधारपरआपदा के दोप्रकारहै।

1) **प्राकृतिकआपदाएँ**

2) **मानवजनितआपदाएँ**

1) प्राकृतिकआपदा–

आकस्मिकहोनेवालेप्राकृतिकपरिवर्तनोंको, प्राकृतिकआपदाएँकहतेहैं।इसकेअंतर्गतभूकंप, बाढ़, ज्वालामुखी, भूस्खलन, चक्रवात, औरमरुस्थलीकरणआदिआपदाओं का समावेशहोताहै।

इनआपदाओंकोरोकने की संभावनाबहुत कम हैइसलिए इनके असरको कम करनाऔरइनकाउचितप्रबंधनकरनाहीइनसेबचने का सबसेअच्छातरीकाहै।

2) मानवजनितआपदाएँ –

जिनकेलिए सीधेतौरपरमानवजिम्मेदारहोताहै, उन्हेंमानवजनितआपदाएँ कहाजाताहै।मानवीय क्रियाकलापों का हीपरिणाममानवजनितआपदाएँ कहालातीहैं।इनमेंवायु, जल व ध्वनिप्रदूषण, बमविस्फोट, रेल, वायुयान एवंसड़कदुर्घटनाएँ, ग्रीनहाउसप्रभाव व भूमंडलीय तापन, वनाग्निजैसीआपदाओं का समावेशहोताहै।कुछप्राकृतिकआपदाओंकोमानवीय क्रियाकलापों से ही बढ़ावामिलताहै, जैसे की वनोंकोकाटने से सूखा, बाढ़ औरभूस्खलन आदि का प्रकोप बढ़ रहाहै।

राष्ट्रीय आपदाप्रबंधनप्राधिकरण :–

भारतसरकार के गृहमंत्रालय की एक एजेन्सीहै । जिसकाकामप्राकृतिकआपदाओंऔरमानव–निर्मितआपदाओं के आनेपरकियेजानेवालेकार्योंमेंसमन्वय स्थापितकरनातथाउनसेलड़ने के लिये क्षमतानिर्माणकरनाहै।इसकेअध्यक्ष प्रधानमंत्री तथाअधिकतम9सदस्य होतेहैं।सदस्य अध्यक्ष द्वारानामितहोतेहैं।इन्हीमें से एक कोउपाध्यक्ष नामितकियाजाताहै।उपाध्यक्ष का दर्जाकैबिनेटमंत्री के समकक्ष होताहैजबकिअन्य सदस्यों का राज्य मंत्री के समकक्ष।

राष्ट्रीय आपदाप्रबंधनप्राधिकरण की भूमिका :

भारतको एक समग्रसक्रिय तत्पर, प्रौद्योगिकीचालिततथाजोविकासहोरहाहैवहसततविकासपरआधारितहोताकिआनेवालीजोआपदाएँ हैं उन को कम कियाजासकेसभीहितधारकों की आपदाएंरोकनेमेंभूमिकाहोनीचाहिए।आपदाप्रबंधनऔरमें एकबातसबसेमहत्वपूर्णहैकिव्यक्तिऔरराष्ट्र कोपहलेस्वयंकोसंयमितकरनापड़ेगा।

आज की सभीविपालाओं का कारणइंसान का हव्यासमेंहै। यहीहव्यासअंतरराष्ट्रीय स्तरपरभीहै। युद्ध या प्रदूषण की अपनेचरमसीमापरहोना यह सभीअधिक से अधिकसुख प्राप्तकरने के हव्यास से होरहाहै।लेकिन इस सुख के बादइसकेपरिणामजबभुगतने की बारीआएगीतोजिसनेभीसभिकोउसकेपरिणामभूगतनेपड़ेंगे।इसलिए प्राकृतिकसंसाधनों का प्रयोगकरते समय उसका प्रकृतिपरऔरपर्यावरणपरक्याअसरपड़ेगाइसका ध्यानसरकार के साथ–साथप्रत्येकव्यक्ति ने भी रखनाआवश्यक है।पर प्रकृति के साथमेल रखतेहुए अगरजिएंगेतोसुख से जियेंगे। प्रकृतिकोलूटकरसुख प्राप्तकरने का प्रयत्नकरेंगेतो एक दिनसबकुछलूटजाएगा।वास्तविकमेंआपदाहमारीनिर्मितहोतीहै।औरआपदा का कोईप्रबंधननहींहोता।उसकेकेवलपरिणामहोतेहैं।सबसेबढ़िया आपदाप्रबंधनतोस्वयं का प्रबंधनहोताहै।सभीकोस्वयंकोनियमितकरनाआवश्यक है। खुद की कार या गाड़ीलेजाने से अच्छाहैसार्वजनिकवाहन का उपयोगकरें।किसीभीप्रकार का अतिरिक्तसंसाधनअपनेकारणनष्टनाहोइसकीप्रत्येकजनसावधानीबरते।तभी यह वसुंधरासभी के लिए सुख का निवासस्थानबनेगी।नहींतोभविष्य मेंअंधकारनिश्चितहै।

संदर्भसूची–

1) गुगल ,विकिपीडिया

भगवान शंकररावदेशमुख

संशोधकविद्यार्थी(अर्थशास्त्र)

संशोधनकेंद्र :—तुळशिरामजीजाधव कला व विज्ञानमहाविद्यालय लखालाता.जि.वाशिम

संत गाडगेबाबाअमरावतीविद्यापीठअमरावती

प्रस्तावणा :—

यशवंतरावचव्हाण यांचेव्यक्तिमत्वहेकरोडोलोकांतउठूनदिसावेअसेहोते.त्यांच्यासारखा दूसरा कोणी होवू शकणारनाही. त्यांच्याविचारामुळेआजहीजिवंतआहेत. यशवंतरावचव्हाण यांनीआर्थिकविचार यावरपरखडभुमिकाबजावलीआहे. यशवंतरावचव्हाण यांनीभारतातल्यानिरनिराळयाभागातफिरुनआल्यावरआणिभारतातीलविविधतापाहिलीकिंवाभारतम्हणजे काय याची कल्पनाआली. त्यांनी 'ग्रामसुधारणा' या विषयावरअनेक ठिकाणी भाषणकेले.

त्यांच्याआयुष्यामध्ये अर्थशास्त्राच्यामुलभुततत्वाचाकेलेलाअभ्यासत्यांच्याउपयोगीपडला. आर्थिकपरिस्थितीचीकोंडीफोडण्यसाठीविचारमांडलेत.

त्यांचेआर्थिकविचारहेमहाराष्ट्रापुरतेकिंवाजिल्हयापुरतेनव्हतेतरदेशाच्यापातळीवरहोते. त्यांच्याविचाराचादेशालाआजहीउपयोगहोवू शकतो.

संशोधनाचेउद्दिष्टे :—

१. यशवंतरावचव्हाण यांच्याआर्थिकविचारांचाअभ्यासकरणे.

२. यशवंतरावचव्हाण यांच्यासामाजिकविचारांचाअभ्यासकरणे.

संशोधनपध्दती :—

प्रस्तुत शोध निबंधासाठीदुय्यम साधनसामुग्रीचाआधार घेण्यातआलेलाआहे. त्यातविविध प्रकाशीतपुस्तके,मासिक व विविध शोध निबंधाचाआधार यासाठी घेतलेलाआहे.

१. आर्थिकविचार :—

उदयोगावरविचारमांडताना यशवंतरावचव्हाण यांनीग्रामीणसुधारणावरभरदिला. त्यांनी कृषीआधारीतउदयोगस्थापनकरावेतअसे मत मांडले. भारताचीऔदयोगिक योजना शेतीकडेदुर्लक्ष करुनपुढे जावू शकतनाही. किंबहूना शेतीहा एक अत्यंतमहत्वाचाउदयोग धंदाकिंवाव्यवसाय आहेहेगृहित धरुनआपणआपलीऔदयोगिक योजनाआखलीपाहिजेअसे मत होते.

यशवंतरावचव्हाण कृषी क्षेत्रास पुरकउदयोगावरभरदिलाकारण की यामुळेदुहेरीअर्थव्यवस्थेलाफायदाहोतोतसेचउदयोग धंदयांच्याउभारणीसाठीसर्वसुविधा पुरविण्यासाठीकेंद्र व राज्य सरकारनेपुढाकार घ्यावे असेम्हटलेआहे. ब्रिटिशकालखंडातलघु व कुटीरउदयोगांचा—हासझाला. या उदयोगांच्यापुनर्रचनेसाठीप्राधान्य दयावे व उदयोग धंदे वाढीसाठीअनुकूलवातावरणतयारकरावेअसेत्यांचे मत होते. भारतामध्ये पोलाद व लोखंड यासारख्या खनीजसाधनसंपत्तीविपुलप्रमाणातसापडतेम्हणूनअशाप्रकारचेउदयोगधंदेस्थापनकरावेतअसाअग्रह धरलाहोता. अशाप्रकारेऔदयोगिकक्रांतीचापाया यशवंतरावचव्हाण यांनी घातला.

२. कृषिविषयकविचार :—

यशवंतरावचव्हाण यांनी शेतकरी,शेतमजुर,उपेक्षितमाणसांनाबरोबर घेवूनत्यांचेप्रश्नसोडविण्याचाप्रयत्नकेला. त्यांनीमहालवतनाचाकायदाहीपध्दत नष्टकेली. जहागीरदारीपध्दत नष्टकेली, नवाकुळकायदालागूकेलाकसेलत्यालाजमिनहेतत्वस्वीकारले. जमीनदारीपध्दत नष्टकरण्याचाकायदाअंमलातआणला. तसेच शेतजमीनीच्याकमाल धोरणावरमर्यादा घालण्याचाकायदाकरुनसंपूर्णमहाराष्ट्रराज्य हे ख—या अर्थानेपुरोगामीअसल्याचेदाखवूनदिले. त्यामुळे शेती क्षेत्रातप्रचंडक्रांतीझाली.

शेतीपिकविण्यसाठी पाणी पुरविण्याची कायमचीव्यवस्थाकरण्याच्या दृष्टीनेपाटबंधारे,पाणीपुरवठा, पाण्याची उपलब्धता, विजनिर्मितीअशाविविध हेतुनीत्यांनीकामाचीआखणी केली. भुमीहिनानाजमिनवाटपाचेकामसुरु केले, कृषीविद्यापीठाचेसंशोधन शेतक—यांनपर्यंतपोहचलेपाहिजे व शेतक—यांनाराष्ट्रीयकृतबॅकानीकर्जदयावेअसेत्यांचे मत होते. शेत—यांनीउत्पन वाढविण्यासाठीजोडधंदाकरावाअसेत्यांनावाटतहोते. त्यांचाहानिर्णय खरोखरचक्रांतीकारकस्वरुपाचाआहे.

३. सहकारविषयकविचार :—

सहकार क्षेत्र ग्रामीणअर्थव्यस्थेचाकायापालट घडवूनआणतो, असेत्यांचे मत होते. शेतीचेउत्पादन वाढविण्यासाठीत्यांनीसहकारी शेतीपध्दतीचापुरस्कारकेला. शेत—यांच्या धान्याला योग्य भावमिळण्यासाठीविविध खरेदीविक्रीसंस्थातसेचत्यांना कमी व्याजदरानेकर्जमिळण्यासाठीसहकारीबॅंका व पतसंस्थास्थापनकराव्यातआणिसहकाराचामोठय प्रमाणातविस्तारकरावअसेत्यांचेविचारहोते. त्यांच्या या विचारामुळेमोठयाप्रमाणातसहाकरीसंस्थास्थापनझाल्याआणि या संस्थाविकासासाठीअनुकुलठरल्या.

४. शिक्षणविषयकविचार :—

यशवंतरावचव्हाण यांनीशिक्षणालागती देण्यासाठीविविध कार्यक्रममोठयाप्रमाणातसुरु केलेव शिक्षणाला चालनादिली. त्यांनीविविध योजनासुरु केल्या,तसेचते मुख्यमंत्री असतानाविविध विद्यापीठेस्थापनकरण्याचानिर्णय घेतला. त्याचबरोबरशिक्षणाचाप्रसारव्हावाम्हणूनत्यांनी सढळ हातानेमदतकेली.

५. समतोलविकासाचे धोरण :—

यशवंतरावचव्हाण यांच्यामते,अविकसीतविभागाचा व प्रदेशांचाआपणप्रथमविचारकेलापाहिजे,ज्याविभागातविकासाचीआवश्यकताआहे,जेविभागविकास सक्षमआहे,जेविभागस्वत:चविकासासाठीप्रयत्नकरण्यास तयारआहेत,अशाविभागाचेभौगोलीकस्थान व त्यांचीभाषाआणिसंस्कृती यांचाविचार न करतात्यांचाविकास घडवूनआणलापाहिजेअसेत्यांनावाटतहोते, दुष्काळी व अविकसितविभागाकडेविशेष लक्ष देवूनत्यांनाअधिकप्रगतझालेल्याविभागाबरोबरआणूनसंपूर्णदेशाचासमतोलविकास घडवूनआणणेहेमहाराष्ट्रराज्याचे धोरणआहेअसेत्यांचे मत होते.

६. समाजवादविषयकविचार :—

समाजातीलसर्वलोकांना एकसारखीवागणूकआणिसमानप्रकारच्या संधीनिर्माणकरणेहेफक्तसमाजवादाने शक्य आहेअसेत्यांनावाटतहोते. भारतातीललोकांमध्ये जीआर्थिकदरीपडलेलीआहे ती दरी कमी करणेहासमाजवादाचाउदेशआहे. समाजवादामुळेलोकांच्याकल्याणात वाढहोईल. यशवंतरावचव्हाण यांनाआर्थिकआणिसामाजिक क्षेत्रातसमाजवादअपेक्षितहोता.

निष्कर्ष :—

१.यशवंतरावचव्हाण यांनीभूमीहिनांनाजमीनवाटपकामसुरुवातीलासुरु केले, तसेच शेतीबरोबरचइतरदुयमजोडधंदयाला शेतक—यांनाप्रोत्साहितकेले.

२.यशवंतरावचव्हाण यांनी कृषी क्षेत्रास पूरकउदयोगावरभरदिला. वऔदयोगिक योजना आखताना शेतीकडेदुर्लक्ष करुनचालणारनाहीअसेत्यांचे मत होते.

३.यशवंतरावचव्हाण यांनीसहकारी शेतीपध्दतीचापुरस्कारकेला व मोठयाप्रमाणातसहकारीसंस्था**स्थापनझाल्या.**

४.यशवंतरावचव्हाण यांनीअविकसीतविभागाचाप्रथमविचारकेलाआणिसमतोलविकास घडवूनआणला.

५.यशवंतरावचव्हाण यांनीशिक्षणालागती देण्यासाठीविविध कार्यक्रमसुरु केलेव शिक्षणाचा प्रसारकेला.

६. यशवंतरावचव्हाण यांनालोकांच्याकल्याणात वाढकरण्यासाठीसमाजवादअपेक्षितहोता.

संदर्भग्रंथ :—

१.यशवंतकीर्तीवंतलोकराज्य मासिकमार्च— २०१२

२.यशवंतरावराष्ट्रीय व्यक्तिमत्वसंपादकभा.कृ.केळकरमहाराष्ट्रराज्य साहित्य संस्कृतीमंडळपुणे.

३. श्री यशवंतरावचव्हाणअभिनंदनग्रंथसंपादकतर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी

४.ऋणानुबंध — यशवंतरावचव्हाणप्रकाशक— यशवंतरावचव्हाणप्रतिष्ठाणमुंबई

५.सहयाद्रीचेवारे— यशवंतरावचव्हाणप्रकाशक— यशवंतरावचव्हाणप्रतिष्ठाणमुंबई

६.यशवंतरावचव्हाण यांचेमौलिकविचार—संकलनश्रीना.धो.महानोरप्रकाशक यशवंतरावचव्हाणप्रतिष्ठाणमुंबई

७.महारा ट्रातीलदुष्काळआणिजलसंपत्तीचेनियोजन— अण्णासाहेबशिंदे यशवंतरावचव्हाणप्रतिष्ठाणमुंबई.

'नारी शक्ती वंदन विधेयक २०२३' राजकीय संकल्पना व विवेचन

श्री. सागरनवनाथ ननावरे
(राज्यशास्त्र संशोधक, पीएचडीद्वितीय वर्ष, SPPU)
रिसर्च सेंटर : हिंद सेवा मंडळाचे पेमराज सारडा कॉलेज, अहमदनगर

प्रास्ताविक :

जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश म्हणून भारताची ख्याती आहे. लोकशाही म्हणजे, प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे, खुल्या व निःपक्षपाती निवडणुकांद्वारा लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींद्वारे चालणारे राज्य. या लोकशाही राष्ट्रात समाजातील सर्वच घटकांना विशेष महत्व आहे. यातील एक महत्वाचा घटक म्हणजे महिलावर्ग. भारतात घटनात्मक लोकशाहीने प्रारंभापासूनच स्त्री आणि पुरुष दोघांना समान राजकीय आणि नागरी हक्क प्रदान केले आहेत. यात मतदानाचा आणि निवडणूक लढविण्याच्या हक्काचा विशेष उल्लेख करावा लागेल.

२०११ सालच्या जनगणना अहवालानुसार भारतात १००० पुरुषांमागे ९४० स्त्रिया होत्या. म्हणजेच लिंग गुणोत्तर ९४० होते.परंतु राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणाच्या (NFHS) पाचव्या फेरीचा अहवाल नोव्हेंबर २०२१ मध्ये प्रकाशित झाला आणि भारतात पहिल्यांदाच पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या वाढली असल्याचे निदर्शनास आले. या अहवालात नमूद केलेल्या आकडेवारीनुसार, प्रतिहजार पुरुषांमागे एक हजार वीस महिला असल्याचे सांगण्यात आले. ही बाब महिला विकास आणि सबलीकरणाच्या दृष्टीने अतिशय सकारात्मक आहे. काळाच्या ओघात देशातील राजकीय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग निश्चितपणे वाढला आहे. एक जागरूक मतदार म्हणून निवडणूक प्रक्रियेत सहभाग घेण्याच्या दृष्टीने, महिला मतदानाची टक्केवारी वाढली आहे.मागील २०१९ मधील सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये मतदानाची आकडेवारी पाहिल्यास पुरुषांच्या महिलांनी जवळपास पुरुषांच्या बरोबरीने मतदान केले आहे. परंतुएकीकडे महिलांची आणि त्यांच्या मतदानाचीआकडेवारी वाढल्याचे दिसत असताना राजकीय क्षेत्रामध्ये त्याप्रमाणात प्रतिनिधित्व मिळत नव्हते.

लोकसंख्येत सुमारे पन्नास टक्के घटकाच्या, म्हणजेच महिलांच्या क्षमतांचा वापर करून घेणे हे कोणत्याही देशासाठी अतिशय महत्वाचे ठरते. आणि यातूनच महिलांना राजकीय आरक्षण देण्याचा मुद्दा पुढे आला. महिला आरक्षण, हा केवळ महिलांसाठीच नव्हे, तर साऱ्या देशाच्या प्रगतीसाठी महत्त्वाचा टप्पा आहे. हेच लक्षात घेऊन महिला आरक्षण विधेयकाबाबत संसदेत चर्चा होऊ लागली. महिलांना बळ देणाऱ्या या धोरणासाठी वारंवार मुद्दे मांडले गेले. मात्र देशाला स्वातंत्र्य मिळून सुमारे ७६ वर्षे उलटून गेल्यानंतर यावर्षी म्हणजेच २०२३ मध्ये संसदेत बहुमताने संमत केले गेले. देशाच्या राजकीय क्षेत्रातील एक ऐतिहासिक घटना म्हणून याकडे निश्चितच पाहिले जाईल. परंतु अनेक वर्षे रखडलेल्या या विधेयकाला संमत होण्यासाठी अनेक घटना,राजकीय मुद्दे आणि मतमतांतरांचे घाव सोसावे लागले. त्यामुळे हे महिला विधायक अस्तित्वात कसे आले? याचे टप्पे कोणते? याची मर्यादा काय ? आणि एकूणच याने लोकशाही राष्ट्रात काय बदल घडून येणार आहेत याचा आढावा या लघु संशोधनातून घेण्यात येत आहे.

लघु संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) भारताच्या राजकीय व्यवस्थेतील स्त्रियांचे स्थान आणि महत्व समजून घेणे.
२) महिला विधेयक लोकशाही व्यवस्थेला कसे बळ देणारे ठरेल याचा अभ्यास करणे.
३) नारी शक्ती वंदन विधेयकाच्या मर्यादा समजून घेणे.
४) महिलावर्गाची राजकीय अधिकारांबद्दलची जागरूकता आणि फायदे यांचे आकलन करणे.
५) नारी शक्ती वंदन विधेयकाची देशाच्या विकासातील भूमिका पडताळणे.

संशोधन पद्धती

कोणत्याही संशोधन कार्यासाठी संशोधन पद्धती अतिशय महत्वाची ठरते. संशोधन पद्धतीची योग्य निवड तुमच्या संशोधन अभ्यासाचे यश आणि एकूण गुणवत्ता आणि त्याचे दस्तऐवजीकरण निश्चित करण्यात मदत करते. प्रस्तुत लघु संशोधनासाठी संशोधनाच्या दुय्यम संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये विश्लेषण पद्धतीचा वापर केला आहे. संशोधनासाठी आवश्यक असणारे अहवाल, माहिती संदर्भ, वृत्तपत्रे, मासिके, ब्लॉग्स, इंटरनेट संकेतस्थळे, न्यूज पोर्टल्स व मीडिया या साधनांच्या मदतीने उपलब्ध करण्यात आली आहे.

विधेयक कायदा:

महिला आरक्षण विधेयक १९ सप्टेंबर २०२३ रोजी केंद्रामध्ये सत्तेत असलेल्या पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वाखालील सरकारने संसदेच्या विशेष अधिवेशनाच्या पहिल्याच दिवशी मांडलं. नव्या संसदेच्या इमारतीमध्ये कारभार सुरु झाल्यानंतर मांडण्यात आलेलं हे पहिलेच विधेयक ठरले. 'नारी शक्ति वंदन अधिनियम' असं नाव या विधेयकाला देण्यात आलं. केंद्रीय कायदे मंत्री अर्जुन राम मेघवाल यांनी संसदेसमोर हे विधेयक मांडलं.

या विधेयकामुळे लोकसभा आणि विधानसभेमधील प्रत्येक तिसरा सदस्य हा महिला सदस्य असणार आहे. या विधेयकामध्ये संविधानातील अनुच्छेद २३९ एए अंतर्गत राजधानी दिल्लीच्या विधानसभेमध्येही महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देण्यात आलं. म्हणजेच दिल्लीच्या विधानसभेतील ७० पैकी २३ जागा या महिलांसाठी राखीव असतील. यामुळे केवळ लोकसभा आणि दिल्ली विधानसभाच नाही तर अन्य राज्यांमधील विधानसभांमध्येही महिलांना ३३ टक्के आरक्षण मिळणार आहे. या नव्या कायद्यानुसार लोकसभा आणि विधानसभांमधील ३३ टक्के जागा या महिलांसाठी १५ वर्षांसाठी राखीव असतील. १५ वर्षांनंतर हे आरक्षण सुरु ठेवायचं असेल किंवा त्यात बदल करायचा असेल तर नव्याने कायदा करावा लागेल.

एससी-एसटी आरक्षित वर्गातील महिलांना वेगळं आरक्षण मिळणार नाही. आरक्षणाची ही व्यवस्था अनुसुचित जाती-जमातींसाठी देण्यात आलेल्या आरक्षणाअंतर्गतच येणार आहे. आता लोकसभा आणि विधानसभेमध्ये जेवढ्या जागा एससी-एसटी अंतर्गत आरक्षित आहेत त्यामधूनच महिलांना ३३ टक्के जागा महिलांसाठी राखीव असतील. सध्या लोकशभेमध्ये ८४ जागा एससी आणि ४७ जागा एसटीसाठी राखीव आहेत. मात्र हा नियम बनवण्यात आल्यानंतर ८४ जागांपैकी २८ जागा महिलांसाठी राखीव असतील. याचप्रमाणे एसटी आरक्षणाअंतर्गत येणाऱ्या ४७ पैकी ३३ टक्के म्हणजेच १६ जागा एसटी समाजातील महिलांसाठी आरक्षित असतील.

या कायद्यामुळे आरक्षण नसलेल्या जागांवर महिला निवडणूक लढू शकणार नाहीत. ज्या जागा महिलांसाठी आरक्षित नाहीत तिथे महिला निवडणूक लढू शकतील. लोकसभा आणि विधानसभांमध्ये महिलांचा सहभाग आणि टक्केवारी वाढावी म्हणून हे विधेयक मांडण्यात आणि संमत करण्यात आलं .

पार्श्वभूमी :

लोकसभेत यावर्षी संमत झालेल्या या विधेयकाला दीर्घ आणि खडतर अशी पार्श्वभूमी आहे. द हिंदूने दिलेल्या माहितीनुसार, देशात स्वातंत्र्यपूर्व काळातही महिलांना राजकीय आरक्षण देण्याची मागणी केली गेली होती. बेगम शानवाज आणि सरोजिनी नायडू यांनी १९३१ मध्ये तत्कालीन ब्रिटिश पंतप्रधानांना लिहिलेल्या पत्रात नवीन राज्यघटनेतील स्त्रियांच्या परिस्थितीबाबत उल्लेख केलेला होता. तत्कालीन संविधान सभेच्या चर्चेतही महिला आरक्षणाचा मुद्दा आला होता, पण तो अनावश्यक असल्याचं सांगून या मुद्द्यावर चर्चा टाळली गेली.

स्वातंत्र्यानंतर सर्वप्रथम भारताचे माजी पंतप्रधान एच. डी. देवेगौडा यांच्या कार्यकाळात सप्टेंबर १९९६ मध्ये हे विधेयक लोकसभेत पहिल्यांदा मांडण्यात आलं होतं. ८१ वी घटनादुरुस्ती विधेयक म्हणून आलं. लोकसभेत हे विधेयक मंजूर न होऊ शकल्याने या विधेयकाला संयुक्त संसदीय समितीकडे पाठवण्यात आलं. संयुक्त संसदीय समितीने डिसेंबर १९९६ मध्ये त्यांचा अहवाल दाखल केला होता. मात्र या विधेयकावर चर्चा होण्यापूर्वीच लोकसभा विसर्जित झाली आणि हे विधेयक रद्द झालं.

यानंतर बाराव्या लोकसभेत माजी पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखालील एनडीए सरकारने हे विधेयक पुन्हा एकदा लोकसभेत मांडलं. तत्कालीन कायदामंत्री एम. थंबिदुराई यांनी हे विधेयक संसदेत सादर केलं. परंतु याला विरोध करताना राजद (राष्ट्रीय जनता दल) च्या खासदाराने लोकसभेतच या विधेयकाची प्रतच फाडून टाकली. आणि त्यावर्षीही समर्थनाअभावी हे विधेयक मंजूर झाले नाही. पुढे १९९९, २००२ आणि

२००३ मध्ये हे विधेयक सभागृहात मांडण्यात आलं मात्र एकदाही हे विधेयक मंजूर होऊ शकलं नाही. विशेष म्हणजे सत्ताधारी,विरोधक आणि डाव्या पक्षाच्या अनेक सदस्यांचा पाठिंबा असूनही या विधेयकाला मंजुरी मिळू शकली नाही.

२००३ नंतर पुन्हा तब्बल पाच वर्षांनी मनमोहन सिंग सरकार सत्तेत असताना २००८ मध्ये संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकारने हे विधेयक राज्यसभेत मांडलं. यात ९ मार्च २०१० रोजी १८६ विरुद्ध १ मतांनी हे विधेयक मंजूरही झालं. परंतु सदर विधेयक लोकसभेत मांडण्यात न आल्याने पंधराव्या लोकसभेच्या विसर्जनाबरोबरच हे विधेयकही विसर्जित झालं. १९८८पासून महिला आरक्षणाबाबत केलेल्या विविध शिफारशींमुळे संविधानातील ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीच्या ऐतिहासिक अंमलबजावणीचा मार्ग मोकळा झाला.

सद्यस्थिती आणि होणारा परिणाम -

सद्य परिस्थितीचा विचार करता सध्या लोकसभेत ८२ महिला खासदार आहेत. परंतु राज्यस्तराचा विचार करता विविध राज्यांच्या विधानसभांमध्ये महिलांचे प्रमाण १० टक्क्यांहून कमी आहे. देशाची सध्याची राजकीय व्यवस्था पाहता एकूण लोकप्रतिनिधींमध्ये महिला लोकप्रतिनिधींचे प्रमाण देशात केवळ १५ टक्क्यांच्या जवळपास आहे.

मात्र आता आरक्षण लागू झाल्यानंतर सध्याच्या ५४३ खासदारांपैकी ३३ टक्के, म्हणजेच जवळपास १८१ महिला खासदार लोकसभेत दिसतील.विविध राज्यांतील विधानसभेतही असेच दृश्य दिसून येईल. तर महाराष्ट्राच्या विधानसभेत ९६ ते ९८ महिला आमदार असतील. अर्थात, जनगणना, त्यानंतर मतदारसंघांची फेररचना, हे टप्पे पार पडल्यावरच म्हणजेच २०२६ नंतर नारी शक्ती वंदन कायदा लागू होईल, असे सांगण्यात येत आहे.

भविष्यवेधी फायदे :

- महिला आरक्षणाचा प्रभाव देशाच्या धोरणनिर्मितीमध्येही दिसून येईल. महिलांचे प्रश्न, महिलांचे कायदे, महिलांसंबंधीची धोरणं चांगल्यापद्धितीने सभागृहात मांडले जातील.
- विधीमंडळ आणि संसदेत जाण्याकरता एखाद्या विषयाचं असलेलं ज्ञान, अनुभव, कर्तृत्व व नेतृत्वगुण या क्षमता ही तितक्याच महत्त्वाच्या असतात. महिला विधेयकामुळे महिलांना या क्षमता विकसित करता येतील.
- राजकीय क्षेत्रात स्त्रियांच्या मनातून पुरूषवर्चस्वाची पाळंमुळं उपटून निघण्यास मदत होईल. पुरुषप्रधान राजकारणात महिलांना दिल्या जाणाऱ्या शोभेच्या पदांना त्या भुलणार नाहीत. स्व कर्तृत्वावर नेतृत्व करण्याची संधी त्यांना मिळेल.
- या विधेयकामुळे महिला संघटन अधिक बळकट होण्यास मदत होईल. महिलाही चतुराईने राजकारण करतात हेदेखील सिद्ध करण्यास वाव मिळेल.
- महिला विधेयकामुळे आजची गंभीर आव्हानेही कमकुवत होतील. सरपंचपती अभियान, महिलांचा पुन्हा सत्तेकडून घराकडे होणारा यु-टर्न, राजकारणातील प्रगतीला बसलेली खीळ, चारित्र्यहनन, समाजमान्यतेचा ढोंगी देखावा, प्रगतीशील महाराष्ट्राचा पोकळ दावा व राजकीय पक्षांची महिला कल्याणाची निव्वळ हवा, या सर्व गोष्टींवर मात करायला खुलं वातावरण या विधेयकामार्फत तयार होईल.
- या विधेयकातून महिला आणि वंचितांना उच्च दर्जाचा सन्मान, समान संधी, संसाधनातला न्याय्य हिस्सा, समान संपत्ती व संविधानातला समान वाटा मिळेल. यातून राजकारणातील घराणेशाहीला काही प्रमाणात चाप बसू शकतो.

मर्यादा :

तसे पाहता हे विधायक राजकीय क्षेत्रात महिलांसाठी क्रांतिकारी ठरणार असले तरी याला काही मर्यादा देखील आहेत. यामध्ये पहिले म्हणजे सध्या लोकसभा आणि विधानसभेत मुळातच ओबीसी प्रवर्गासाठी राखीव जागा नाहीत. त्यामुळे महिला आरक्षणाअंतर्गत ओबीसी आरक्षण देण्यासाठी घटनेत दुरूस्ती करावी लागणार आहे;

तसेच सध्या ओबीसींना मंडल आयोगाच्या शिफारशींनुसार आरक्षण मिळते. लोकसभा आणि विधानसभेत ओबीसी आरक्षणाचे प्रमाण ठरविणे, हा मोठा प्रश्न आहे. ओबीसी लोकसंख्या निश्चितपणे समोर येण्यासाठी जातनिहाय जनगणनेसारख्या विश्वासार्ह आणि वैधानिक आधार असलेल्या अभ्यासाची गरज आहे. त्यानंतरच ओबीसी आरक्षणाचे प्रमाण ठरविता येइल, असे जाणकारांचे मत आहे.

तसेच अनेकदा असहाय आणि निरक्षर महिलांना प्रतिनिधित्व देऊन कारभाराच्या चाव्या स्वतःकडे ठेवण्याचा प्रयत्नही राजकीय पक्षांकडून होऊ शकतो.जेव्हा हे विधेयक प्रत्यक्षात येईल तेव्हाच यातील मर्यादा लक्षात येतील. मात्र त्या मर्यादांवर तात्काळ मात करण्यावरच या विधेयकाचे यश बऱ्यापैकी अवलंबून राहील.

निष्कर्ष :

एकूणच महिला विधेयक हे देशाच्या लोकशाहीला अधिक बळकट करण्यास निश्चितच सहाय्य्यभुत ठरेल.नारी वंदन विधेयक हे निवडणूकीची मस्तवाल गणितं उधळून परीवर्तनाच्या रथाला वेग देणारं ठरेल. याला काही कायदेशीर आणि राजकीय मर्यादा देखील आहेत. या मर्यादा उत्तमरीत्या हाताळून त्या दूर केल्यास हे विधेयक राजकीय पटलावर क्रांतिकारी ठरणार यात शंका नाही.

संदर्भसूची:

1. राष्ट्रीय महिला आयोग संकेतस्थळ
2. https://www.pmindia.gov.in/
3. https://hi.wikipedia.org/wiki/
4. महिला| भारतीय राष्ट्रीय पोर्टल
5. https://www.bbc.com/marathi/articles/cv28yze04plo
6. https://www.tv9marathi.com/national/nari-shakti-vandan
7. https://zeenews.india.com/marathi/india/modi-
8. https://www.bbc.com/marathi/articles/cv28yze04plo
9. https://maharashtratimes.com/india-news/

नारीशक्तीवदंनविधेयकाचेविश्लेषणात्मकअध्ययन

डॉ. मनिषायादव

श्री. गाडगमहाराजमहाविद्यालय,मुर्तिजापूर, जि. अकोला.

प्रस्तावना -

लोकसभा व विधानसभेतमहिलांचाराजकीयसहभागअल्पआहे. भारतीयसंविधानाच्यामाध्यमातूनस्त्रीपुरुषअसाकोणताहीभेदभाव न करतासमानअधिकारदेण्यातआलेआहेत. तरीहीराजकाराणातमहीलासहभागाचेप्रमाणफारसेवाढलेलेदिसतनाही. महीलांचामहाराष्ट्रविधानसभा व लोकसभायातीलसहभागपाहील्यासमहिलांनाआरक्षणाच्यामाध्यमातूनयाठिकाणीप्रस्थापितकरणेयोग्यवाटतेखुल्यामतदारसंघातूनआजहीस्त्रीयांच्यातुलनेतपुरुषप्रतिनिधीलाझुकतेमापदिलेजात, त्यामुळेमहीलापुरुषांनाटक्करदेऊनपुढेयेण्याचेप्रमाणअपवादात्मकदिसूनयेतेपंचायतराज्यातमहिलांचाराजकीयसहभाग हा ३३% व ५०% आरक्षणामुळेवाढलेलादिसूनयेतो. त्याचप्रमाणेमहिलांचालोकसभा व विधानसभेतीलसहभागवाढावाम्हणूनNDA कडूननारीशक्तीवंदनविधेयकमांडण्यातआले. तेलोकसभेतप्रचंडबहुमतानेम्हणजे ४५४ मतांनीपासझाले. विरोधातकेवळदोनमतेपडलीहेविधेयकघटनादुरुस्तीविधेयकअसल्यामुळेसभागृहात २/३ बहुमताचीगरजअसतेत्यामुळेआवाजीमतदानानेनव्हेतरमतविभाजनानेविधेयकावरशिक्कामोर्तबकरण्यातआले. यानारीशक्तीवंदनविधेयकामुळेलोकसभेत ५४३ पैकी १८१ महीलासदस्याहतीलसध्यालोकसभेत ५२ महिलाआहेतहेविधेयकप्रत्यक्षआंमलातआल्यावर १८१ महिलांनाराजकीयक्षेत्रातआपलाप्रभावपाडतायेईल. आजपर्यंतमहीलांनाआरक्षणदेण्याच्याप्रक्रियेतअनेकमहापूरयेऊनगेलेपणप्रत्यक्ष, काहिचहोऊशकलेनाहीसंसद व विधानसभेतमहिलांना १/३ जागाचीहमीहेविधेयकदेते. काहिकाअसेनामहिलांच्याराजकीयसहभागाशिवायराजकारणपरिपुर्णहोऊशकणारनाहीहेराज्यकर्त्यांनासमजल्याचेदिसुनयेतेहिमहत्वाचीउपलब्धीआहे. नरेद्रमोदीसरकारमध्ये २९ मंत्रीओ.बी.सी. असतांनाहीमहीलाआरक्षणाचायातउल्लेखनसल्याचेदिसते. हेयाविधेयकातीलत्रुटीम्हणावेलागेल.

महिलांनालोकसभावविधानसभेतआरक्षणअसावेअशाप्रकारचेविधेयकसंसदेत २० सप्टेंबर २०२३ रोजीपासझाल्यावरविरोधीगटानेआरक्षणाच्याधोरणात OBC स्त्रीयांनाकोटाद्यावा व हेआरक्षणतात्काळलागुकरावेअशीमागणीकेलीहेमह िलांच्याहिताच्यादृष्टीनेयोग्यआहे.

७३ व्या ७४ व्याघटनादुरुस्तीनेमहिलांनापंचायत, राज्यातमिळालेलेल्याआरक्षणामागेकाँग्रेसचावाटामहत्वपूर्णअसलेलादिसुनयेतो. माजीपंतप्रधानराजीवगांधीवपी. व्ही. नरसिंहरावनसतेतरमहिलांनापंचायतराज्यातआरक्षणमिळालेनसतेराजीवगांधीयांनीस्थानिकस्वराज्यसंस्थामध्येमहिना ३३% आरक्षणदेण्याचेविधेयकमांडलेतेनरसिहरावयांच्याकाळातमंजूरझाले.

महाराष्ट्रराज्यमहिलाआरक्षण –

महाराष्ट्रविधानसभेतसध्या ८.३३% महिलाआमदारअसूनलोकसभेतमहाराष्ट्रांचेप्रतिनिधित्वकरणाऱ्यामहिलांचीटक्केवारी १६ असल्याचेदिसतेनारीशक्तीवंदनविधेयकआल्यानंतर ९६% होईलमहिलाआरक्षणकायद्यामुळेमहिलांचेसंख्याबळवाढणारअसेलेतरीत्याचीअंमलबजावणीलवकरहोणेआवश्यकआहे.महाराष्ट्राच्याविधानसभेतसध्या २४ महीलाआमदारअसूनत्यांचेप्रमाण ८.३३%भरतेमहाराष्ट्रातलोकसभेच्या ४८ जागाअसूनत्यामध्येसुप्रियासुळे, डॉ. भारतीपवार, नवनीतराणा, रक्षाखडसे, पूनममहाजन, प्रितममुंडे, हिनागावित, भावनागवळी, यांचासमावेशआहे.८मतदारसंघाचेप्रतिनिधित्वमहीलाकरतातहीगौरवाचीबाबआहे. महाराष्ट्रविधानसभेचीसदस्य संख्या २८८ हीलक्षातघेतायांच्या १/३ म्हणजेच ९६ जागामहाराष्ट्रातविधानसभेतमहिलांनाप्राप्त होतील.

संशोधनाचीउद्दीष्ये

१) महिलांच्याराजकीयसहभागाचा (पचांयतराज्य /विधानसभालोकसभा) याअनुषंगानेअभ्यासकरणे.
२) नारीशक्तीवंदनविधेयकातीलतरतुदीचाअभ्यासकरणे.
३) महिलांच्यालोकसभा व विधानसभाआरक्षणासंदर्भातकाँग्रेस व भाजपयांनीकेलेल्याकार्याचाअभ्यासकरणे.
४) महीलाआरक्षणधोरणातीलसमस्यांचाअभ्यासकरणे.

संशोधनाचीगृहितके

१) महिलांचापंचायतराज्यातीलसहभागप्रभावीअसल्याचेदिसूनयेते.
२) नारीशक्तीवदंनविधेयकतरतुदती OBC आरक्षणतरतूदनाहीयाबाबतसंदिग्धताआढळते.
३) महीलांनाविधानसभा व लोकसभेतआरक्षणदेण्यासाठीराजीवगांधी वनरेंद्रमोदीयांनीमहत्वपूर्णकामकेल्याचेदिसूनयेते.
४) महिलाआरक्षणधोरणातजातीअतंर्गतआरक्षणहीमोठीसमस्याअसल्याचेदिसूनयेते.

नारीशक्तीवंदनविधेयकामूळे २०२६ नंतरलोकसभा व विधानसभामतदारसंघाचीलोकसंख्येच्याआधारावरपुर्नरचनाहोणारअसल्यानेराज्यविधानसभेतीलमतदारांचीसंख्या वाढेलत्यामूळेमतदासंघाचीसंख्याहीवाढूशकेलत्याप्रमाणातमहिलाआमदारहीवाढणेआवश्यकआहे.
नारीशक्तीवंदनविधेयकामुळेसंविधानात १२८ वीघटनादुरुस्तीझालीतीलालोकसभा व राज्यसभेनेमंजूरीदिली. याआरक्षणविधेयकाचाफायदा S.C. व S.T. वर्गातीलमहिलानांहीहोणारआहे.

महिलाआरक्षणधोरणाचीजडणघडण

१९८७ मध्येराजीवगांधी (माजीपंतप्रधान) यांनीमार्ग्ररेटआल्वायांच्याअध्यक्षतेखालीमहिलांनापंचायतराज्यातआरक्षणदेण्यासंदर्भातएकसमितीनेमलीस्थानिक स्वराज्यसंस्थामध्येमहिलांना १/३ जागाराखीवठेवण्याबाबतचासंदर्भयामध्येहोताहेविधेयकलोकसभेतपासझालेपणराज्यसभेतपासझालेनाही. पुढेनरसिंहरावयांच्याकाळात ७३ व ७४ व्याघटनादुरुस्तीनेमहिलांना ३३% जागापंचायतराज्यातमिळाल्यापुढेमहिलांनालोकसभा व विधानसभेतआरक्षणमिळालेअसेविधेयक १९९६ मध्येमाजीपंतप्रधानदेवेगौडायांनीमांडलेतेविधेयकसंसदेच्यासंयुक्तचिकित्सासमितीसमोरहीआलेपणअकारावीलोकस

भाअल्पजीवीझाल्यानेतेविधेयकहीअल्पजिवीठरले. पुढे १९९८ ते २००४ याअटलबिहारीवाजपेयीयांच्याकाळातमहिलाआरक्षणविधेयकसंसदेतमांडण्याचेदोनवेळाप्रयत्नझालेपणजसेमहिला आरक्षणविधेयकलोकसभेतमांडण्यातआले, तसेचसभागृहातगोंधळसुरुझाला. हेविधेयकसंमतझालेतर, विषपिण्याचेतेविधेयकलागू न होऊदेण्याचेविचारमांडण्यातआले. त्याचबरोबरविरोधकांनीमहिलाआरक्षणविधेयकाच्याप्रतीहीसभागृहातफाडल्यापुढेसन २०००, २००२ व २००३ मध्येहेविधेयकमंजूरकरण्याचेप्रयत्नकरण्यातआलेपणसभागृहाचीसहमतीयावरहोऊशकलीनाही. पुढेकॉंग्रेसपक्षाने २००८ मध्ये (UPA सरकार) महिलाआरक्षणविधेयकलोकसभेतमांडलेत्यावेळीचेन्यायमंत्रीहंसराजभारव्दाजयांनीतेमांडलेहोते. ९ मार्च २०१० मध्येमहिलाआरक्षणविधेयकराज्यसभेतप्रचंडगोंधळातमंजूरझाले. याविधेयकामुळेन्यायमंत्रीहंसराजभारव्दाज व उपराष्ट्रपतीहमीदअन्सारीयांनानकोत्याप्रसंगालासामोरेजावेलागलेहोते. पणहेविधेयकलोकसभेतमांडलेनसल्यामुळेकाहिचफायदाझालानाही.

NDA सरकारने २०२३ सप्टेंबरमध्येमोदीसरकारनेहेमहिलाआरक्षणविधेयकलोकसभेतसादरकेले व विक्रमीमतांनीपासकरूनघेतलेहियासरकारचीउपलब्धीम्हणावीलागेल.

तरतूदी

१. नारीशक्तीवंदनविधेयकातजनगणना व मतदारसंघाचीपुर्नरचना व नंतरआरक्षणअशीतरतूदकरण्यातआलीअसूनहेसर्वकाम २०२६ प्रत्यक्ष २०२९ नंतरचहोणारआहे. आरक्षणविधेयकामुळेमतदारसंघावरमहिलाआरक्षणयेईल हिभीतीनिर्माणझाल्याचेदिसूनयेते.

२. नारीशक्तीवंदनविधेयकातअनुसुचितजाती व जमातीसाठी १/३ जागाराखीव.

३. हेमहिलाआरक्षण १५ वर्षासाठीराहील व यानंतरत्यालामुदतवाढदिलीजाईल.

अ. क्र.	महाराष्ट्रातीलमहिलाआमदारां चीसंख्या		लोकसभामहिलाखासदार संख्या		राज्यसभामहिलाखासदार संख्या		राज्यसभामहिलाखासदार संख्या	
	सन	संख्या	सन	संख्या	सन	संख्या	सन	संख्या
१	१९६२	१३	१९५१	२२	१९५२	१५	१९८६	२८
२	१९७२	९	१९५७	२२	१९५४	१७	१९८८	२५
३	१९७२	०	१९६२	३१	१९५६	२९	१९९०	२४
४	१९७८	८	१९६७	२९	१९५८	२२	१९९२	१७
५	१९८०	१९	१९७७	१९	१९६२	१८	१९९४	२०
६	१९८५	१६	१९८०	२८	१९६४	२१	१९९६	१९
७	१९९०	६	१९८४	४३	१९६६	२३	१९९८	१९
८	१९९५	११	१९८९	२९	१९६८	२२	२०००	२२
९	१९९९	१२	१९९१	३९	१९७०	१४	२००२	२५
१०	२००४	१२	१९९६	४०	१९७२	१८	२००६	२८
११	२००९	११	१९९८	४३	१९७४	१८	२००८	२५
१२	२०१४	२०	१९९९	४९	१९७६	२४	२०१०	२७
१३	२०१९	२४	२००४	४५	१९७८	२५	२०१२	२६
१४			२००९	५९	१९८०	२९	२०१४	३१

१५		२०१४	६६	१९८२	२४	२०१६	२७
१६		२०१९	७८	१९८४	२४	२०१८	२८
१७						२०२०	२५

वरीलआकडेवारीवरूनमहिलांचेमहाराष्ट्रराज्यविधानसभेतीलराजकीयसहभाग १९७२ मध्येनसल्याप्रमाणे व २०१९ मध्येइतरवर्षाच्यातुलनेत (२४) वाढलेलादिसूनयेतोतोअधिकवाढणेआवश्यकआहे. नारीशक्तीवंदनविधेयकामुळेवि‍धानसभेचीसदस्यसंख्या २८८ असल्यासहिमहिलांचीसंख्या २४ वरून ९६ इतकीहोईलएकुणमहिलांच्यालोकसंख्येच्यातुलनेतहासहभागअल्पचम्हणावालागेल.

महिलापुरुषजागतिकसहभाग

	MEN	FEMALE	
	Lower Chamber & Unicameral	Upper Chamber	All Chamber
MP	37248	7062	44310
MEN	27425	5255	32680
WOMEN	9823	1807	11620
WOMEN PERCATAGE	26.40%	25.60%	26.20%

स्थानिकस्वराज्यसंस्थाप्रमाणेच OBC व दुर्बलघटकातीलमहिलांनाआरक्षणदेण्याचीमागणीवाढतअसल्याचीदिसते.

मर्यादा

१. याविधेयकात १/३ आरक्षणाचीकसेदिलेजाईलयाबाबतस्पष्टतानाही.
२. याविधेयकामूळेराजकीयपार्श्वभूमीअसलेल्याकुटूंबातीलमहि‍लायाआरक्षणाचाफायदाघेतील.
३. राजकीयपक्षांनीमहिला १/३ तकिटदेणेआवश्यकआहे. याकरिताविधेयकाततरतूदनाही.
४. जनगणना व मतदारसंघपुर्नरचनायाअटीअत्यंतजाचकआहे. प्रत्यक्षअंमलबजावणीबाबतसंदिग्धतादिसते.
५. महीलांनातिकटंदेण्यातराजकियपक्षाकडूनअडथळानिर्माणकेलाजाऊशकतो.
६. ३३% आरक्षणराज्यसभावि‍धानपरिषदेलालागूनाही.
७. प्रत्यक्षआरक्षण २०२९ मध्येमि‍ळेलसध्याहेशक्यनाही.
८. आरक्षणकायदा १५ वर्षलागूहोईलत्यानंतरमुदतवाढमि‍ळेल.

भारतीयस्वांतत्र्याच्याअमृतमहोत्सवानंतरदेशाचीनिम्मीलोकसंख्येचाआवाजऐकल्यागेला. हियानारीशक्तीविधेयकाचीउपलब्धीम्हणावीलागेल. महिलाआरक्षणधोरणामुळेसरकारलामहि‍लावि‍रोधीधोरणेआखणेकठीणहोणारनाहीअसानि‍ष्कर्षकाढतायेईल .महि‍लाचालोकसभा व वि‍धानसभेतयातीलराजकीयसहभागवाढवण्याकरीतानारीशक्तीवंदनविधेयकातीलआरक्षणदेणेआवश्यकआहे.

संदर्भ :-

१. लोकसत्ता – वृत्तपत्रे- २१ व २२ सप्टेंबर

२. लोकमत – वृत्तपत्रे– २१ व २२ सप्टेंबर
३. सकाळ - वृत्तपत्रे– २१ व २२ सप्टेंबर
४. दिव्यमराठी - वृत्तपत्रे– २१ व २२ सप्टेंबर
५. देशोन्नती - वृत्तपत्रे– २१ व २२ सप्टेंबर

आभासी चलन: उत्क्रांती, प्रभाव आणि संभाव्य धोके

प्रा. डॉ. मिलन नरहर वालावलकर
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, गोगटे – वाळके कॉलेज, बांदा (सिंधुदुर्ग)

प्रस्तावना :

आर्थिक व्यवहारांची सुरुवात वस्तुविनिमय पद्धती पासून झाली. त्यानंतर नाणी, चलनी नोटा, प्लास्टिक मनी असे करीत आज अर्थव्यवस्था आभासी चलनापर्यंत येऊन पोहोचली आहे.आधुनिक काळातगतिमान अर्थव्यवस्थेत आभासी चलन हा चलनाचा एक नवा प्रकार उदयास आला. औद्योगिकीकरणाच्या काळात वस्तू विनिमय पद्धतीमधील दोष दिसून येऊ लागले. त्यामधून जगभरात विविध प्रकारची नाणी चलनात आली. मात्र या नाण्यांच्या माध्यमातून मोठे आर्थिकव्यवहार करणे अशक्य होऊ लागले. औद्योगिक क्रांतीनंतर आर्थिक व्यवहारात प्रचंड वाढ झाली. ते व्यवहारपार पडण्यामध्ये नाणी असमर्थ ठरू लागली. त्यामुळे कागदी नोटांचा जन्म झाला. प्रत्येक देशाकडे जेवढा राखीव सोन्याचा साठा असेल त्या प्रमाणात चलनी नोटा छापल्या जात. कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमुळे शासनाला वित्ताची अधिक प्रमाणात गरज भासू लागली. अलीकडच्या काळात व्यवहारांमध्ये प्रचंड वाढ झाल्यामुळे सहज, जलद व सोईस्कर विनिमय व्यवहार पार पाडण्यासाठी चलनाचे नवनवे प्रकार पुढे आले.त्यामधील अलीकडील काळात उदयास आलेला प्रकार म्हणजे आभासी चलन होय. प्रस्तुत शोधांनिबंधात आभासी चलनाची उत्क्रांती, प्रभाव आणि संभाव्य धोकेयासबंधी विश्लेषण करण्यात आले आहे.

शोधांनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :

१. आभासी चलनाच्या उत्क्रांतीचे परीक्षण करणे.
२. पारंपारिक आर्थिक प्रणालींवर आभासी चलनाच्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे.
३. समाजावर आभासी चलनाच्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
४. आभासी चलनाच्या भविष्यातील संभावनांचे विश्लेषण करणे.

आभासी चलनाची उत्क्रांती:

आभासी चलनाचा इतिहास उल्लेखनीय, नावीन्यपूर्ण आणि पारंपारिक वित्तीय प्रणालींच्या पर्यायांच्या अथक प्रयत्नाचे फलित आहे.काळाच्या ओघात चलनव्यवस्थेत बदल होत गेले. चलनव्यवस्थेच्या इतिहासाच्या एका टप्प्यावर सोने, चांदी, तांबे अशा धातूंची नाणी उपयोगात होती. त्यानंतर कागदी चलनाच्या नोटा वापरात आल्या. बँकव्यवस्थेच्या विकासाबरोबरबँकेत ठेवलेल्या रकमेच्या आधारेव्यवहार करणेसोईचे ठरू लागले. मागील काही वर्षात त्यात लाखोपटींनी वाढ झाली. कागदी चलन आल्यानंतर त्याचा पुरवठा हाताबाहेर जाऊ नये, यासाठी जेवढ्या नोटा छापल्या जातील, तेवढ्या प्रमाणात सरकारने सोने ठेवण्याची पद्धत होती. दुसऱ्या महायुद्धानंतर प्रमुख देशांची अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाली. नोटांच्या प्रमाणात सोने ठेवणे अशक्य झाले. याच वेळी आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांत वाढ झाल्याने वेगवेगळया देशांच्या चलनांच्या विनिमय दरात सुसूत्रता आणणे आवश्यक झाले. १९४४ मध्ये ब्रेटन वूड्समधील आंतरराष्ट्रीय परिषदेत आंतरराष्ट्रीय चलन नियंत्रणाची नवीन प्रणाली जन्माला आली. इतर

देशांचे चलन अमेरिकी डॉलरशी संलग्न करण्यात आले आणि विनिमय दर ठरविण्याची सर्वसंमत पद्धत अस्तित्त्वात आली. १९६० च्या दशकात अमेरिकेतील वित्तीय तूट हाताबाहेर जाऊ लागली. डॉलरला सोन्याचे पाठबळ देणे अशक्य झाले. अमेरिकेचेतत्कालीन अध्यक्ष निक्सन यांनी ऑगस्ट १९७१मध्ये डॉलर व सोन्याचा संबंध तोडण्याचे जाहीर केले. गेल्या ५० वर्षांत एखाद्या देशाने किती नोटा छापाव्यात किंवा किती चलनाचे वितरण करावे, यावरील नियंत्रण कमी झाले. प्रत्येक देशातील मध्यवर्ती बँकांकडे चलनपुरवठ्याचे अधिकार आले. त्यावेळी जॉन मेनार्ड केन्स या अर्थशास्त्रज्ञाच्या सिद्धांताप्रमाणे आर्थिक वाढीला चालना देण्यासाठी अधिकाधिक चलनपुरवठ्याचे धोरण अनेक देशांनी स्वीकारले.अधिक नोटा छापून खर्चाला उत्तेजन देण्यामुळे आर्थिक व्यवहारात वाढ होऊन बरोजगारी कमी होते या विचाराना बळकटी मिळाली व नंतरच्या काळात आर्थिक व्यवहारात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आर्थिक व्यवहारात प्रचंड वाढ झाली. आर्थिक व्यवहारातील गुंतागुंत वाढत गेली. त्यामधून क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, ए.टी.एम. कार्ड, ऑनलाइन पेमेंट करणारी पे.टी.एम., फोन पे,गुगल पे सारखी अनेक गझेट्स अस्तीत्वात आली. चलन इलेक्ट्रॉनिक फॉर्म मध्ये राहू लागले. यालाच ई बँकिंग किंवा डिजिटल व्यवहार असे म्हणतात. या व्यवहारांवर सरकारचे नियंत्रण असते. असे नियंत्रण कमी होऊन पैशाचे सर्व व्यवहार सर्वांना व सर्वांसाठी खुले व्हावेत यासाठी जगभरामध्ये प्रयत्न सुरू झाले. यातूनच आभासी चलनाचा पर्याय पुढे आला.सन १९८३मध्ये डेव्हिड चाऊस या एका अमेरिकन संगणक शास्त्रज्ञाने डिजिटल कॅश ही संकल्पना सर्वप्रथम मांडली.म्हणून त्याला डिजिटल कॅश संकल्पनेचा शोधकर्ता असे म्हटले जाते.१९८९मध्ये त्याने त्याकरिता 'आर्मस्ट्रेन' येथे एका कंपनीची स्थापना केली. मात्र ही कंपनी फार काळ चालू शकली नाही.१९९६मध्येई-गोल्ड नावाची इंटरनेट आधारित डिजिटल करन्सी संपूर्ण अमेरिकेत खूपच लोकप्रिय झाली. त्याची लोकप्रियता एवढी वाढली की या इ-गोल्ड मधील व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवणे अमेरिकन सरकारलाही अशक्यझाले. परिणामी २००८मध्ये अमेरिकन शासनाने त्यावर बंदी आणली.आभासी चलन तयार करण्याचे प्रयत्न सातत्याने केले जात आहेत.१९९०पासून त्यासाठीच्या तात्विक मूलभूत व प्रायोगिक संशोधनाला देखील प्रारंभ झाला होता.२००८ मध्ये जी आर्थिक घसरण झाली त्यातून वित्तीय व्यवहारांबाबत अस्थिरता निर्माण झाली. कारण त्यामध्ये सिटी बँक, जे पी ऑर्गन, लेहमन ब्रदर्स यासारख्या मोठ्या बँका बुडाल्या. बँकिंग व्यवहारांचे झालेले केंद्रीकरण वत्यातील परस्परावलंबन यातून अशी अरिष्टे येत असावी असे मत तज्ज्ञांचे मत आहे.२००९ साली सातोशी नाकामोटो नावाच्या एका जपानी अभियंत्याने आभासी चलनाची संकल्पना प्रथम मांडली.त्यांनी३जानेवारी २००९ला बिटकॉइन तयार केले असे म्हटले जाते.२००९मध्ये सातोशी नाकामोटो यांनी एक पेपर प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये त्यांनी ब्लॉग चेन तंत्रज्ञानाची संकल्पना सर्वप्रथम मांडली व त्याच तंत्रज्ञानावर आधारित बिटकॉइन या आभासी चलनाची संकल्पना व्यवहार्य पातळीवर विकसित झाली.मात्र सातोशी नाकामोटो ही व्यक्ती काल्पनिक व्यक्ती असल्याचे स्पष्ट झाल्यानंतर मार्टी मलमी यांनी बिटकॉइन विकसित केले असे म्हणतात.आजच्या डिजिटल जगात अशाच प्रकारच्या चलनाची संकल्पना आभासी चलनाच्या रूपाने प्रकटली आहे. याची सुरुवात 'बिटकॉइन'ने झाली. ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानावर आधारित बिटकॉइनचा पुरवठा मर्यादित आहे.

आभासी चलन हा ई-कॅश किंवा डिजिटल चलनाचा प्रकार आहे.ते इंटरनेटवर वापरण्यासाठी ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. रुपया किंवा डॉलर सारख्या पारंपारिक चलनाप्रमाणे नोट किंवा नाण्यांच्या रूपात आभासी चलन सापडत नाही. आपण बँक खात्यात चलन ठेवतो आणि इंटरनेट बँकिंगद्वारे तपासू शकतो.त्याप्रमाणे आभासी चलन आभासी खात्यामध्ये ठेवूनत्याचा वापर करता येतो. आभासी चलन म्हणजेच क्रिप्टो करन्सी. हे संगणकीय अल्गोरिदम आधारे निर्माण करण्यात आलेलं चलन आहे. ह्यात क्रिप्टोग्राफीचा वापर करतात. या चलनाला भौतिक रूप नसते. परंतुदेवाणघेवाणीसाठी आपण ह्याचा वापर करू शकतो. बिटकॉइन हे आभासी चलनाचे एक उदाहरण आहे. सुरुवातीला ह्याला फारसा प्रतिसाद लाभला नाही. पण ही संकल्पना आज जगभरात प्रचंड वेगाने वाढत आहे. बिटकॉइननंतर शेकडो आभासी चलनाचे प्रकार अस्तीत्वात आले. ज्याप्रमाणे पैशांचाउपयोग आपण वस्तू खरेदी करण्यासाठी किंवा विक्री करण्यासाठी करतो. अगदी त्याचप्रमाणे आभासी

चलनाचा उपयोग वस्तू किंवा सेवा खरेदी करण्यासाठी करू शकतो.२०११पर्यंत बिटकॉइन संपूर्ण जगभर एक आभासी चलन म्हणून स्थिरावले गेले व २०१३ला बिटकॉइन फाउंडेशनची स्थापना झाली.

आभासी चलनाचा प्रभाव :

बिटकॉइन बाजारात येण्यापूर्वीही अनेक आभासी चलने अस्तित्वात होती.१९९०ते २०००या दशकात ई-गोल्डने बाजारात प्रभाव निर्माण केला. या व्यवहारात व्यवहारकर्त्याकडे चलनाचे नियंत्रण नव्हते. पैशाच्या व्यवहारांचे नियंत्रण प्रत्येक व्यवहारकर्त्याकडे येणे ही आभासी किंवा डिजिटल चलनाची पुढची पायरी होय. बिटकॉइनचे सुरुवातीचे दिवस प्रायोगिक व वैशिष्ट्यपूर्ण होते.उत्साही लोकांचा एक छोटासा समुदाय आभासी चलनाची निर्मिती आणि व्यापार करत होता. जसजशी या संकल्पनेला मान्यता आणि विश्वासार्हता प्राप्त झाली, तसतसे त्याचे मूल्य वाढू लागले.

आभासी चलनामध्येगुंतवणूक करण्याचे काही फायदे आहेत. हे डिजिटल माध्यम असल्याने फसवणूक टळते, व्यवहार पारदर्शक असतो तसेच सुरक्षित असतो. गुंतवणूक म्हणून आभासी चलन हा पर्याय निवडत असाल तर हा उत्तम पर्याय ठरतो कारण इथे परतावा चांगला मिळतोअसे म्हटले जाते.. चलनाचे मूल्य दररोज बदलत असते. आभासी चलनाला भौतिक रूप नसल्याने नोटबंदी, खोटे चलन सारखे प्रश्नच उद्भवत नाहीत. आभासी चलन सहज खरेदी करता येते आणि देशाबाहेर पाठवताही येते. आभासी चलन हे ब्लॉक चैन ह्या नवीन प्रणालीवर कार्यरत असल्याने अतिशय सुरक्षित व पारदर्शक व्यवहार करता येतो.

आभासी चलन हेबहुतेक वेळा आपल्या डेबिट कार्डला संलग्न करता येते. ज्याप्रमाणे डेबिट कार्डमधून आपण पैसे खर्च करतो त्याचप्रमाणे हे आभासी चलनसुद्धा वापरता येते. त्याचप्रमाणे वॉलेटमध्ये सुद्धा हे चलन ठेवून तिथून ते खर्च करता येते. सध्या आभासी चलन हे अमेरिका, कॅनडा, दक्षिण आफ्रिका आणि ऑस्ट्रेलियामध्ये सहज वापरले जाते. पण चीन, भारत, ब्राझील ह्या विकसनशील देशात हळूहळू वापर वाढत आहे. भारतामध्ये आभासी चलनावर निर्बंध लादले होते. परंतु सर्वोच्च न्यायालयाने हे निर्बंध बाद ठरवल्यानंतर ह्या पुढे हे लोण भारतात वाढत जाईल ह्यात शंका नाही. ह्या क्षेत्रात नवीन रोजगार निर्मिती होऊ शकते आणि त्या दृष्टीने आभासी चलनाकडे पाहणे लाभदायक ठरेल.

भारतात आभासी चलनाचे जवळपास १० कोटी वापरकर्ते आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये ७,५०,००० कोटी रुपये किमतीच्या आभासी चलनाची उलाढाल झाली. त्यामुळे २०२२-२३ च्या अंदाजपत्रकात आभासी चलनातून मिळालेल्या नफ्यावर ३०% भांडवली लाभ कर लावण्यात आला. भारतीय रिझर्व्ह बँक भारतात अधिकृत आभासी चलन व्यवहारात आणण्याचा विचार करीत आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारात रुपयाचे अवमूल्यन होत असताना आभासी चलनाबाबतविचारपूर्वक निर्णय घेणे आवश्यक आहे.

आभासी चलनाचे संभाव्य धोके

अलीकडच्या काळात आभासी चलनाला प्रचंड लोकप्रियता मिळत आहे. त्याच्या वाढत्या लोकप्रियतेतून जर त्याचा वापर वाढून व्यवहार विस्तारत राहिले तर त्याचे फार मोठे संभाव्य धोके देखील भोगावे लागतील. कारण आभासी चलनाचे जसे काही फायदे आहेत तसे काही तोटेही आहेत. आभासीचलनामध्ये नवनवीन पर्यायी चलनाची भर पडत आहे. अशा प्रकारची सहा हजार विविध चलने जगात प्रसारित झाल्याचा अंदाज आहे. त्यामुळे आभासी चलनाच्यामर्यादित पुरवठ्याचा दावा फोल ठरतो. बिटकॉईन,इथेरियम, रिपल, काडॉनी, बी. एन. एस., एल.टी.ई. असे आभासी चलनाचे नवे प्रकार उदयास आले आहेत.आभासी चलनाअंतर्गत केलेले व्यवहार अतिशय सुरक्षित व गोपनीय राहतात. तसेच या व्यवहारात कोणत्याही बँकेचा संबंध नाही. आभासी चलनावर किंवा त्याच्या व्यवहारावर कोणत्याही एका राष्ट्राची किंवा सरकारची मक्तेदारीही नाही. त्यामुळे कसलेही बंधन ह्या चलनावर राहत नाही आणि म्हणूनच या चलनाची उलाढाल अब्जावधी रुपयांची आहे. जगभरातील अनेक देशांनी आभासी चलनाचा स्वीकार केल्याने त्याचे मूल्यही वाढत चालले आहे. म्हणूनच ज्याप्रकारे शेअर मार्केटचे खरेदी विक्री करण्यासाठी स्टॉक मार्केट आहे.तसे आभासी चलनाचे खरेदी विक्री व्यवहार करण्यासाठी, 'विनिमय बाजार'

उभे राहू लागले आहेत. या विनिमय बाजारांमध्ये आभासी चलनाचे मूल्य दररोज ठरवले जाते. आभासी चलनामध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी अनेक पर्यायउपलब्ध आहेत. त्यातील योग्य पर्याय निवडणे अतिशय गरजेचे आहे. तसेच गुंतवणूक करताना थोडी थोडी गुंतवणूक करावी. त्यामुळे चढ उतारांचा एकदम फटका बसणार नाही. तसेच कोणतीही गुंतवणूक करताना तज्ज्ञांची मदत घेणे गरजेचे आहे.

आभासी चलन हे एकप्रकारे सरकारच्या चलननिर्मितीच्या अधिकाराला दिलेले आव्हानचआहे. त्यामुळेअसे चलन मुक्तपणे वाढू देणे देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने धोक्याचे ठरू शकते. देशांच्या सीमा आभासी चलनाच्या विस्तारावर बंधन घालू शकत नाहीत. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात सरकारी नियंत्रण धाब्यावर बसविले जाते. जगातल्या काही देशानी आभासी चलनाला मान्यता दिली असली तरी बहुसंख्य देशानी या चलनाला अर्थव्यवस्थेपासून दूर ठेवणेच पसंत केले आहे. आज आभासी चलनात गुंतवणूक करण्याचे प्रमाण अत्यल्प असल्यामुळे परिस्थिती नियंत्रणात आहे. परंतु भविष्यात आभासी चलनाची किंमत वाढणार आहे असे वाटल्यास मोठ्या प्रमाणात लोक त्याकडे वळण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. अशा स्थितीत वैध अवैध मार्गाने लोक या आभासी चलनाकडे वळू शकतात. परिणामतः अर्थव्यवस्थेतील चलनाचे प्रमाण कमी होऊ शकते. तसेच जागतिक पातळीवर आभासी चलनाचा वापर हा अवैध गोष्टी करण्यासाठी होतो असे मानले जाते.आभासी चलन व्यवहार गुप्तपणे होत असल्याने गुन्हेगारी, दहशतवाद, अमली पदार्थांची तस्करी यासाठी या चलनाचा वापर होऊ शकतो. कारण या चलनाची कुठेही नोंद नसल्याने अशा आर्थिक व्यवहारांमध्ये पकडले जाण्याची शक्यताच राहत नाही.

आभासी चलनामुळे भविष्यात काही समस्यांना तोंड द्यावे लागेल यात शंका नाही. काळा पैसा लपविण्यासाठी तसेच गैरव्यवहार करण्यासाठी आभासी चलनाचा उपयोग केला जाऊ शकतो.या व्यवहारावर कुठल्याही देशाचे नियंत्रण नसल्याने किमतीत खूप तफावती आढळतात.ह्या व्यवहारात सतर्कता खूप ठेवावी लागते कारण एकदा केलेला व्यवहार कायमस्वरूपी राहतो तो पुसून टाकता येत नाही.आभासी चलन हे एक प्रकारचे अस्थिर साधन आहे. त्यामध्ये प्रचंड चढउतार पाहायला मिळतात. खात्रीशीर परताव्यासाठी हा गुंतवणुकीचा योग्य पर्याय नाही. गेल्या काही वर्षातील अनुभव लक्षात घेता या मालमत्तेत गुंतवणूक करणे किती धोकादायक आहे हे लक्षात येते.या चलनाच्या वापरातील दुसरी समस्या अशी की, बहुतेक वस्तू किंवा सेवांच्या खरेदीसाठी या चलनाचा वापर करता येत नाही. शिवाय सरकारने अद्याप आभासी चलनाबाबत कोणतेही नियमन केलेले नाही.

सध्या भारतात आणि जगातील बहुतेक देशांमध्ये आभासी चलन हे कायदेशीर चलन नाही. याचे कारण म्हणजे हे चलन खाजगीरीत्या तयार करता येते. आणि या चलनामुळे कोणत्या प्रकारचा बदल होतोयाबाबत अजून स्पष्ट माहिती उपलब्ध नाही. भारतात अनेक ऑनलाइन विनिमयव्यवहार कार्यरत आहेत, ज्याद्वारे ई चलनामध्ये व्यापार आणि गुंतवणूक करता येते.आभासी चलनामध्ये व्यवहार करण्यावर रिझर्व्ह बँकेने घातलेली बंदी रद्द करण्याचा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिला आहे. सुमारे दोन वर्षांपूर्वी रिझर्व्ह बँकेने अशा चलनांमधील व्यवहार बेकायदा ठरविले होते. बँकांनाही अशा व्यवहारांमध्ये भाग घेण्यावर निर्बंध घातले होते. न्यायालयाच्या निर्णयानंतर आता हे व्यवहार करण्यास मुभा मिळाली आहे. या निर्णयाच्या पार्श्वभूमीवर सर्वसामान्यांनी यातील जोखीम लक्षात घ्यावी. जोखीम लक्षात न घेता सर्वसामान्य लोकांनी आभासी चलनाच्या माध्यमातून व्यवहार करणे धोक्याचे ठरेल.

निष्कर्ष:

आभासी चलनाच्या निर्मितीपासून ते विविध प्रकारच्या डिजिटल मालमत्तेच्या प्रसारापर्यंत, आभासी चलनाच्या उत्क्रांतीमुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये एक गतिशील आणि परिवर्तनशील परिस्थिती निर्माण झाली आहे. बिटकॉइनच्या उदयानंतर आभासी चलनाच्या संकल्पनेची जगभरात चर्चा होत असली तरी विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आभासी चलनाच्या निर्मितीचे अनेक प्रयोग झाले. नंतरच्या काळात अनेक आभासी चलने बाजारात आली मात्र सर्वसामान्य लोकांसाठी आभासी चलन हे केवळ जोखीम किंवा धोका या स्वरूपात समोर येत आहे. मात्र भविष्यात अशा प्रकारची व्यवस्था प्रबळ होईल का? याचाही विचार होणे गरजेचे आहे.

पारंपरिक वित्तप्रणालीवर आभासी चलनाचा प्रभाव आर्थिक विकास प्रक्रियेत व्यत्यय आणणारा आणि रचनात्मक अशा दोन्हीही प्रकारचा आहे. आभासी चलन विनिमय माध्यम आणि मूल्यसंचय ही पारंपरिक चलनाची

कार्ये पार पाडीत असल्यामुळे पारंपरिक चलनाच्या कल्पनेला आव्हान देऊ शकते. आभासी चलनाच्या विकेंद्रीत रूपाने केवळ आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन दिले असे नाही तर व्यक्तींना त्यांच्या आर्थिक नशिबावर नियंत्रण ठेवण्यास सक्षम केले आहे असे म्हटले जाते. भविष्यात आभासी चलन हे खूप मोठ्या आश्वासक स्वरुपात पुढे येईल अशी शक्यता निर्माण झाली आहे. आभासी चलनाच्या भविष्यातील संभाव्यतेचा विचार करता यासोबत येणारी आव्हाने साहजिकच आहेत. नियामक अनिश्चितता, सुरक्षितता जोखीम आणि शाश्वत उपायांची गरज या सर्वांचा विचार होणे आवश्यक आहे. आभासी चलनाची उत्क्रांती एक नवीन आर्थिक साधन म्हणून तिची भूमिका पार पाडताना दिसून येते. त्यामुळे आर्थिक प्रणाली आणि समाजावर त्याचे दुरगामी परिणाम होतील हे निर्विवाद सत्य आहे.

संदर्भसूची:

1. Mougayar, W. (2016). The Business Blockchain: Promise, Practice, and Application of the Next Internet Technology. Wiley.
2. Swan, M. (2015). Blockchain: Blueprint for a New Economy. O'Reilly Media.
3. Mishra, S., & Gupta, R. (2020). "Cryptocurrency Adoption in India: A Comparative Analysis of User Perspectives." International Journal of Information Management, 50, 255-265.
4. वावरे अनिलकुमार, वावरे सविता, आभासी चलन: एका नव्या चलन युगाची नांदी,अर्थसंवाद (त्रैमासिक) जानेवारी फेब्रुवारी – मार्च २०२२/ खंड ४५, अंक ४, पृष्ठ २६०
5. दैनिक सकाळ,आभासी चलन वास्तव नी विस्तव,६ मार्च २०२०

कर्करोग : एक सामाजिक समस्या

संशोधक विद्यार्थी
स्वाती आश्रुबा देवतर्शे
समाजकार्य, जालना.
संशोधक मार्गदर्शक
डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार
जालना समाजकार्य महाविद्यालय, रामनगर, जालना.

प्रस्तावना :-

कर्करोग हा असा आजार आहे, ज्यामध्ये शरीरातील कोणत्याही अवयवातील पेशी ह्या अनिर्बंधपणे वाढतात व त्याचे अनियंत्रित विभाजन होते व या अनियंत्रित पेशीमुळे एक गाठ किंवा ट्यूमर तयार होतो. जगामध्ये आज 200 हून अधिक प्रकारचे कर्करोग आढळतात. भारतात दर लाख लोकवस्तीतशंभर कर्करोग व्यक्ती असे प्रमाण आढळते. वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशनच्या मते कर्करोग हा दुसरा असा आजार आहे, ज्यामुळे जगभरात सर्वात जास्त लोकांचा मृत्यू होतो. कर्करोग हा वाढत्या वयात होणारा आजार आहे .आजकाल तरुण लोकांमध्येही कर्करोग मोठ्या प्रमाणात वाढल्याच समोर येत आहे. कर्करोगाच्या 40% प्रकारामध्ये कर्करोग तंबाखूच्या सेवनामुळे होतो,असे अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान संस्था म्हणजेच एम्स मधल्या ओन्कॉलॉजी डॉक्टरांचे मत आहे.

कर्करोग हा दुसऱ्या क्रमांकाचा प्राणघातक विकार आहे.ज्यामुळे अत्यंत वेदनामय मृत्यू होतो. कर्करोगाचे निदान जर लवकर करण्यात आले, तर त्यातून रुग्णाला बरे होण्याचे प्रमाण जास्त आहे. कर्करोग बाधित रुग्णांपैकी पाच ते दहाटक्के रुग्णअनुवंशिक कर्करोगानेपीडित असतात. काही अनुवंशिक कर्करोग हे विशिष्ट मानववंशातच दिसून येतात.ज्या व्यक्तीच्या जवळच्या नातेवाईकांना कर्करोग झालेला आहे,अशा व्यक्तीला कर्करोग होण्याची शक्यता आढळते .एखाद्या विशिष्टजनुकामध्ये बिघाड झाल्यास कर्करोग होऊ शकतो. भारतातील प्रत्येक नऊ जणांपैकी एका व्यक्तीला कर्करोग होण्याचा धोका आहे .भारतामध्ये 2022 मध्ये कर्करोगाचे 14, 61, 427 रुग्ण होते, हे संख्या 2021 मध्ये 14, 26, 447 तर 2020 मध्ये 13, 92, 179 एवढी होती.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

1 .कर्करोगाच्या कारणांचा अभ्यास करणे .

2 .महिलांमध्ये सर्वाधिक आढळणारे कर्करोगाचा अभ्यास करणे.

3 . कर्करोगाचे निदान व उपचारांचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन:-

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहीत असताना व्दितीय स्त्रोत्रांचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ,पुस्तके, विविध लेख तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे. तसेच पीएचडीचे

प्रबंधक व मासिके व वर्तमानपत्रे ,शासकीय व निमशासकीय संस्थांचे अहवाल इत्यादींचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

कर्करोगाच्या कारणांचा अभ्यास करणे:-

1)तंबाखू:-

तंबाखू हे कर्करोगाच्या कारणांपैकी एक प्रमुख कारण मानले जाते. धूम्रपान आणि कर्करोगयाचा अत्यंत जवळचा संबंध मानला जातो. धूम्रपानातील धुरातील रसायनामुळे कर्करोग होण्याचे प्रमाण वाढते. यामुळे फुफ्फुसाचा तसेच घशाचा व तोंडाचा कर्करोग जास्त प्रमाणात होतो. पुरुषांमध्ये 40% मृत्यू व महिलांमध्ये 20% मृत्यू हे वीडी, सिगारेट ,गुटखा, तंबाखू इत्यादीमुळे होतात.सिगारेट ओढण्यापेक्षा त्यांचा सहवासात राहणाऱ्यानाही फुफ्फुसाचा कर्करोग मोठ्या प्रमाणात होताना दिसून येतो .

मद्यपान:- मद्यपानयामुळे घसा आणि तोंडाच्या कर्करोगाचे प्रमाण 75 टक्के एवढे वाढते. दारू, बियर,वाईन यांचे जास्त प्रमाणात सेवांनामुळे कर्करोग होण्याची शक्यता वाढते .मध्यपान केल्याने यकृताला इजा पोहचते व त्यामुळे सिरॉसिस हा यकृताचा आजार उद्भवतो.

वातावरणातील प्रदूषण :-

शहरी वातावरण हे खेडेगावातील वातावरणापेक्षा दूषित असते .त्यामुळे फुफ्फुसाचा कर्करोग होतो .कपड्याच्या गिरण्यातून निर्माण होणारा ऍसबेसटॉस हा पदार्थ , आर्सेनिक हे रसायन वातावरणातील हवा दुषित करते . तसेच क्लोरिनेटेड सल्फेअर वॉटर म्हणजेच अशुद्ध पाणी पिल्यानेहीकर्करोग होतो .

रेडिएशन :-

वैद्यकीय कारणास्तव क्ष-किरणाच्या व्यवसायामुळे अथवा सैन्यदलातील कारणास्तव कुठल्याही प्रकारची एक्स-रे किरणांचा परिणाम चांगला नसतो. एकूण मृत्यू पैकी पाच टक्के मृत्यू विविध प्रकारचा किरणांच्या परिणामामुळे होतात .जास्त दुष्परिणाम बोनमॅरो आणि थायरॉईड(गलगंड) या भागात जाणवतो .

औषधे :-

औषधामुळे दोन टक्के रुग्णांना कर्करोग होतो. विविध प्रकारच्या औषधामुळे कर्करोगास नियंत्रण मिळते. त्याचबरोबर साधी अस्प्रिनसारखी औषधेहीकिडनीव मोठ्या आतड्यांचा कर्करोगस कारणीभूत ठरतात .

व्हायरस :-

पाच टक्के रुग्णांना व्हायरसमुळे कर्करोग होतो . एच पायलोरी या व्हायरसचा प्रादुर्भाव झाल्यानेंजठराचा कर्करोग होतो. काविळ 'ब' चा संसर्गामुळें यकृताचा कर्करोग होतो. एचआयव्ही या व्हायरसमुळे ग्रंथी वाढुन लिंफोमा होऊन कपोसिस सार्कोमा हा कर्करोग होतो.

खाद्य व आहार : -

पश्चिमात्य खाद्यपदार्थ व आहार हे कर्करोगस पोषक आहे . अन्नपदार्थात स्निग्ध पदार्थाचे (चरबीचे) प्रमाण जास्त असणे,त्यामुळे स्तन व मोठ्या आतड्यांचा कर्करोग होण्यास मदत मिळते. पालेभाज्या, फळे कमी खाने व जीवनसत्वाचा अभाव यामुळे ही कर्करोग बळावतो. जास्त प्रमाणात कॉफी पिल्यानेमूत्राशय व पॅनक्रीयाज ग्रंथीचा कर्करोग होतो.

अनुवंशिकता:-

अनुवंशिकतेमुळेही काही प्रमाणात कर्करोग होतो. योगायोगाने कुटुंबियात कर्करोग झालेला असेल तर पुढच्या पिढीला त्याचा धोका संभावतो.

महिलांमध्ये सर्वाधिक आढळणाऱ्याकर्करोगाचा अभ्यास :-

स्त्रीरोगतज्ञांच्या मते स्त्रियांमध्ये प्रामुख्याने स्तनांचा आणि गर्भाशय मुखाचा ,अंडाशयाचा, कर्करोगाचे प्रमाण वाढतआहे. आजकाल वयाची पन्नाशी ओलांडल्यानंतर कर्करोग होण्याचा धोका अधिक असतो, वयाच्या पाचष्टीनंतर कर्करोगाने मृत्यू होण्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. भारतात ब्रेस्ट कॅन्सरचे वाढते प्रमाण हे चिंतेचे कारण ठरत आहे. भारतात सर्वात जास्त चार प्रकारचे कर्करोग स्त्रियात आढळतात.

1) स्तनांचा कर्करोग:-

भारतात एकूण १५%स्त्रिया ह्या स्तनाच्या कर्करोगामुळे जीव गमावतात स्तनांचा कर्करोग हा एक किंवा दोन्ही स्तनांवर परिणाम करू शकतो.

2)गर्भाशयाचा कर्करोग :-

गर्भाशयाचा कर्करोगहा कर्करोग गर्भाशयाच्या तोंडाशी परिणाम करते किंवा योनी ,मूत्राशय ,गुदाशय यामध्ये पसरू शकतो.

3)फुफ्फुसांचा कर्करोग

एक किंवा दोन्ही फुफ्फुसांवर याचा परिणाम होऊ शकतो यामध्ये लिम्फ ग्रंथिचाही समावेश होतो.

4)कोलान कर्करोग

मोठ्या आतड्यावर,याकर्करोगचा परिणाम होतो यामध्ये अतिसार व बुद्धकोष्ठाता अशी लक्षणे आढळतात.

5)तोंडाचा कर्करोग

तोंडाचा कर्करोग हा प्रामुख्याने कार्सिनोमाप्रकारचा कर्करोग आहे. हा कर्करोग जीभ ,ओठ ,हिरड्या,टाळूकिंवा गालाच्या आतली बाजूस होतो. गुटखा,सिगारेट वा तत्सम पदार्थामधून तंबाखूचे सेवन हे,तोंडाच्या कर्करोगाचे प्रमुख कारण आहे.

कर्करोगाचे निदान व उपचार:-

कर्करोगावरील अनेक शोधामुळे याचे अधिक अचूकपणे निदान करण्याची क्षमता सुधारली आहे. ज्यामध्ये रक्त तपासणी, क्ष-किरण, अल्ट्रासाऊंड,संगणिक टोमोग्राफी,चुंबकीय अनुनाद इमेजिंग (MRI) तसेच बायोप्सी यासारख्या निदान निश्चित करणाऱ्या चाचण्या डॉक्टरांच्यासल्याने करता येतात. गर्भाशय मुखाच्या कर्करोगासाठीपॅप समेअर टेस्ट ही खूप फायद्याची आहे .यामध्ये कर्करोगाचे निदान हे सुरुवातीच्या काळात होऊन औषधोपचाराने रुग्ण बरे होऊ शकतात.तसेच स्तनाच्या कर्करोगाचे निदान करण्यासाठी एक तपासणी केली जाते .यामुळे स्तनाच्या कर्करोगाचे लवकरात लवकर निदान झाल्याने कमी धोका संभवतो व लवकर निदान झाल्याने प्राण वाचू शकतात.

उपचार:-

कर्करोगाचा प्रकार, त्यावरील टप्पा यावर रुग्णांची उपचार प्रणाली ठरते, यामध्ये शस्त्रक्रिया करून थेट शस्त्रक्रियाचा तो भाग काढून टाकण्यात येतो. त्याचबरोबरकेमोथेरपीद्वारे पेशीनष्ट करण्यासाठी विशिष्ट अशा रसायनांचा वापर करण्यात येतो. याचबरोबर रेडिएशन थेरपीद्वारे क्ष-किरणांचा वापर करून कर्करोगाच्या पेशी नष्ट

करण्यासाठी याचा वापर होतो. कर्करोगाच्या उपचाराचे रुग्णांवर दुष्परिणाम उदभवू शकतात. उपचारामुळे निरोगी पेशीवरही परिणाम होतो. व्यक्ती व्यक्तीवरील दुष्यपरिणाम भिन्न असू शकतात . हे दुष्यपरिणाम रुग्ण घेत असलेल्या प्रकारच्या उपचार ,त्याची वारंवारता , वय आणि शारीरिक क्षमता यावर अवलंबुन असते.

प्रतिबंधात्मक उपाय:-

कर्करोगाचा प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून तंबाखू व धूम्रपान या गोष्टी टाळल्या पाहिजेत. सिगरेट, दारू, गोष्टी पासून लांब राहिले पाहिजे. रेडिएशन क्ष-किरण घातकअसल्यामुळे यापासून दूर राहिले पाहिजे. कर्करोग न होण्यासाठी जे प्रयत्न करायला हवेत, त्या प्रतिबंधक घटकाची सखोल माहिती असने आवश्यक आहे. यासाठी शरीरातील कुठल्याही प्रकारचा त्रास,गाठ किंवा कर्करोगाची कुठलीही शंका नसतानाही ठराविक कालमर्यादेनुसार किंवा वयोमानानुसार प्रत्येकाने आपली शारीरिक तपासणी करून घेणे गरजेचे असते.

संदर्भसूची :-

1) डॉ.पुर्विश एम. पारीख, कर्करोगाबाबत सुलभ माहिती, जासकॅप प्रकाशन मुंबई 2018.

2) श्री. चंद्रगुप्त पावसकर,कर्करोगावरील संशोधन चाचण्यासंबंधी माहिती जाणून घेणे.जासकॅप प्रकाशनमुंबई 2022

3) डॉ.सुलोचना गवांदे, कर्करोग माहिती आणि अनुभव, पॉप्युलर प्रकाशन 2023

4) https://maharashtratimes.com/lifestyle news/health news/everything. you need to know about cancer

भारत आणि भूतान: २१ शतकामधील 'डिजिटल' संबंध

प्रा.डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री

राज्यशास्त्र विभाग, गोगटे वाळके कॉलेज बांदा, ता. सावंतवाडी, जिल्हा- सिंधुदुर्ग- ४१६५११

प्रतावना:

भारत आणि भूतानमधील संबंधांना ५० वर्षं पूर्ण होत असल्याचे निमित्त साधून भूतानचे पंतप्रधान त्शिरिंग तोब्गे यांनी भारताला भेट दिली. १९४९ साली भारत आणि भूतान यांच्यात मैत्री करार झाला असला तरी तेव्हा स्वतंत्र देश असलेल्या सिक्कीममध्ये स्थित राजनैतिक अधिकाऱ्यांद्वारे ते हाताळले जात होते. १९६८ साली भारताने भूतानमधील राजनैतिक अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली. तोब्गे यांच्या भेटीत पंतप्रधान नरेंद्र मोदी, राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद, परराष्ट्रमंत्री सुषमा स्वराज, राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार अजित दोवल, ऊर्जामंत्री आर. के. सिंह, तसेच काँग्रेस अध्यक्ष राहुल गांधी यांनी त्यांचे स्वागत करून भूतानचे भारताच्या दृष्टीने असलेले महत्त्व अधोरेखित केले. भूतानने आपल्या इतिहासातील बराचसा भाग, आंतरराष्ट्रीय संघटनांपासून दूर राहून आणि काही द्विपक्षीय संबंध राखून बाहेरील जगापासून आपले वेगळेपण जपले आहे. १९१० मध्ये करारावर स्वाक्षरी केल्यावर भूतान ब्रिटिश भारताचे संरक्षण राज्य बनले ज्यामुळे ब्रिटिशांना त्यांच्या परराष्ट्र व्यवहार आणि संरक्षणासाठी "मार्गदर्शक" करण्याची परवानगी मिळाली. १९४७मध्ये भारताच्या स्वातंत्र्याला मान्यता देणारे भूतान हे पहिले देश होते आणि दोन्ही राष्ट्रांनी घनिष्ठ संबंध वाढवले, त्यांचे महत्त्व १९५०मध्ये चीनच्या पीपल्स रिपब्लिकने तिबेटच्या विलीनीकरणामुळे आणि भूतान आणि भारत या दोन्ही देशांसोबतच्या सीमा विवादांमुळे वाढले, ज्याने भूतान आणि भारत यांच्याशी घनिष्ठ संबंध पाहिले. भूतान आणि नेपाळ यांच्या "हिमालय सीमा" सुरक्षा धोरणाचे केंद्रस्थान असेल. भारताची भूतानशी ६०५ किलोमीटर (३७६ मैल) सीमा आहे आणि हा त्याचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आहे, ज्याचा वाटा त्याच्या निर्यातीपैकी ९८ टक्के आणि आयातीपैकी ९० टक्के आहे. .

२१ व्या शतकातील भारत - भूतान संबंध:

भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी भूतान हे त्यांचे पहिले परदेशी गंतव्यस्थान म्हणून निवडले. मोदींनी भूतानमधील सुप्रीम कोर्ट कॉम्प्लेक्सचे उद्घाटन केले आणि भूतानला आयटी आणि डिजिटल क्षेत्रात मदत करण्याचे आश्वासन दिले.राजा जिग्मे खेसर नामग्याल वांगचुक आणि तोबगे यांच्या निमंत्रणानंतर ही भेट झाली . मीडियाने या भेटीला "मोहक आक्षेपार्ह" म्हणून संबोधले होते जे नुकतेच औपचारिक झालेले भूतान-चीन संबंध तपासण्याचा प्रयत्न करेल. त्यांनी हायड्रो-इलेक्ट्रिक करारासह व्यावसायिक संबंध निर्माण करण्याचाही प्रयत्न केला आणि भूतानच्या भारत-निधीत सर्वोच्च न्यायालयाच्या इमारतीचे उद्घाटन केले. भेटीबद्दल बोलत असताना, मोदी म्हणाले की भूतान त्यांच्या पहिल्या परदेशी गंतव्यस्थानासाठी "नैसर्गिक निवड" आहे कारण दोन्ही देशांनी सामायिक केलेल्या "अद्वितीय आणि विशेष संबंधा" मुळे. ते पुढे म्हणाले की, भूतानसोबत भारताचे विशेष संबंध जोपासण्यासाठी आणि अधिक दृढ करण्यासाठी ते उत्सुक आहेत. त्यांच्या भेटीत परराष्ट्र मंत्री सुषमा स्वराज, राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार अजित डोवाल आणि परराष्ट्र सचिव सुजाता सिंग यांचा समावेश होता. ते पुढे ईशान्य भारत आणि चीनमधील बंडखोरीवर चर्चा करण्यासाठी तयार होते. .

भारत-भूतानमध्ये 'डिजिटल' संबंधातील नाते:

नव्या पिढीच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी भूतान डिजिटल आणि अंतराळ क्षेत्राचा विकास करण्याच्या प्रयत्नात आहे आणि त्यासाठी भारताने मदतीचा हात पुढे केला आहे. भारत आणि भूतान यांच्यातील राजनैतिक संबंधांच्या ५१ व्या वर्षात या दोन देशांनी परस्पर सहकार्याचा एक नवा अध्याय सुरू केला आहे. डिजिटल आणि अवकाश क्षेत्रातील गुंतवणुकीचा विस्तार करून उभय राष्ट्रांनी नव्या युगाची पायाभरणी केली आहे. भारताच्या आणि भूतानच्या पंतप्रधानांनी, १७ ऑगस्ट २०१९ रोजी भूतानमध्ये रुपे (RuPay) कार्ड, 'नॅशनल नॉलेज नेटवर्क ऑफ इंडिया' आणि 'ड्रुक्रेन'चे (ड्रुक रिसर्च अँड एज्युकेशन नेटवर्क) यांचे एकत्रीकरण, तसेच इस्रोने बांधलेल्या 'ग्राउंड अर्थ स्टेशन'चे उद्घाटन यांसारख्या अनेक महत्त्वाच्या उपक्रमांचा श्रीगणेशा केला.

भूतानला डिजिटल राष्ट्र का व्हायचे आहे?

मर्यादित देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय संपर्क असलेला भूतान हा कोणतीही किनारपट्टी अथवा बंदर नसलेला पर्वतीय देश आहे. या कारणाने जागतिक बाजारपेठेत प्रवेश करताना भूतानला विविध समस्यांचा सामना करावा लागतो. या समस्यांवर मात करता यावी आणि डिजिटल क्षेत्राच्या माध्यमातून जगाशी संपर्क साधता यावा, यासाठी भूतानने आपले डिजिटल क्षेत्र विकसित करण्यास सुरुवात केली आहे. **निर्यात, महसूल आणि रोजगार यासाठी जलविद्युत क्षेत्रावरील आपले अतिअवलंबित्व भूतानला कमी करायचे आहे. कारण भविष्यात दीर्घ कालावधीकरता जलविद्युत क्षेत्राचा पर्याय अशक्य ठरणार आहे; म्हणूनच भूतानने आपले लक्ष डिजिटल क्षेत्रावर केंद्रित केले आहे. माहिती-तंत्रज्ञान आणि माहिती-तंत्रज्ञानाशी संबंधित सेवांच्या निर्यातीद्वारे रोजगार निर्मिती आणि परकीय चलन कमावण्याचा डिजिटल क्षेत्र हा एक विश्वासार्ह स्रोत आहे. हे लक्षात घेऊन, भूतानमध्ये परदेशी गुंतवणूक आकर्षित व्हावी आणि युवा पिढीला नोकऱ्या मिळाव्या, यासाठी पहिले तंत्रज्ञान केंद्र व प्रशिक्षण केंद्र २०१२ मध्ये थिम्पू येथे सुरू करण्यात आले.** भूतानचे पंतप्रधान लोटे शेरिंग यांच्या नेतृत्वाखालील नवे सरकार, भूतानच्या डिजिटल आणि अवकाश विषयक पायाभूत सोयीसुविधा विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित करीत आहे. याद्वारे पुरेशी रोजगारनिर्मिती करून युवापिढीच्या क्षमतांचा उपयोग करण्याचा त्यांचा मानस आहे. असे करताना, कौशल्यांचा विकास जागतिक मानकांनुसार होईल याचीही दक्षता घेतली जात आहे.

डिजिटल क्षेत्रात भारताचे सहकार्य घेण्यापाठीमागे भूतानची भूमिका काय ?

भूतान आणि भारत या उभय राष्ट्रांना, परस्पर विश्वास आणि उत्तम मैत्रीपूर्ण संबंधांवर आधारित सहकार्याचा दीर्घ इतिहास आहे. आज जगभरातील एक तंत्रज्ञानातील महासत्ता म्हणून भारताने कौशल्य प्राप्त केले आहे. तसेच डिजिटल व अवकाश क्षेत्रातील जागतिक दर्जाच्या आणि परवडण्याजोग्या तंत्रज्ञानाचा चांगला अनुभव

भारताकडे आहे. या दोन घटकांमुळे भूतान भारताकडे सहकार्याच्या दृष्टीने पाहतो. अशा प्रकारे, भूतान आपल्या डिजिटल आणि अवकाश क्षेत्राचा कायापालट करण्यासाठी, भारतीय गुंतवणुकीच्या आणि नैपुण्याच्या प्रतीक्षेत आहे.

भारताची सहकार्य करण्याण्याची भूमिका:

'शेजारी राष्ट्रांना अग्रक्रम' या भारताच्या परराष्ट्र धोरणाअंतर्गत, भूतानच्या विकासाबाबत भारत कटिबद्ध आहे, या धोरणाला अनुसरून जलविद्युत क्षेत्रावरील अतिअवलंबित्व कमी करण्यासाठी डिजिटल आणि अवकाश या क्षेत्रांत उभय राष्ट्रांमध्ये सहकार्याचे धोरण अवलंबिले जात आहे. डिजिटल आणि अवकाशविषयक सहकार्याद्वारे आपल्या तंत्रज्ञानाचा ठसा उमटवणे आणि भूतानला भांडवल केंद्रित डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्मिती करण्यास मदत करणे हे भारताचे उद्दिष्ट आहे.भूतानच्या विद्यमान सरकारने देशातील गरीब-श्रीमंतामधील 'दरी कमी करण्या'संबंधी जे लक्ष्य निश्चित केले आहे. ते साध्य होण्यासाठी त्यांचा डिजिटल आणि अवकाश क्षेत्रात गुंतवणूक करून विकास करण्याचे नियोजन आहे. त्यासाठी भारत-भूतान सहकार्याच्या रचनेत बदल घडविण्याचा आणि त्यात वैविध्यपूर्णता आणण्याचा पूरक प्रयत्न भारत करीत आहे.

डिजिटल उपक्रम आणि फायदे:

भारत आणि भूतान यांनी बँकिंग आणि शैक्षणिक उपक्रमांद्वारे आपल्या डिजिटल सहकार्याचा प्रारंभ केला आहे. अवकाश क्षेत्रामधील सहकार्य प्रामुख्याने दक्षिण आशियाई उपग्रह सेवांच्या संबंधात आहे. बँकिंग क्षेत्रातील सहयोगात भूतानमध्ये रुपे (RuPay) कार्ड सुरू करण्याचे निश्चित करण्यात आले आहे. रुपेच्या (RuPay) प्रवेशाने भूतानच्या वित्तीय व्यवहारांमध्ये क्रांती होईल आणि त्याद्वारे भूतानमध्ये आर्थिक सर्वसमावेशकतेचा मार्ग अधिक खुला होईल. याचे कारण, भूतानच्या दुर्गम भागांत बँका आणि एटीएमसारख्या भौतिक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करताना विविध अडचणींचा सामना करावा लागतो. यांत भारताला मुख्यत: होणारा लाभ असा की, भारतीय स्थानिक देय (पेमेन्ट) व्यवस्थेचा जागतिक आवाका वाढेल आणि उभय देशांमधील डिजिटल पेमेन्टमध्ये वाढ होईल. यामुळे पर्यटनातील आणि सिमाबाह्य होणाऱ्या व्यापारांतील व्यवहार सुलभ होतील. भूतानमध्ये रोकडविरहित व्यवहारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी, भारताचे 'भीम' अॅप सुरू करण्याच्या व्यवहार्यतेचा अभ्यास करण्याच्या करारावरही स्वाक्षऱ्या झाल्या आहेत.

भूतानच्या 'ड्रुकरेन'चे भारताच्या 'नॅशनल नॉलेज नेटवर्क'सोबतचे एकत्रीकरण हे ई-लर्निंग क्षेत्रातील एक महत्त्वपूर्ण सहकार्य आहे. या एकत्रीकरणामुळे दोन देशांची विद्यापीठे, संशोधन संस्था, ग्रंथालये, आरोग्य सेवा आणि कृषी संस्था यांच्यात सुरक्षित आणि जलद संपर्क होणे सुनिश्चित होईल. आपल्या देशात जागतिक दर्जाचे अभ्यासक्रम आणि अध्ययन साहित्य उपलब्ध व्हावे, अशी इच्छा बाळगणाऱ्या भूतानच्या युवा नागरिकांसाठी हे सहकार्य महत्त्वपूर्ण ठरते.

अवकाश क्षेत्रातील सहकार्य प्रामुख्याने इस्रोद्वारे 'ग्राऊंड अर्थ स्टेशन' आणि 'सॅटकॉम'च्या बांधणीद्वारे दक्षिण आशिया उपग्रहीय सेवांचा वापर करण्याची भूतानची क्षमता वाढवणे याकरता आहे. या उपक्रमामुळे भूतानमधील टेलि-मेडिसिन, टेलि-एज्युकेशन आणि आपत्ती व्यवस्थापनाला चालना मिळाली आहे. भारतातील युवा भूतानी शास्त्रज्ञांनी तयार केलेल्या लहान उपग्रहाचा विकास व प्रक्षेपण यासाठी केलेला करार हाही अवकाश क्षेत्रातील एक निश्चित करण्यात आलेला एक सहयोग आहे.

भारत - भूतान यांच्यात जवळीकता निर्माण होण्याचे कारण:

कोरोना विषाणू संसर्गाचा उद्रेक असो, हाँगकाँगमध्ये आणलेला नवीन राष्ट्रीय सुरक्षा कायदा असो, विगर मुस्लिमांचा कथित छळ असो किंवा भारताबरोबरचा सीमासंघर्ष. चीन सध्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक वादांमध्ये अडकला आहे.असं असतानाच चीनने एक नवा वाद उकरून काढला आहे. चीनने भूतानच्या पूर्वेकडे असलेल्या सकतेंग वन्यप्राणी अभयारण्यावर आपला दावा सांगितला आहे. इतकंच नाही तर भूतानच्या पूर्व

सेक्टरलाही चीनने सीमावादात खेचलं आहे. भूतान आणि चीनमधली सीमारेषा अजून निश्चित झालेली नाही आणि मध्य, पूर्व आणि पश्चिम सेक्टरमध्ये सीमारेषेवरून वाद आहेत, असं चीनचं म्हणणं आहे. मात्र, हा वाद सोडवण्यासाठी चीनने 'पॅकेज तोडगा' देऊ केला आहे. त्यामुळे आता प्रश्न असा उपस्थित होतोय की भूतानला लागून असलेल्या सीमेवरून चीनने अचानक कठोर भूमिका घेतली आणि तेवढ्याच अचानकपणे नरमाईचीही भूमिका घेतली. असं निर्णय का घेतला हा प्रश्न निर्माण होतो.

चीनचे “सकतेंग” अभयारण्यावर दावा:

भूतानच्या पूर्व भागावरचीनने केलेला दावा नवा आहे. कारण यापूर्वी कधीही चीनने “सकतेंग” अभयारण्यावर दावा केलेला नाही. हे अभयारण्य अरुणाचल प्रदेशच्या सीमेलगत आहे. विशेष म्हणजे १९८४सालानंतर वादग्रस्त सीमेविषयी २४ वेळा चर्चा झाली आहे. तोवर चीनने असा कुठलाच दावा केला नव्हता. मंगळवारी चीनच्या परराष्ट्र मंत्रालयाचे प्रवक्ते वांग बेनविन पत्रकारांशी बोलताना सीमा निश्चितीविषयी म्हणाले, "चीनची भूमिका तटस्थ आणि स्पष्ट आहे. दोन्ही देशांमध्ये अजून सीमा निश्चिती झालेली नाही. मध्य, पूर्व आणि पश्चिम सेक्टरवरून वाद आहेत."

पत्रकारांशी बोलताना ते पुढे म्हणाले की दोन देशांमधल्या या मुद्द्याविषयी इतर व्यासपीठावर चर्चा होऊ नये, असं चीनला वाटतं. चीनने केलेल्या दाव्यावर दिल्लीतल्या भूतानच्या दूतावासानेही प्रतिक्रिया दिली आहे.

पीटीआय या वृत्तसंस्थेने दिलेल्या माहितीनुसार चीनच्या दाव्याला भूतानने उत्तर दिलं आहे.सामरिक विषयांचे जाणकार ब्रह्मा चेलानी म्हणतात, "चीनने यापूर्वी कधीही हा मुद्दा काढलेला नाही आणि अचानक गेल्या महिन्यात भूतानच्या पूर्वेकडच्या भागावर दावा केला. याचा सरळ सरळ अर्थ असा आहे की चीन कधीही कुठलाही नवीन दावा करू शकतो. चीनच्या शेजारील राष्ट्रांनाही कळणार नाही की चीन कधी कुठल्या प्रदेशावर दावा सांगेल."

गलवान खोऱ्यावर चीनने केलेल्या दाव्याचा उल्लेख करत चेलानी म्हणतात की चीनने यापूर्वी कधीही गलवान खोऱ्यावरही दावा सांगितलेला नव्हता.ते म्हणतात, "निश्चितच ही चीनची रणनीती आहे. चीनची ही वर्तणूकही नवी नाही."

भारत आणि भूतान संबंधातील चीनचं कट कारस्थान?

भूतान आणि भारत दक्षिण आशियातले सर्वात जवळचे मित्र मानले जातात. जाणकारांच्या मते भूतानसंबंधी चीनचा सीमावाद भारताच्या स्ट्रेटेजिक हितसंबंधांना बाधा पोहोचवण्याचा प्रयत्न असू शकतो. भारताचे भूतानमधले माजी राजदूत पवन वर्मा यांच्या मते, "भूतानवर दबाव टाकण्याचा चीनचा प्रयत्न आहे. भारत-भूतान आणि चीन यांच्या सीमेवर एक ट्राय-जंक्शन तयार होतं. त्यामुळे चीनला याची पूर्ण कल्पना आहे की भूतानबरोबर सीमा निश्चित केल्यास त्याचा भारताच्या स्ट्रेटेजिक हितसंबंधांवर परिणाम होईल." पवन वर्मा यांच्या मते फार पूर्वीपासून चीनचे यासाठीचे प्रयत्न सुरू आहेत. भूतानने भारताबरोबरचे संबंध तोडून त्यांच्याशी संबंध प्रस्थापित करावे, अशी चीनची इच्छा आहे. मात्र, आजपर्यंत चीन आणि भूतान यांच्यात राजनयिक संबंधही नाही. २०१७साली भूतानच्या मुद्द्यावरूनच भारत आणि चीन समोरासमोर उभे ठाकले होते. त्यावेळी दोन्ही देशांचं सैन्य तब्बल ७५दिवस समोरासमोर होतं.त्यावेळीदेखील चीनने भूतानचा एक भाग ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला होता. भारताचे भूतानमधले माजी राजदूत इंद्रपाल खोसला यांनी बीबीसीशी बोलताना हा चीनच्या विस्तारवादी धोरणाचा परिणाम असल्याचं म्हटलं होतं. त्यांच्या मते चीनच्या या धोरणामुळेच चीन एकापाठोपाठ एका प्रदेशावर दावे करतो आहे. आपलं हित साधून घेण्यासाठी भारत भूतानचा वापर करत असल्याचा चीनचा आरोप आहे. डोकलाम वादावेळी ग्लोबल टाईम्स या चीनच्या सरकारी वृत्तपत्राने आरोप केला होता की भूतानच्या चेकपोस्टवर भारताने विनाकारण ढवळाढवळ केली. चीनच्या या सरकारी मुखपत्रात म्हटलं होतं, "भूतकाळात चीन आणि भूतान यांच्या सीमेवर अनेक घटना घडल्या आहेत. सर्व समस्यांवर रॉयल भूतान आर्मी आणि चीनी लष्कर मिळून तोडगा काढायचे. यात भारतीय सैन्याची कधीच गरज भासली नव्हती." वृत्तपत्रात पुढे म्हटलं आहे,

"भूतानमध्ये भारतीय सैन्य आहे आणि भूतानच्या लष्कराला भारत प्रशिक्षण आणि निधी पुरवतो, यात शंका नाही. मात्र, भारत हे सगळं भूतानच्या सुरक्षेसाठी करत नाही. तर भारत स्वतःच्या सुरक्षेसाठी करतो. ही भारताची चीनविरोधी सामरिक योजना आहे."

भारत-चीन देशांसाठी भूतान हा का महत्त्वाचा आहे ?

भूतान हा भारत आणि चीन दरम्यान असलेलं एक बफर स्टेट आहे. भारतात एक अनौपचारिक प्रथा आहे. भारताचे पंतप्रधान, परराष्ट्र मंत्री, परराष्ट्र सचिव, सैन्य आणि रॉ यांचे प्रमुख यांचा पहिला परराष्ट्र दौरा हा भूतानचा असतो. यावरूनच भारताच्या दृष्टीने भूतान किती महत्त्वाचा आहे, हे स्पष्ट होतं. पवन वर्मा सांगतात, "नकाशावर भूतानचं भौगोलिक स्थान बघूनच भूतान भारतासाठी का महत्त्वाचा आहे, हे लक्षात येतं. आपल्या सुरक्षेसाठी आणि सामरिकदृष्ट्या भूतानशी संबंध कायम ठेवणं, अत्यंत महत्त्वाचं आहे. आणि याच कारणामुळे भारताचे जगात सर्वात चांगले संबंध भूतानशी आहेत."

भारताची भूतानला लागून ६०५किमी सीमा आहे. त्यामुळे भूतानचं भारताच्या दृष्टीने सामरिक महत्त्व तर आहेच. शिवाय, भारत आणि भूतान यांच्यातले व्यापारी संबंधही दृढ आहेत. २०१८साली दोन्ही देशांमध्ये ९२२८कोटी रुपयांचा द्विपक्षीय व्यापार झाला होता. भूतान भारतासाठी एक मुख्य जलविद्युत ऊर्जेचा स्रोतही आहे. शिवाय, भारताच्या सहकार्याने भूतानमध्ये अनेक योजनांवर काम सुरू आहे. तर दुसरीकडे भूतान आणि चीन यांच्यात राजनयिक संबंधदेखील नाहीत. पवन वर्मा सांगतात, "चीनसाठी भूतान महत्त्वाचा आहे कारण चीनने भूतानमध्ये वर्चस्व प्रस्थापित केलं तर तो भारताच्या सीमेच्या अधिक जवळ येईल. याशिवाय भारत-भूतान आणि चीन यांच्यात काही ठिकाणं अशी आहेत की तिथे जर चीन पोहोचला तर तो 'चिकन-नेक'च्या (ईशान्य भारत आणि उर्वरित भारत यांना जोडणारा चिंचोळा पट्टा) अगदी जवळ येईल. यामुळे भारतावर निश्चितपणे दबाव निर्माण होईल. म्हणूनच एकतर दबाव टाकून किंवा प्रलोभन देऊन भूतानला आपल्याकडे वळवण्याचा चीनचा कायम प्रयत्न असतो."

पवन वर्मा यांच्या मते भूतानने चीनशी संबंध प्रस्थापित करावे, यासाठी याआधीही चीनचे प्रयत्न सुरू होते आणि यापुढे चीन तसे प्रयत्न करेल.

भारत-भूतान-चीन सीमावादाचा नवा प्रश्न:

भारत व भूतान हे पारंपारिक स्नेही. भारताने भूतानच्या संरक्षणाची जबाबदारी अनेक वर्षांपासून संभाळली आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी १९५८मध्ये भूतानला पहिली भेट दिली होती. त्यावेळी ते म्हणाले होते, की भूतान हा एक स्वतंत्र देश असेल व आपल्या इच्छेनुसार प्रगतीचा मार्ग स्वीकारील. १९५९मध्ये चीनने तिबेटवर आक्रमण करून त्यावर कब्जा केला, तेव्हापासून भूतानचे भारताबरोबरचे सख्य व संबंध अधिक दृढ झाले. नरेंद्र मोदी यांनीही पंतप्रधान पदाची सूत्रे हाती घेतल्यावर पहिली औपचारिक भेट भूतानला दिली होती, ती संबंध अधिक दृढ करण्याच्या उद्देशाने. १९६८मध्ये भारताने थिंफू येथे भारतीय दूतावासाची स्थापना केली. तेव्हापासून संबंध अधिक द्विगुणित झाले. भूतानमधील राजेशाहीला भारताने पाठिंबा दिला. राजे जिग्मेसिंग्ये वांगचुक यांच्या नेतृत्वाखाली भूतानची वाटचाल संसदीय लोकशाहीच्या दिशेने झाली व २००७मध्ये तेथे पहिल्या निवडणुका झाल्या.

२००१मध्ये भूतानमध्ये सर्व स्तरावर लोकनियुक्त प्रतिनिधींचे सरकार आले. जिग्मेसिंग्ये यांच्यानंतर जिग्मेसिंग्ये खेसर नामग्येल वांगचुक हे पाचवे व विद्वान राजे आहेत. लोटे त्सेरिंग हे भूतानचे पंतप्रधान आहेत. ही माहिती देण्याचे कारण पंतप्रधान त्सेरिंग यांनी अलीकडे चीनशी जवळीक दाखवत सीमेबाबत केलेली विधाने व त्यावरून निर्माण होण्याची शक्यता असलेला तिढा. अंतर्गत व्यवहारात कोणत्याही महासत्तेने ढवळाढवळ करू नये, म्हणून आजपर्यंत राष्ट्र संघाच्या सुरक्षामंडळातील अमेरिका, रशिया, फ्रान्स, ब्रिटन व चीन या पैकी कोणत्याही देशाशी राजदूतीय पातळीवर भूतानने संबंध प्रस्थापित केलेले नाही. या पैकी कोणत्याही देशाचा दूतावास थिंफूमध्ये

नाही. तथापि, उपखंडीय आकाराचे चीन व भारत हे दोघेही शेजारी आहेत. भारताकडून भूतानला कोणताही धोका नाही. परंतु, चीनकडून सतत धोका संभवतो. आक्रमणाचा संभवणारा धोका पाहता चीनशी सबूरीचा व्यवहार करावयाचे भूतानने ठरविले आहे काय, अशी शंका येण्यास बराच वाव आहे.

चीनने केवळ भारत व भूतान वगळता अन्य शेजारी देशांशी (रशिया, मंगोलिया, कझाखस्तान, किरजिगिस्तान, ताजिकिस्तान, अफगाणिस्तान, उत्तर कोरिया, नेपाळ, म्यानमार, लाओस, पाकिस्तान व व्हिएतनाम) असलेले सीमावाद सोडविले आहेत. चीनच्या भारताबरोबरच्या सीमेची लांबी ३४८८कि.मी तर भूतानबरोबरच्या सीमची लांबी केवळ २९२कि.मी. आहे. या संदर्भात भूतानचे पंतप्रधान लोटे त्सेरिंग यांनी बेल्जियन वृत्तपत्राला दिलेल्या मुलाखतीत म्हटले होते की, भूतान व चीनची सीमा निश्चिती पुढील एक वा दोन बैठकीत केली जाईल. ``भारत व चीन सीमावाद सोडवितात की काय, याकडे भूतानचे लक्ष आहे. तथापि, चीनबरोबरच्या वाटाघाटीत फारशा अडचणी येणार नाही, असे ते म्हणाले.'' हे विधान करण्यापूर्वी त्सेरिंग यांनी बीजिंगला भेट दिली होती. ``चीनचे तांत्रिक शिष्टमंडळ लौकरच भूतानला भेट देणार आहे,'' असेही ते म्हणाले होते.

भूतान-चीन व भारत यांच्या सीमा वादग्रस्त डोकलमनजिक मिळतात. चीनने डोकलममध्ये घुसखोरी केली होती, तेव्हा भारत व भूतानच्या सीमेत चीनला रोखण्याचे काम भारताने लष्करी कारवाई करून दिले होते. त्यामुळेच, त्सेरिंग यांच्या विधानाबाबत भारतात शंका उपस्थित केल्या जात असून, अलीकडे `इंडिया इंटर नॅशनल सेंटर'मध्ये `भारताचे शेजारी' या उपक्रमाखाली झालेल्या एका परिसंवादात चर्चा झाली. भूतान नरेश जिग्मेसिंगे खेसर नामग्येल वांगचुक यांनी एप्रिल २०२३मध्ये भारताला भेट दिली. तथापि, त्या भेटीत भारताच्या शंकांचे निरसन झाले की नाही, याची माहिती उपलब्ध नाही. तसेच भूतान व चीन यांच्या दरम्यान सीमा प्रश्न सोडविण्यासाठी नेमकी काय बोलणी चालू आहेत, त्याचा तपशील भारताला सांगण्यात आलेला नाही.

``यापूर्वी परराष्ट्र, संरक्षण विषयातील वाटाघाटींबाबत भूतानची भारताशी सतत सल्लामसलत होत आली आहे. परंतु, येथून पुढे भारताला विश्वासात घेतले जाईलच, असे गृहित धरता येणार नाही,'' असा सूर या परिसंवादात व्यक्त करण्यात आला. ``सार्वभौत्वाच्या संकल्पनेमुळे भूतान सल्लामसलतीबाबत भारताला दूर तर ठेवत नाही,'' अशीही शंका व्यक्त होत आहे. चीन अस्ते अस्ते भूतानच्या प्रदेशावर कब्जा करीत आहे. उपग्रहांतून मिळालेल्या छायाचित्रांनुसार काही भागात चीनने राहुट्या उभारल्या असून, रस्तेबांधणी चालविल्याचे दिसत आहे.

चीनला भूतानबरोबर राजदूतीय संबंध प्रस्थापित करायचे आहेत, त्यासाठी चीन भूतानवरील दबाव वाढत आहे. वर नमूद केल्याप्रमाणे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा मंडळातील पाच सदस्य राष्ट्रांपैकी एकाही राष्ट्राचा दूतावास भूतानमध्ये नाही. भूतानने आपले स्वातंत्र्य व पर्यावरण जपण्यासाठी परदेशी पर्यटकांच्या प्रवेशावरही बंधने घातली आहेत, अथवा त्यांचे भूतानमधील पर्यटन कमालीचे महागडे केले आहे. आधी चीनी प्रवाशांची तेथे गर्दी होत असे, त्यावरही आता भूतानने बंधने घातली आहेत. भारताला चिंता आहे, ती डोकलम भागात चीन लष्करीदृष्ट्या अधिक सक्रीय होण्याची शक्यता आहे, यांची. ले.ज.पी.एस.पन्नू यांच्यामते, ``चीन बरोबर चाललेल्या वाटाघाटींबाबत भूतान भारताला अंधारात ठेवत आहे. चीनला अधिक सवलती देत आहे. चीनने घुसखोरी केलेली नाही, या भूतानच्या भारतातील राजदूताच्या वक्तव्याला फारसा अर्थ नाही. तोरसा नाला ही भारताच्या दृष्टीने चीनसाठी लाल रेषा (रेड लाईन) आहे. तेथे घुसखोरी करून चुंबी खोऱ्यात भारताला आव्हान द्यायचे, असा चीनचा कावा आहे.'' म्हणूनच, भूतानने याबाबत चीनला कोणतेही साह्य करावयास नको, असे भारताचे धोरण आहे. भूतान-चीनच्या सीमावादाच्या संदर्भात २०१३, २०१५दोन्ही बाजूंनी सीमेची पाहाणी करण्यात आली होती. भारतासाठी बाटांगला हे ट्रायजक्शन असून जम्पेरी रीजच्या कोणत्याही भागात चीनने घुसखोरी केल्यास त्याचा थेट परिणाम

सिलिगुरी कॉरिडॉरवर होईल. तेथे आसामला जोडणारा चिकन्स नेक हा अत्यंत निमुळता प्रदेश आहे. `हा' खोऱ्यानजिक चीनच्या हालचाली वाढल्यास भारताची चिंता वाढणार आहे. त्याचदृष्टीने भूतानने चीनला कोणत्याही सवलती देणे हे भारताची सीमासुरक्षा व सार्वभौमत्व याला आव्हान ठरेल. गेल्या काही वर्षात भूतानबरोबरचे संबंध वाढविण्यासाठी भारताने सातत्याने प्रयत्न चालविले आहेत.

चीनच्या आक्रमक पावलांकडे पाहता, दुतर्फा संबंधांची वाटचाल भविष्यात कशी होणार व दुतर्फा संबंधात चीन अडकाठी ठरणार काय, ठोस याकडे भारताला बारकाईने लक्ष द्यावे लागणार असून चीनला वेसण घालण्याच्या दृष्टीने ठोस पावले टाकावी लागणार आहेत.

समारोप:

एकीकडे चीनने भूतानच्या एका भागावर दावा सांगत हा वाद परस्पर चर्चेतून सोडवण्यावर भर दिला आहे तर दुसरीकडे भूतानशी असलेले संबंध अधिक दृढ करण्याच्या दिशेने भारताचे प्रयत्न सुरू आहेत.गेल्या काही दिवसातल्या घटनाक्रमावर नजर टाकली तर हे लक्षात येईल. अलीकडच्या काळात भारत आणि भूतान यांच्यात एक नवा व्यापारी मार्ग खुला झाला आहे.शिवाय, आणखी एक कायमस्वरुपी लँड कस्टम स्टेशन उभारण्यात यावं, अशी भूतानची मागणी आहे. ही मागणीही भारत स्वीकारेल, अशी शक्यता आहे. यामुळे भूतानला निर्यातवाढीसाठी मदत होणार आहे. उभय राष्ट्रांतील संबंधांचे पारंपारिक पैलू सांभाळतानाच डिजिटल युगातील भारत-भूतान संबंधांचा केंद्रबिंदू युवकांवर स्थिरावला आहे. भूतान आपल्या नव्या पिढीच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी डिजिटल आणि अवकाश क्षेत्राचा विकास करण्याचा प्रयत्न करीत आहे आणि या पर्वतीय राष्ट्राचा विकास साधण्याचा प्रयत्न यशस्वी व्हावा, याकरता भारताने मदतीचे पाऊल उचलले आहे.

संदर्भ:

१. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर- समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.

२. प्रा. बी. वाय. कुलकर्णी- आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

३. डॉ. डी. ए. मांढरे, डॉ. पी. आर. पाटील व प्रा. बी. डी.तोडकर- भारताचे परराष्ट्र धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षितता, प्रतिमा पब्लिकेशन, अहमदनगर.

४. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर- भारताचे परराष्ट्रीय धोरण –सातत्य आणि स्थित्यंतर, सकाळ प्रकाशन पुणे, नोव्हेंबर २०१६.

५. हर्षद भोसले व शुभाराज बुवा - आंतरराष्ट्रीय संबंध , शेठ प्रकाशन, मुंबई, जानेवारी २०१९.

६. वसंत र. रायपुरकर- आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

७. डॉ.पंदित नलावडे - आंतरराष्ट्रीय संबंध, कैलास पब्लिकेशन, औरंगपुरा औरंगाबाद.

८. https://mr.wikipedia.org

९. https://www.loksatta.com

१०. https://www.orfonline.org

११. https://www.mahamtb.com

भारतीयसंविधानापुढीलआव्हान: हिंदूराष्ट्रवाद

शैलजाभारतरावबरुरे

सहयोगीप्राध्यापकतथासंचालिका, राज्यशास्त्रसंशोधनकेंद्र,स्वामीरामानंदतीर्थमहाविद्यालयअंबाजोगाई

भारताचास्वातंत्र्याचाअमृतमहोत्सवदेशभरसाजराहोतअसतानाभारतीयराष्ट्रवाद, भारतीयसंविधान, लोकशाहीआणिहिंदुराष्ट्रअशापरस्परविरोधीसंकल्पनायामध्येसातत्यानेसंघर्षहोतानापहावयासमिळतआहे. भारताच्याराष्ट्रवादापुढीलसर्वातमोठेआव्हानम्हणजेभारताचेहिंदूराष्ट्रवादातरूपांतरकरण्याचासातत्यानेहोतअसलेलाप्रयत्न,यातूनभारतीयराज्यघटनेलानिर्माणहोतअसलेलाधोकाहोय.

1980 नंतरभारतातहिंदुत्ववादीसंघटना व राजकीयपक्षसातत्यानेभारताचेसंविधान व भारताचीधर्मनिरपेक्षलोकशाहीयाच्यासमोरआव्हानउभेकरतानादिसूनयेतआहे.1887- 1888 पासूनचभारतातहिंदू व इस्लामअशीदोनराष्ट्रनांदतअसल्याचीमांडणीवारंवारकरण्यातआलेलीहोती. बॅ. मोहम्मदअलीजिना,विनायकदामोदरसावरकर,डॉ. बाबासाहेबआंबेडकर, बुद्धिवादीआगरकर, मौलानाआझादयांच्याग्रंथ, विविधलेखनात व मुस्लिमलीग, हिंदूमहासभायांच्यावार्षिकपरिषदा, सभासंमेलनांमध्येभारतातदोनराष्ट्रअस्तित्वातअसल्याचेवारंवारचर्चिलेजातहोते. याचापरिणामम्हणूनभारतस्वतंत्रहोतअसतानाचभारतापासूनपाकिस्तानयावेगळ्यादेशाचीनिर्मितीझाली. दुर्दैवानेभारत व पाकिस्तानयांचीनिर्मितीहोतअसताना, धर्महाआधारमानलागेला .स्वतंत्रझाल्याबरोबरइस्लामलापाकिस्ताननेआपलाअधिकृतधर्मम्हणूनमान्यतादिली. भारतातमात्रधर्मनिरपेक्षलोकशाहीराज्यस्थापनकरण्यासाठीमहात्मागांधी, पंडितजवाहरलालनेहरू, सरदारवल्लभभाईपटेल व डॉ. बाबासाहेबआंबेडकरयाभारताच्यामहाननेतृत्वानेकार्यकेल्याचेसर्वश्रुतआहे. स्वातंत्र्यमिळाल्यानंतरकाँग्रेसपक्षानेधर्मनिरपेक्षता व लोकशाहीमूल्यरुजवण्यासाठीपंडितजवाहरलालनेहरूयांच्यानेतृत्वाखालीप्रयत्नकेले. अनेकवर्षकाँग्रेसपक्षाचीसत्ताअसल्यानेत्याचीधर्मनिरपेक्ष व लोकशाहीवादीराष्ट्रम्हणूनओळखझालेलीआहे. 2014

नंतरकेंद्रसरकारआणिविविधघटकराज्यांमध्येअस्तित्वातआलेलीभाजपप्रणितसरकारीयांच्याकडूनभारतालाहिंदूराष्ट्रबनविण्याचीसातत्यानेमाध्यमांमध्येचर्चासुरूआहे. त्यामुळेभारतीयसंविधान, लोकशाहीयांच्यासंवर्धनासाठीभारतीयजनमानसनिर्माणहोण्याचीआवश्यकतानिर्माणझालीआहे.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळामध्येभारतीयांमध्येआपापसातविभाजनकरणारेअनेकघटक व तरतुदीअस्तित्वातहोत्या. जातीयता, त्यातूननिर्माणझालेलीअस्पृश्यता, धार्मिकभेदभाव, विविधसंस्कृतीयांच्यामध्येश्रेष्ठ-कनिष्ठत्वयांनीभारतीयसमाजातऐक्याचाअभावनिर्माणकेलेलाहोता. यासंदर्भातआपल्यालाइतिहासातअनेकदाखलेमिळतात. भारतातीलअनेकविचारवंतांनाभारतहेकेवळहिंदूराष्ट्रअसलेपाहिजेकिंवाआहेयाचीजाणीवहोती. अगरकरांनी 'गुलामांचेराष्ट्र' यालेखामध्येहीभारतातीलहिंदुराष्ट्राच्यासंदर्भातमांडणीकेलीआहे.1927 ते 29 च्याबहिष्कृतभारतयामधीलविविधलेखामध्येडॉ.बाबासाहेबआंबेडकरांनीहीभारताचाउल्लेखप्राचीनकाळीउदयासआलेल्याराष्ट्रांपैकी 'हिंदुराष्ट्र 'हेएकआहे, असेम्हणूनकेलेलाआहे.त्याचबरोबरयाहिंदूराष्ट्रालागुलाबांचेजिनेजगावेलागलेहोते.त्याचेकारणहिंदुराष्ट्रातीलधर्मशास्त्र व त्याधर्मशास्त्रामध्येभेदभावकरणाऱ्याअनेकतरतुदीयाकडेडॉ. बाबासाहेबआंबेडकरांनीलक्षवेधलेलेहोते.1937 यावर्षीझालेल्याहिंदूमहासभेच्याअध्यक्षीयभाषणातविनायकदामोदरसावरकरांनीहीभारतामध्येकोणत्याहीप्रकारचासुसंवादअथवाऐक्यनसल्याचेम्हटलेहोते.भारतातहिंदू व मुसलमानअशीदोनमुख्यराष्ट्रअस्तित्वातअसल्याचाहीउल्लेखकेलेलाहोता. त्यांनीयाचभाषणातकोणालाहीविशेषअधिकारनसणारे व सर्वांनासमानअधिकारदेणारे 'हिंदीराज्य' पाहिजे,असेहीम्हटलेहोते. मुळातविविधहिंदूरुढी,परंपरायास्वातंत्र्य,समता, बंधुतायामूल्यांनाऱ्हासपोहोचविणाऱ्या व लोकशाहीविरोधीआहेत,असेमतव्यक्तकरूनभारतालाहिंदूधर्मातीलभेदभावनिर्माणकरणाऱ्यारूढी, परंपरांचात्यागकरण्याचीआवश्यकताहीसावरकरांनीव्यक्तकेलेलीहोती. याचाचअर्थब्रिटिशांच्याआगमनापूर्वीभारतातकोणत्याहीप्रकारचेऐक्यअथवाराष्ट्रम्हणूननिर्माणहोणारीएकात्मभावना अस्तित्वातनव्हती.ब्रिटिशांच्याआगमनानंतरतत्कालीनभारतीयसमाजामध्येराष्ट्रवादाचीभावनानिर्माणकरण्याचेश्रेयराष्ट्रीयकाँग्रेस व त्याच्यासर्वअग्रणीनेत्यांकडेजाते.महात्मागांधी, पंडितजवाहरलालनेहरू,डॉ. बाबासाहेबआंबेडकर, सरदारवल्लभभाईपटेल, मौलानाअबुलकलामआझादयासर्वनेत्यांनीभारतीयांच्यामनातइस्लाम व हिंदूराष्ट्राऐवजीकिंवाइस्लामराष्ट्रवाद, हिंदुराष्ट्रवादयांच्याऐवजीभारतीयराष्ट्रवादयाचीनिर्मितीकेल्याचेआढळूनयेते. याचाचपरिणामम्हणूनभारतातस्वातंत्र्यलढ्यासाठीसर्वजाती, धर्म,प्रांत, भाषा, संस्कृतीयांच्यालोकांनीएकत्रयेऊनब्रिटिशांच्याविरुद्धस्वातंत्र्यलढायशस्वीकरूनदाखवलेलाआहे. त्यानंतरभारतीयराज्यघटनेच्याअंमलबजावणीचीसुरुवातझाल्यानंतरहीराज्यघटनेतीलस्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिकन्याययामूल्यांनामानणारीराज्यव्यवस्था व शासनव्यवस्थाअस्तित्वातआलेलीआहे. भारतीयराज्यघटनासर्वभारतीयांनाएकासूत्रातबांधण्याचेकामकरते.

भारतीयसंविधानजागतिकपातळीवरअनेकअर्थानेवैशिष्ट्यपूर्णआहे.जगातीलसर्वातमोठ्यालोकशाहीदेशाचीहीप्रदीर्घसंविधान, भारतातीलअनेकउपवस्थांनाजोडणारीअतिशयसक्षमव्यवस्थाआहे. भारतीयसंविधानाच्याउद्देशपत्रिकेतचभारताच्याराज्यघटनेतीलमूल्यव्यवस्थावर्णनकरण्यातआलेआहे.

भारतहेसार्वभौम,समाजवादी,
धर्मनिरपेक्ष,लोकशाहीप्रजासत्ताकगणराज्यस्वातंत्र्यसमतान्यायबंधुतायामूल्यांनातत्त्वांनाकेंद्रस्थानीठेवूनसर्वप्रकारचेव्यवहारकरणारीशासनव्यवस्थाआहे. 26नोव्हेंबर 1949 रोजीस्वीकृतकरण्यातआलेलेआणि 26 जानेवारी 1950 पासूनअमलातआणलेलीभारतीयसंविधानभारतातीलविविधजाती,धर्म,भाषा, प्रांत, संस्कृती व लिंगभेदयातूननिर्माणझालेल्याश्रेष्ठ -कनिष्ठअसाभेदभाव व विषमतापूर्णवागणुकीसविरोधकरते. भारतातसंसदीयलोकशाहीअसूनभारतातविविधपक्षपद्धतीचेअस्तित्वआहे.भारतालास्वातंत्र्यमिळालेतेव्हाभारतातलोकशाही व राज्यघटनायांचेअस्तित्वकितीकाळटिकूनराहील,याबद्दलपाश्चात्यविचारवंत व शासकांनासंदीपदेताहोती. मात्रभारतातीलवर्षानुवर्षसर्वसामान्यलोकांमध्येअसलेलीसामाजिक -धार्मिकसहिष्णुता, सलोखा व सांस्कृतिकसामंजस्ययावरआधारितजीवनशैली, स्वातंत्र्यपूर्वकाळातीलराष्ट्रीयकाँग्रेस व त्यातूननिर्माणझालेल्याचळवळी, महात्मागांधी, पंडितनेहरू,डॉ. बाबासाहेबआंबेडकर, नेताजीसुभाषचंद्रबोस, सरदारवल्लभभाईपटेल,मौलानाअबुलकलामआझाद,भगतसिंगयालोकांच्याविचार व कार्यत्यांनीउभ्याकेलेल्याजनसामान्यांच्याचळवळी, यामुळेभारतामध्येभारतीयराज्यघटना व संसदीयलोकशाहीअजूनहीटिकूनआहे. सद्यस्थितीतकेंद्र व विविधघटकराज्यांमध्येराष्ट्रीयस्वयंसेवकसंघटनापुरस्कृतभारतीयजनतापक्षसत्तेतआलेलाआहे.उत्तरप्रदेश,गुजरात व महाराष्ट्रयाघटकराज्यांमधीलनेतृत्वसातत्यानेहिंदुराष्ट्राचीउदघोषणासातत्यानेकरतानादिसतआहेत. अशावेळीभारताच्यास्वातंत्र्यलढ्यातीलराष्ट्रवादीच्याप्रेरणा व भारतीयराज्यघटनेतीलमूल्यव्यवस्थायांचेमहत्त्वसमकालीन व पुढच्यापिढ्यांनाहोणेअत्यंतआवश्यकआहे. आंतरराष्ट्रीयपातळीवरभारताचीप्रतिमाधर्मनिरपेक्ष व अहिंसावादीराष्ट्रम्हणूनआहे. भारताच्याइतिहासालाजातीयता, अस्पृश्यतायाचीकाळीकिनारअसलीतरीभारतालासहिष्णुता व सलोख्याचाहीवारसामिळालेलाआहे. हासहिष्णुता व सलोख्याचावारसाजतनकरण्यासाठीहिंदूअथवाइस्लामकिंवाकोणत्याहीधर्मावरआधारितराष्ट्रवादाचात्यागकरूनभारतीयराष्ट्रवादाचापुरस्कार व संवर्धनकरणे, हीप्रत्येकभारतीयनागरिकाचीजबाबदारीआहे.

स्वातंत्र्यापूर्वीआणिस्वातंत्र्यमिळाल्यानंतरभारतातीलसुशिक्षित व संस्कृतयुवकांनीराष्ट्रीयकाँग्रेससारखीयुवकसभातयारकेली. पंडितनेहरू,महात्मागांधी व डॉ. बाबासाहेबआंबेडकर, सरदारवल्लभभाईपटेलयालोकनेत्यांनीपाश्चात्यसाहित्य,पाश्चात्यतत्त्वज्ञान, पाश्चात्यसंस्कृती व कलांचा, शासनसंस्थांचा, राजकीयनेतृत्वाचाअभ्यासकेलेलाहोता. त्यातूनत्यांचीजडणघडणझालेलीहोती. सर्वप्रकारच्याविषमतामुलकव्यवस्थांचात्यागकरून,समताधिष्ठितसमाजनिर्मितीसाठीभारताचीराज्यघटनातयारहोतअसतानाचसंविधानसभेतीलनेतृत्वानेआग्रहधरलेलाआढळूनयेतो.

भारतीयराज्यघटनेनेनिर्माणकेलेल्याकायदेमंडळ ,कार्यकारीमंडळआणिन्यायमंडळयाशासनाच्यातीनप्रमुखअंगानेआजपर्यंतवैविध्यपूर्णअसणाऱ्याभारतीयसमाजाचाकारभारअत्यंतसक्षमपणेपेरलेलाआहे.
काळाच्याओघांमध्येभारतीयलोकशाही,भारतीयराज्यघटनायांच्यासमोरसातत्यानेसामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, भौगोलिक,आर्थिक व आंतरराष्ट्रीयपातळीवरीलअनेकप्रश्नांमधूनसातत्यानेआव्हानेउभीहोतअसतानायासर्वआव्हानांनाभारतीयराज्यघटनेती

लस्वातंत्र्य, समता, न्याय व संकटकाळीएकत्रयेण्याची, ऐक्याचीभावनायामुळेआजपर्यंतभारतानेआपलेस्वतंत्रराष्ट्रराज्यम्हणूनअस्तित्वनिर्माणकेलेआहे.

भारताच्याअंतर्गतव्यवहारांमध्येहीभारतीयराज्यघटनेनेलोकशाहीचाप्रचारप्रसार, मूलभूतअधिकारांचीअंमलबजावणी व जबाबदारनागरिकांच्याविकासासाठीमूलभूतकर्तव्यांचाविचारकेलेलाआढळूनयेतो. स्वातंत्र्यानंतरसमाजातीलशोषित,वंचित, दुर्बलस्त्रिया, दिव्यांगयांच्यासर्वांगीणविकासाचीजबाबदारीभारतीयराज्यघटनेच्यामूलभूतअधिकारआणिमार्गदर्शकतत्वेयांच्यातरतुदीतूनपूर्णकरण्याचाप्रयत्नकेलाआहे. भारतहेकल्याणकारीराज्यम्हणूनआंतरराष्ट्रीयपातळीवरतीमान्यतापावलेलेआहे. भारताचेसंविधानउद्देशपत्रिकेपासूनचजनतेच्यासार्वभौमत्वालामान्यतादेणारेआहे .राज्यघटनेचीउद्देशिकाआम्हीभारताचेलोकयापासूनसुरूहोते.भारतातविविधधर्माचेअस्तित्वअसलेभारतातश्रद्धा, उपासनायांचेस्वातंत्र्यआहे. घटनाकारांनीहीघटनास्वतःनिर्माणकरूनस्वतः स अर्पितकेलीआहे. यावरूनभारतातकोणत्याहीधर्मालाराज्यघटनेनेअधिकृतधर्मम्हणूनमान्यतादिलेलीनाही.भारतहीसंतांचीभूमीम्हणूनओळखलीजातअसलीतरीहीदेव- देवतायांच्याबरोबरचकोणत्याहीसंतालाहीराज्यघटनाअर्पितकेलीनाही. यावरूनचभारतीयराज्यघटनाकुठल्याहीव्यक्तींमध्येधर्मावरूनश्रेष्ठ -कनिष्ठअसाभेदभावनिर्माणकरीतनाही. भारतालास्वातंत्र्यमिळतअसतानाधर्माच्याआधारेभारताचेविभाजनझाले. बहुसंख्यहिंदूअसणारादेशभारतम्हणूनअस्तित्वातआला व बहुसंख्याइस्लामयांचापाकिस्ताननिर्माणझाला. अनेकइस्लामकुटुंबीयांनीभारतातचवास्तव्यकरण्याचानिर्णयघेतला. हिंदूप्रमाणेचअनेकपिढ्यांच्याइस्लामनागरिकांचीभारतहीमातृ-पितृभूमीआहे. भारतीयराज्यघटनेनेअल्पसंख्यांकाच्याहितसंबंधाचेसंरक्षणकरण्याचीजबाबदारीमूलभूतअधिकाराच्याधार्मिकस्वातंत्र्याच्याअधिकारातघेतलेलीआपल्यासआढळूनयेते. अभिव्यक्ती ,श्रद्धा, उपासनायांचीस्वातंत्र्यहाभारतीयसंविधानाचाआत्माआहे. भारतीयराज्यघटनेनेसर्वनागरिकांनादर्जाआणिसंधीचीसमानताउपलब्धकरूनदिलेलीआहे. कोणत्याहीनागरिकांमध्येजात, धर्म, भाषा, संस्कृती, लिंगयांच्याआधारेभेदभावकरणे, हाकायद्यानेगुन्हाआहे.भारतीयराज्यघटनेतीलहीमूल्यव्यवस्थाभारताच्याराष्ट्रीयस्वतंत्र्याएवढीचमहत्त्वाचीमानलीजाते. याचीजाणीवभारतातीलविविधपक्षांना व नागरिकांनाआहे. भारतीयस्वातंत्र्यलढ्यादरम्यानराष्ट्रीयकाँग्रेसयांनीधर्मनिरपेक्ष व समन्वयवादीभूमिकास्वीकारूनभारतीयराष्ट्रवादीनिर्माणकेल्याचाहापरिपाकआहे.मात्रस्वातंत्र्यपूर्वकाळातीलमुस्लिमलीगच्याइस्लामराष्ट्रालाप्रतिसादम्हणूनहिंदूमहासभेनेहिंदूराष्ट्राच्यानिर्मितीसाठीचेप्रयत्नकेल्याचापूर्वइतिहासविसरताकामानये.

बॅरिस्टरजिनायांनीचालवलेल्यामुस्लिमराष्ट्रालाविरोधम्हणूनहिंदुत्वांच्याजाणिवाजागृतकरण्याचेकार्यभारतातीलविविधसंस्था,संघटना,सामाजिक व सांस्कृतिकचळवळीयांच्यामाध्यमातूनझाले. त्यापैकीआर्यसमाज, रामकृष्णमिशनयांनीहिंदूंच्याप्राचीनइतिहासाचीउजळणीकरूनयाचळवळींनाधार्मिकअधिष्ठानप्राप्तकरूनदेण्याचाप्रयत्नकेला. त्याकाळातीलनेतृत्वम्हणूनज्यांच्याकडेभारतीयसमाजपाहतहोता .त्यापैकीलालालजपतराय, लोकमान्यटिळक,

बिपिनचंद्रपालयांनीयाचळवळींनाआक्रमकअथवाजहालस्वरूपप्राप्तकरूनदिले. योगीअरविंदयांनीहीअध्यात्मिकराष्ट्रवादाचीनिर्मितीकेली. त्यामुळेतत्कालीनभारतामध्येएकधर्म, एकराष्ट्र ,एकसंस्कृती, एकभाषायाआधारेभारतयाराष्ट्राचीउभारणीकेलीजावी, यासाठीइतिहासातीलअनेकघटना, घडामोडीयांचेवैभवशालीवर्णनकरण्यातयेऊलागले. त्यातूनचगणेशउत्सव, शिवजयंतीयासारख्याहिंदूधार्मिककार्यक्रमांचाउदयझाला. पुढेयाभारतीयसमाजातल्यारूढी, परंपराम्हणूनचअस्तित्वातआलेल्यापाहायलामिळतात. इस्लामराष्ट्रालाविरोधकरण्यासाठीहिंदूराष्ट्रहीसंकल्पनापुढेयेतअसतानाचराष्ट्रीयस्वयंसेवकसंघ ,हिंदूमहासभा, जनसंघआणित्यातूनपुढेभारतीयजनतापक्षअशासंस्था, संघटना व पक्षांचीनिर्मितीझालीज्यांच्यानिर्मितीचाउद्देशहामुस्लिमअथवाइस्लामराष्ट्रालाविरोधम्हणूनझालातरीपुढेस्वातंत्र्यानंतरधर्मनिरपेक्षभारतीयलोकशाही व भारतीयराज्यघटनेलाहेप्रमुखआव्हानबनलेलेआहे. राष्ट्रीयस्वयंसेवकसंघसातत्यानेअखंडभारत, बलवानभारतयास्वप्नांच्याआधारेआक्रमकअथवाजहालहिंदूंचेसंघटनवाढविण्याचासातत्यानेप्रयत्नकरतअसतो. भारतातख्रिस्ती,इस्लामयाविविधधर्मीयलोकांचेवास्तव्यआहे.मात्रजैन,पारशी, शीख, बौद्धयांनाहिंदूसमजूनख्रिस्ती, ज्यू व इस्लामयांनामात्रहिंदूंचाभाग न बनतादुय्यमवागणूकदिलीजातअसल्याचेसातत्यानेविविधघटनाघडामोडीमधूनआपणासपहावयासमिळते. उदाहरणार्थभारताच्याशेजारीलराष्ट्राचेविविधधर्मीयशरणार्थीयांनानागरिकत्वदेण्यासाठीचेविधेयकअथवाविचारसुरूआहेमात्रयाचवेळीइस्लामशरणार्थींनामात्रभारतीयनागरिकत्वनाकारण्यातआलेआहेयामुळेभारतातीलमुस्लिमांमध्येअसुरक्षिततेची, भ अथवादुय्यम,भेदभावाचीवागणूकदिल्याचीभावनानिर्माणझालीआहे. यामुळेभारतातीलइतरअल्पसंख्यांकअसणाऱ्याधर्मीयांमध्येअसुरक्षिततेचीभावनानिर्माणहोतआहे .

हिंदूराष्ट्राचापायाहीधार्मिककट्टरताअसूनयाधार्मिककट्टरतेमधूनसातत्यानेहिंदू व इस्लामयादोन्हीधर्मीयांच्यामाध्यमातूनहिंसककृतीहोतअसतात. कोणत्याहीराष्ट्रवादाचाधर्महाआधारअसेलतरत्याराष्ट्रवादीमध्येसातत्यानेहिंसावाढतजाणारहेनिश्चितआहे. भारतातीलजात,धर्म,पंथसंस्कृती व भाषावादसातत्यानेकट्टरताप्रदर्शितकरीतअसतानादिसतात. यामुळेभारताच्यासांस्कृतिकसमावेशकता, सहिष्णुतायामूल्यांनाधोकानिर्माणहोतआहे. केंद्रसरकार व राज्यशासनाच्यामाध्यमातूनविविधशहरांचे व स्मारकांचेनावेबदलण्यातयेतआहेत. उदाहरणार्थकुतुबमिनारलाविष्णूस्तंभम्हणणेकिंवाऔरंगाबादचेनामकरणसंभाजीनगरकरणे, आत्ताअहमदनगरयाशहराचेनावबदलूनअहिल्याबाईहोळकरनगरठेवावाअसाहीप्रस्तावसुरूआहे .यादेशातीलमुस्लिमराजवट व शासकांचेयोगदानपुसूनटाकण्याचात्याचप्रमाणेपंडितजवाहरलालनेहरूयांच्यानिधर्मीअथवाधर्मनिरपेक्षविचारधारेलासातत्यानेआव्हानदेण्याचाप्रयत्नकेलाजातआहे.अशाअनेकघटनांमुळेकिंवागोहत्या, धर्मांधतादर्शविणाऱ्याअनेकघटना, भोंगेयांचेराजकारणयामुळेभारतीयलोकशाही व समाजालाअग्नीपरीक्षेतूनजावेलागतआहे. भारतीयस्वातंत्र्यसैनिकांचाराष्ट्रवादहाभारतीयराष्ट्रवादहोता. यासंदर्भातप्रमुखउदाहरणम्हणूनहैदराबादमुक्तिसंग्रामलढ्याचेदेतायेऊशकेल

.यामध्येहैदराबादचानिजामहाइस्लामशासकहोतातरबहुसंख्यजनताहीहिंदूहोती .भारतीयस्वातंत्र्यलढायशस्वीझाल्यानंतरहीहैदराबादसंस्थानहेभारतामध्येविलीनझालेलेनव्हते. अशावेळीभारताचीभौगोलिकता व हैदराबादसंस्थानाच्यानिजामाचीमानसिकता व पाकिस्तानलानिजामाचीअसणारीअनुकूलतालक्षातघेताहैदराबादसंस्थानातीलजनता व नेतृत्वकरणारेस्वामीरामानंदतीर्थयांनीहैदराबादमुक्तिसंग्रामलढायशस्वीकरूनदाखविला. यामध्येसरदारवल्लभभाईपटेल व डॉ.बाबासाहेबआंबेडकरयांचीभूमिकाअत्यंतमहत्त्वाचीहोती. हैदराबादमुक्तिसंग्रामालाहिंदू- मुस्लिमसंघर्षअथवादंगलीचेस्वरूप न येऊदेताहालढाकेवळस्वातंत्र्य व समतेचालढाआहे, असेसर्वसामान्यांमध्येविश्वासनिर्माणकरण्याचाप्रयत्नस्वामीरामानंदतीर्थयांच्यासारख्यासंन्यस्तव्यक्तीच्यामाध्यमातून झालेलाआपल्यालापाहायलामिळतोभारतामध्येअसेआदर्शअसताना. केवळकाहीराजकीयपक्षांच्याअतिरेकीमहत्वकांक्षांसाठीभारताच्याधर्मनिरपेक्षतेचाअथवाभारतीयलोकशाहीभारतीय संविधानयांचाबळीजाताकामानये.

भारतहेआधुनिकराष्ट्रम्हणूनउदयासआलेलेआहे .भारताचीराज्यघटनाहीआंतरराष्ट्रीयवाद व मानवतावादासअनुकूलअशीमूल्यव्यवस्थामानणारीआहे. आजजागतिकीकरणाच्यायुगामध्येसंपूर्णविश्वालाकुटुंबाचेरूपप्राप्तझालेलेआहे. आत्तापर्यंतझालेलीदोनमहायुद्धत्यातूनझालेलीजीवित, वित्तहानीतसेचअनेकठिकाणीझालेल्याप्रतिगामीचळवळीयामुळेमानवाचीअतोनातहानीझालेलीआहे .अशावेळीआपणकोणत्याहीप्रतिगामीअथवासंकुचितविचारधारांनाआपलेसेकरूनभारताचेशांततासुव्यवस्था व कायदायांचेउल्लंघनकरणे, हेमानवीसमूहासधोकाठरणारे, अमानुषकृत्यहोणारआहे. हिंदूराष्ट्रअथवाहिंदुत्वयामुळेआजभारतीयसंविधान व लोकशाहीयांच्यापुढेप्रचंडबौद्धिक व न्यायिकआव्हाननिर्माणकेलेलेआहे. सद्यस्थितीतहेएकांगीविचारप्रत्यक्षातअस्तित्वातयेणेअवघडआहे. समाजविज्ञाननिष्ठहोतपरस्परांच्यागरजाभागविण्यासाठीपरस्परांवरअवलंबूनराहणेहीकाळाचीगरजआहे. भारताच्याआजच्यासाहित्य, संस्कृती, कला, विज्ञान, राजकारण, समाजकारणयासगळयाचक्षेत्रांमध्येहिंदूंइतकेचइस्लाम,जैन, बौद्ध, पारशी, ख्रिश्चनयाविविधधर्मीयांचेयोगदानलाभलेलेआहे. कोणताहीविवेकबुद्धीअसणाराव्यक्ती,पक्षअथवाचळवळयासर्वांचेयोगदाननाकारूनकेवळहिंदूराष्ट्राचीभाषाकरणारनाही.केवळसांस्कृतिकराष्ट्रवादाच्याआधारेभारतातीलअज्ञान, दारिद्र्यअथवाजगण्याचेप्रश्नसुटणारनाहीत. कोणत्याहीएकाधर्माचेआपणअनुयायीहोण्यापेक्षाअथवाकट्टरपाठीराखेहोण्यापेक्षा,भारतीयत्वहाचआपलाधर्मम्हणूनभारतीयराज्यघटनेतीलमूल्यांचेसंरक्षणकरणेम्हणजेचआपणभारतीयराष्ट्रवादाचेपाईकअसणेहोय. भारतातीलभिन्नधर्मीयांमध्येधार्मिकदेशावरआधारितविनाशकारकराजकारणकरणाऱ्यासर्वराजकीयपक्ष,व्यक्ती व नेतृत्वालामानवीसमूहाचेतेगुन्हेगारम्हणूनचिकित्साकरणेअथवाकारवायाहाणूनपाडणेअत्यंतआवश्यकआहे.भारतातील सातत्यानेवाढतजाणारेजातीयहिंसाचाराचेराजकारणअल्पसंख्यांक व दलितांमधीलहोणारीधर्मांतरे,हत्याअथवादेशद्रोहीअसण्याचेआरोपकरूनसातत्यानेकेलीजाणारीअवहेलना,

दिलेजाणारेदुय्यमत्व, लादलेजाणारेवर्चस्व, हेअल्पसंख्यांकाबरोबरचभारतातीलबहुसंख्यअसणाऱ्याहिंदूंच्यासहिष्णूप्रवृत्तीसमानवणारेनाही.केवळमूठभरलोकांच्या धर्माचेस्वयंघोषितप्रवक्त्यांच्याप्रभावाखालीयेऊनभारतातीलभविष्याचाआशावादविज्ञाननिष्ठा व बुद्धिवादाचापराभवहोतोआहे. यातूनबाहेरपडण्यासाठीकेवळकाहीनिकषप्रत्येकव्यक्तीनेआपल्यावैयक्तिकजीवनामध्ये व कृतीआराखड्यामध्येअमलातआणणेआवश्यकआहे. कोणत्याहीघटनेलाहिंदू - इस्लामअथवाकोणत्याहीधर्माचाराष्ट्रवादम्हणूनप्रतिसाद न देताकेवळभारतीयराज्यघटनेतीलस्वातंत्र्य, समता, न्याय, धर्मनिरपेक्षता व लोकशाहीयामूल्यांनासंवर्धितकरणाऱ्याप्रतिसादात्मक ,सकारात्मककृतीआपणकरणेआवश्यकआहे.

भारतीयराज्यघटनेलाकेवळकायद्यांचादस्तावेज न मानतात्यातीललोकशाहीमूल्यांनाजीवनप्रणाली व जीवनव्यवहारम्हणूनस्वीकारणेआवश्यकआहे.

आधुनिककाळातीलराष्ट्रराज्ययासंकल्पनेलाचकाहीवर्षानंतरअस्तित्वअसणारनाहीसर्वचमानवीसमूहएकात्मपावणारअसल्यानेमानवनिर्मितविषमतामुलकसर्वभेदभावांनानकारदेणेहेमानवीहिताचेठरणारआहे.

संदर्भसूची :

1. राष्ट्रआणिराष्ट्रवाद: संकल्पनाआणिविकास - डॉ.सुधाकरदेशमुख- पद्मगंधाप्रकाशनपुणे.
2. हिंदूराष्ट्रवाद: स्वा. सावरकरांचाआणिराष्ट्रीयस्वयंसेवकसंघाचा- डॉ. रावसाहेबकसबे- मनोविकासप्रकाशन, पुणे
3. हिंदुत्व -प्रभाकरमांडे - गोदावरीप्रकाशन, अहमदनगर
4. हिंदुत्व- स्वातंत्र्यवीरसावरकररियापब्लिकेशन ,कोल्हापूर
5. धर्मांधताराज्यसंस्थेवरीलघोरसंकट- मधुलिमये- केशवगोरेस्मारकट्रस्टआणिसाधना प्रकाशन, पुणे.

महाराष्ट्रातील साखर हंगाम उद्योगापुढील आव्हाने व उपाय – एक अभ्यास

प्रा. डॉ. यु.टी.गायकवाड

भूगोल विभाग, श्रीमती सुशिलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय लातूर.

सारांश:

प्रस्तुत शोधनिबंधात ज्या साखर उद्योगाने देशातील शेतकऱ्याला 'इन्स्टंट मनी'ची सवय लावली, तो साखर उद्योग आता अडचणीत आला आहे. देशातील साखर उत्पादन २४ टक्क्यांनी घटले आहे, असे आकडे थेट इंडियन शुगर मिल असोसिएशनने जाहीर केले आहेत.देशात घटलेल्या साखर उत्पादनांमध्ये सर्वाधिक वाटा महाराष्ट्रातील उत्पादनघटीचा आहे.देशातील सहकार चळवळीमध्ये साखर उद्योगाचा खूप मोठा वाटा आहे. अलीकडच्या काळामध्ये साखर कारखान्यांवरील वाढलेला कर्जाचा बोजा, शेतकऱ्यांना वेळेवर न भेटणारे हक्काचे पैसे, राजकारणी व्यक्तींचा स्वार्थासाठी साखर कारखान्यांचा वापर या सर्व प्रमुख बाबींच्या आधारावर महाराष्ट्रातील काही सहकारी साखर कारखाने डबघाईस गेल्याचे चित्र निदर्शनास येते. महाराष्ट्रातील राज्यातील (ऊस गळीत) साखर हंगाम १ नोव्हेंबर २०२३ पासून सुरू झाला आहे. यंदाचा हंगाम कसा असेल ? साखर हंगाम उद्योगापुढील आव्हाने व उपाय याविषयी अभ्यास करण्यात आला आहे.

बीज संज्ञा – सहकार चळवळ, इन्स्टंट मनी, हंगाम, दुष्काळ, कार्यक्षमता, पर्यायी उद्योग.

प्रस्तावना :

जगात साखर उत्पादन करणाऱ्या देशामध्ये भारत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.साखर अन्न म्हणून वापरली जाते. जे गोड, लहान, विद्रव्य कर्बोदकांमधे, बनलेले आहे. साखरेचे विविध प्रकार आहेत. आपल्याला मार्केटमध्ये बघायला मिळतात. एक म्हणजे आपण नेहमी वापरतो ती पांढरी साखर आणि दुसरी म्हणजे ब्राउन शुगर, ब्राउन शुगरमध्ये अनेक पौष्टिक घटक असतात. साधी साखर, फळांपासून तयार केलेली साखर. दाणेदार साखर सर्वात जास्त वापरली जाते. इतर पदार्थ देखील गोड असू शकतात, पण साखर म्हणून वर्गीकृत केलेले नाही. सर्व झाडांच्या उतित साखर आढळते, ऊस आणि बीट मध्ये साखर मोठ्या प्रमाणात आढळते. ऊस ही गवताची एक जात असून ती उष्ण कटिबंधीय हवामानामध्ये लागवड केली जाते. दक्षिण आशिया आणि आग्नेय आशिया मध्ये प्राचीन काळापासून मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घेतले जाते. १८ व्या शतकात वेस्ट इंडीज आणि अमेरिकेमधील साखर उत्पादनात एक महान लागवड स्थापना घडली. या पूर्वी गोड पदार्थ तयार करणे किंवा होणे मध्ये अवलंबून राहावे लागत होते. सामान्य लोकांना गोड पदार्थ उपलब्ध झाले ही पहिलीच वेळ होती. १९ व्या शतकात साखर एक थंड हवामानात मूळ पीक म्हणून घेतले जाऊ लागले आणि साखर काढण्यासाठी पद्धती उपलब्ध झाल्याने तेव्हापासून आजपर्यंत साखर उत्पादन हा प्रमुख उपजीविकेचा स्रोत बनला आहे.साखर उत्पादन व्यवसायामुळे व्यापारी वसाहती निर्मिती झाल्या, कामगार संक्रमण, लोक स्थलांतर, असे अनेक बदल घडत आहेत.

उद्दिष्ट्ये – (Objective)

१) महाराष्ट्रातील साखर उद्योग हंगामाच्या सद्यस्थितीचा आढावा घेणे.

२) महाराष्ट्रातील साखर उद्योग हंगामासमोरील आव्हाने आणि भवितव्याबाबत उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती –

सदर संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचे स्त्रोत म्हणून आधार घेतला आहे.त्याच बरोबर वृत्तपत्रे,मासिके,माहितीपत्रके,संदर्भग्रंथ पुस्तके,वेबसाईट यांच्या आधारे माहिती प्राप्त केली आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

महाराष्ट्र हे भारताच्या पश्चिम भागातले एक राज्य आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने महाराष्ट्र भारतातील तिसरे व लोकसंख्येच्या बाबतीत दुसरे मोठे राज्य आहे. महाराष्ट्र हे भारताच्या सर्वांत विकसनशिल राज्यांपैकी एक आहे.

महाराष्ट्र राज्याची सीमा गुजरात, मध्य प्रदेश, छत्तीसगढ, तेलंगणा, कर्नाटक, गोवा आणि दादरा आणि नगर-हवेली या केंद्रशासित प्रदेशांशी जोडलेली आहे. राज्याच्या पश्चिमेला अरबी समुद्राची ७२० कि.मी.ची किनारपट्टी आहे.

जवळपास ११ कोटी लोकसंख्या असलेल्या महाराष्ट्राची राजधानी मुंबई आहे. मुंबईत साधारण १.८ कोटी लोक राहतात. नागपूर शहर महाराष्ट्राची उपराजधानी आहे. महाराष्ट्राचे क्षेत्रफळ ३,०७,७१३ चौ.क.मी.आहे. महाराष्ट्र राज्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १५ अंश ४४ मिनिटे उत्तर ते २२ अंश ६ मिनिटे उत्तर अक्षांश आहे. रेखावृत्तीय विस्तार ७२ अंश ३६ मिनिटे पूर्व ते ८० अंश ५४ मिनिटे पूर्व रेखांश असा आहे.

विषय विवेचन :

महाराष्ट्रात विठ्ठलराव विखे पाटील यांचा जन्म लोणी बुद्रुक येथील सामान्य शेतकरी कुटुंबात झाला होता. त्यांनी प्रवरानगर जि. अहमदनगर येथे आशिया खंडातील पहिल्या सहकारी प्रवरा कारखान्याची ३१ डिसेंबर १९५० या दिवशी स्थापना केली.अहमदनगर जिल्ह्यात एकूण २३ साखर कारखाने आहेत. महाराष्ट्रातील सर्वाधिक साखर कारखाना असलेला जिल्हा म्हणून या जिल्ह्याची ओळख आहे. सहकारातून ग्रामोध्दार व संतांची भूमी म्हणून ओळखला जाणारा अहमदनगर जिल्हा पश्चिम महाराष्ट्राच्या मध्यभागी वसलेला आहे.

साखर आयुक्तालयाकडील आकडेवारीनुसार, गळीत हंगाम २०२१-२२ मध्ये ०२ डिसेंबर २०२१ अखेर महाराष्ट्रात एकूण १७२ साखर कारखान्यांनी गाळप सुरू केले आहे. यामध्ये ८६ सहकारी तसेच ८६ खासगी कारखान्यांचा समावेश आहे. एकूण २३६.१३ लाख टन उसाचे गाळप करण्यात आले आहे. राज्यात आतापर्यंत २१७.११ लाख क्विंटल साखर उत्पादन करण्यात आले आहे. राज्यात सद्यस्थितीत सरासरी साखर उतारा ९.१९ टक्के आहे.

महाराष्ट्रात आतापर्यंत सर्वाधिक ४१ साखर कारखाने सोलापूर विभागात सुरू झाले आहेत. साखर आयुक्तालयाकडील आकडेवारीनुसार २ डिसेंबरअखेर सोलापूर विभागात ५५.१० लाख टन उसाचे गाळप करून ४५.६९ लाख क्विंटल साखर उत्पादन झाले आहे. येथील साखर उतारा ८.२९ टक्के आहे.

कोल्हापूर विभागात साखर उतारा १० टक्क्यांवर आहे. राज्यात सर्वाधिक साखर उत्पादनही कोल्हापूर विभागात झाले आहे. विभागाता ६१.७१ लाख टन उसाचे गाळप करून ६४.९० लाख क्विंटल साखरेचे उत्पादन करण्यात आले आहे. साखर उतारा १०.५२ टक्के आहे

गाळपासाठी किती ऊस उपलब्ध : राज्यात या वर्षात उसाखालील क्षेत्र १४.०७ लाख हेक्टर आहे. त्यात खोडवा उसाचे क्षेत्र ५.१३ लाख हेक्टर आणि नव्या लागणीचे क्षेत्र ८.९४ लाख हेक्टर आहे. गाळपसाठी सुमारे १०२२.७३ लाख टन ऊस उपलब्ध आहे. त्यापैकी ९०% ऊस गळपासाठी येईल असे गृहीत धरता, ९२१ लाख टन ऊस प्रत्यक्ष गाळपासाठी येण्याचा अंदाज आहे. साखर उतारा सरासरी ११.५ टक्के गृहीत धरता सुमारे १०३.५८ लाख टन साखर उत्पादनाचा अंदाज आहे. त्यातून इथेनॉल निर्मितीसाठी १५ लाख टन साखरेचा वापर होण्याचा अंदाज आहे.निव्वळ साखर उतारा दहा टक्के गृह धरून आणि इथेनॉल निर्मितीसाठी लागणारी साखर वगळून राज्यात चालू हंगामात ८८.५८ लाख टन साखर उत्पादनाचा अंदाज आहे.

महाराष्ट्रात मागील गाळप हंगाम १५ ऑक्टोंबर ते १८ एप्रिल २०२३ दरम्यान झाला. २१० साखर कारखान्यांनी १०५ लाख टन साखर उत्पादन केले. गाळप हंगाम २०२१ -२२ च्या तुलनेत ३२ लाख टणांनी साखर उत्पादन घटले होते. २०२१ – २२ मध्ये १३७.२८ लाख टन साखर उत्पादन झाले होते. लागवडी खालील क्षेत्र तेवढेच असूनही साखर उत्पादन १०५ लाख टनापर्यंत होऊ शकले. मागील वर्षी नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत सतत पाऊस पडत होता. सततच्या पावसामुळे उसाची अपेक्षित वाढ झाली नाही. अपेक्षित वजन, गोडी भरले नाही. त्यामुळे उसाचे वजन सरासरीच्या १५ ते २० % कमी भरले आहे. सोलापूर ,बीड,उस्मानाबाद विभागात वजनात मोठी तूट आली होती.

साखर उद्योग हंगामासमोरील आव्हाने –

१) यंदा पाऊस कमी झाल्याने एकरी दहा ते बारा टनाने उत्पादन घटणार आहे. कोल्हापूर, सांगली व बेळगाव जिल्ह्यातील साखर कारखाने जेमतेम तीन महिने चालतील. कर्नाटकातील साखर कारखान्यांकडून महाराष्ट्रातील उसाची पळवापळवी होणार आहे. त्याशिवाय कारखान्यांनी गाळप क्षमता वाढवली आहे. त्यामुळे यंदाचा हंगाम हा शेतकऱ्यांना लाभदायक होणार आहे.

२) पश्चिम महाराष्ट्रात उसाची पळवा पळवी होणार? पश्चिम महाराष्ट्रात कारखान्याची संख्या आणि घनता जास्त आहे. विशेषत: सोलापूर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांना उसाचा तुटला भासतो. यंदा सोलापूर जिल्ह्यात साखर कारखान्याकडून उसाची पळवा पळवी होण्याची शक्यता आहे. कारखान्याच्या कार्यक्षेत्राच्या बाहेरून ऊस गापासाठी आणण्याची स्पर्धा सोलापूर जिल्ह्यात सर्वाधिक असणारा आहे. कर्नाटकातील कारखाने सांगली आणि कोल्हापूर जिल्ह्यातून ऊस नेतात. यंदा राज्य सरकारने परराज्यात ऊस पाठवण्यास बंदी घातली होती. पण शेतकऱ्यांचा तीव्र विरोध पाहता तो निर्णय सरकारला मागे घ्यावा लागला. यंदाच्या हंगामात उसाचा तुटवडा असल्यामुळे कार्यक्षेत्राच्या बाहेरील उसाचे गाळप करण्यावर कारखान्यांचा भर असणार आहे.

३) दुष्काळ, पाणी टंचाईचा परिणाम काय?

राज्यात यंदा सरासरीपेक्षा कमी पाऊस झाला आहे ३६ पैकी २४ जिल्ह्यात खरिपातील शेतीमालाचे उत्पादन ५०% च्या आतच राहिले आहे. कापूस सोयाबीन पिकांचे मोठे नुकसान झाले आहे. सरकारने नुकताच ४० तालुक्यात दुष्काळ जाहीर केला. अपुऱ्या पावसामुळे रबितही पेरण्या घटण्याचा अंदाज आहे. चारा पिका अभावी मुळातच राज्यात चारा टंचाई आहे. त्यात यंदा भर पडली आहे. त्यामुळे शेतकरी चाऱ्यासाठी उसाचा वापर करू लागले आहेत. दुष्काळी कमी पावसाच्या पट्ट्यात भविष्यात चाराच छावण्या सुरू झाल्यास चाऱ्यासाठी उसाचाच वापर करावा लागणार आहे. त्यामुळे त्याचे नियोजन सरकारला करावे लागेल. हंगाम फेब्रुवारी अखेरपर्यंत चालेल असे धरले तर शेतातील उभ्या उसाला फेब्रुवारी पर्यंत पाणी देणे शक्य होईल अशी स्थिती नाही. त्यामुळे शेतकरी आणि कारखान्यांना तोडणीचे नियोजन करावे लागणार आहे.

४) कारखान्यांची फसवणूक थांबणार ?

मागील गळीत हंगामात राज्यातील साखर कारखान्यांची सुमारे २०० कोटी रुपयांची फसवणूक झाल्याचे समोर आले आहे. कारखान्यांनी ऊस तोडणीसाठी वाहतूकदार आणि मुकादमाशी केलेल्या करारात ही फसवणूक झाली आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील सागर कारखान्यांची सर्वाधिक ३२ कोटी रुपयांची फसवणूक झाली. गेल्या पंधरा वर्षात राज्यातील साखर कारखान्यांचे सुमारे दोन हजार कोटी रुपये ऊस तोडणी मुकादम आणि वाहतूकदारांनी बुडविले आहेत. दरवर्षी ऊस तोडणी करारातील पाच टक्के रक्कम बुडीत जाते. पण मागील वर्षी हे प्रमाण वाढले.

५) भारतातील ऊसाचे हंगामी स्वरूप या प्रदेशात उत्पादित होणाऱ्या उसामध्ये सुक्रोजचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे भारतातील साखर कारखाने दक्षिणेकडे आणि पश्चिमेकडील राज्यांमध्ये स्थलांतरित होत आहेत.

६) हंगामी स्वरूपाव्यतिरिक्त, साखर उद्योगाला उत्पादनाच्या जुन्या आणि अकार्यक्षम पद्धती आणि कार्यक्षम वाहतुकीचा अभाव यासारख्या इतर आव्हानांचाही सामना करावा लागतो.

७) उद्योगासमोरील आणखी एक आव्हान हे आहे की ते अजूनही बॅगॅस वापरण्याच्या क्षमतेचा पूर्णपणे वापर करू शकलेले नाही.

८) ऊसतोड मंजुरांची संख्या पाहता कारखान्यांनी आता ऊस तोडणी यंत्रावर भर दिला पाहिजे. जास्तीतजास्त ऊसतोड मशिनद्वारे शेतकऱ्यांचा ऊस वेळेत तोडला पाहिजे. यासाठी असणाऱ्या शासकीय योजनांचाही लाभ घ्यावा. ते म्हणाले, ‘ऊस तोडणी यंत्रणेकडून होणारी फसवणूक थांबवली पाहिजे.

९) इथेनॉल पुरवठ्यामध्ये अडचणी दूर करून कारखाने सक्षम होऊन त्याचा फायदा शेतकऱ्यांना कसा होईल यावर विचार होणे आवश्यक आहे. कारखान्यांच्या भविष्यासाठी दीर्घ मुदतीचे नियोजन करून कामाला लागले पाहिजे. साखर उद्योगाला उत्पादनाच्या जुन्या आणि अकार्यक्षम पद्धती आणि कार्यक्षम वाहतुकीचा अभाव यासारख्या इतर आव्हानांचाही सामना करावा लागतो.

पर्यायी उद्योग :

साखर कारखानदारांनी पर्यायी उद्योगांची चाचपणी करायला सुरुवात केली आहे. इथेनॉल, सहवीजनिर्मिती इथपासून मद्यनिर्मितीपर्यंतचे अनेक पर्याय आजमावले जात आहेत. खासगी आणि सहकारी दोन्ही क्षेत्रातील साखर कारखानदारी ही राजकारणासाठीचे लाँचिग पॅड ठरलेली आहे. त्यामुळे भविष्यात ती ज्या वेगाने कूस बदलेल त्या वेगाने शेतकऱ्याला मात्र बदलता येणे सोपे नाही. त्यासाठी त्याने वेळेच नव्या समर्थ पर्यायांचा विचार करायला हवा.आज जागतिकीकरणाने उद्योगांची गणित पूर्णपणे बदलली आहेत. आयात-निर्यातीचे गणिते शेतकऱ्यांना सहजपणे उमगणारी नाहीत. पाकिस्तानातील आयात साखरेवरून गेली कित्येक वर्षे राष्ट्रप्रेमी गोंधळ माजतो आहे. पण तरीही पाकिस्तानात साखर आयात होते. आयात केलेली साखर ही देशातील शेतकऱ्यांनी पिकवलेल्या साखरेपेक्षा स्वस्त पडू लागली, तर साखर उद्योगाचे सारे अर्थकारणच कोलमडेल. याविरोधारात महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांनी दंड थोपटले होते. पण हे सारे राजकारण प्रत्यक्षात शेतकऱ्यांच्या भल्याचे कधी ठरणार, हा गेले अनेक दशके न सुटलेला प्रश्न आहे. एवढे मात्र नक्की की जागतिक पातळीवर साखरेचे गणित बदलते आहे. ब्राझीलसारखा देश आता साखरेच्या उत्पादनकडून इथेनॉलकडे वळतो आहे.

उसाऐवजी शर्कराकंदासारखे पर्याय अजमावून पाहा, अशा बातम्या येत आहेत. साखरेचा दर घरगुती वापरासाठी वेगळा आणि औद्योगिक वापरासाठी वेगळा असावा अशी मागणी जोर घेत आहे. साखर कारखान्यांना पॅकेज मिळावे यासाठी परिषदा होत आहेत.यातील किती गोष्टी होतील, हे येणारा काळच सांगेल. पण राज्यातील नवे सरकार शेतकऱ्यांच्या हिताची भाषा करते आहे. त्यांनी शेतकऱ्यांना सर्वात आधी विश्वासात घेऊन भविष्याची दिशा कशी असेल हे सांगणे अत्यावश्यक आहे. अन्यथा आधीच आगीत सापडलेला शेतकरी भविष्यात फोफाट्यात अडकल्याशिवाय राहणार नाही.

प्रत्येक साखर कारखाना उद्योग नफ्यात आणुन चांगला दर देण्याचा प्रयत्न करतो. साखर उद्योगाचे एक चक्र असून प्रत्येक वर्षी साखर उद्योगाला नव्या आव्हानाला सामोरे जावं लागतं. उसाची एफआरपी १४ दिवसात देणं बंधनकारक आहे. दुष्काळ अतिवृष्टी सारख्या संकटामुळं कारखान्याची आर्थिक परीस्थिती बिकट असली तरी राज्य सरकार शेतकऱ्यांना रास्त आणि योग्य भाव योग्य वेळी मिळालाच पाहीजे या भुमिकेत आहे.केंद्राच्या साखर निर्यात योजनेला अनुदान मिळते, या योजनेसाठी राज्यातून जास्तीत जास्त साखर कारखाने पात्र ठरतील असे शासनाचे नियोजन आहे.

जागतिक पातळीवर विचार केल्यास ब्राझील पहिल्या व भारत साखर उत्पादनात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. जागतिक उत्पादनाच्या सुमारे १३ टक्के साखरेचे उत्पादन भारतात होते. साखरेच्या निर्यातीत मात्र भारत चौथ्या क्रमांकावर आहे. ब्राझीलपाठोपाठ थायलंड व ऑस्ट्रेलिया दुसऱ्या, तिसऱ्या क्रमांकाचे साखर निर्यातदार देश आहेत. भारतातून म्यानमार, सोमालिया, सुदान, संयुक्त अरब अमिरात, पाकिस्तान, सौदी अरेबिया, श्रीलंका, टांझानिया आदी देशांत साखरेची निर्यात करण्यात येते.

इथेनॉल निर्मितीच्या माध्यमातून साखर उद्योगासमोरील आर्थिक संकट काही अंशी दूर होऊ शकते, अशी सरकार आशा आहे. साखर उद्योगाशी संबंधित लाखो ऊस उत्पादक, कामगार आणि या क्षेत्रावर वर्चस्व असलेले राजकारणी यांमुळे साखर उद्योगाला कायम सरकारकडून मदत करण्यात येते. निवडणुकांच्या राजकारणामुळे अशी मदत करणे सरकारला अपरिहार्यही ठरते, पण सरकारच्या मदतीवर हा उद्योग किती काळ अवलंबून राहू शकेल, असाही प्रश्न आहे.

शीतपेये, चॉकलेट आदी उद्योगांतही साखरेचा वापर करण्यात येतो, पण हे उद्योग बहुतांश साखर आयात करतात. त्यांनाही देशांतर्गत उत्पादित साखरेचा काही हिस्सा खरेदी करण्याची बंधने घातली पाहिजेत. जागतिक पातळीवर साखरेच्या उत्पादनाचा अंदाज घेऊन इथेनॉल निर्मितीचा पर्याय साखर उद्योगासाठी काही प्रमाणात लाभदायक ठरू शकेल. सरकारलाही आयात-निर्यात धोरणाच्या माध्यमातून साखर उद्योगाला उभारी, ऊस उत्पादकांना दिलासा देण्याबरोबर बाजारपेठेत साखरेच्या दरांवरील नियंत्रण राखण्याची कसरत करावी लागणार आहे.

राज्यातला साखर उद्योग अडचणीत :

१) पश्चिम महाराष्ट्रात साखर कारखान्यांच जाळं पसरलं असून इथलं समाजकारण,अर्थकारण आणि राजकारण साखर उद्योगाभोवती फिरत असतं.दरवर्षीप्रमाणे यंदाही गाळप हंगाम सुरू होताना शेतकरी संघटना आणि कारखानदार यांच्यात संघर्ष झाला. ऊसदराच्या मुद्द्यावर चर्चा करून अखेर कारखान्याची धुराडी पेटली पण साखर उद्योग हा काही एका दिवसात संकटात आलेला नाही. गेल्या काही अनेक वर्षात उद्योगाच्या चुका शासकीय धोरणं आणि जागतिक प्रतिकुल परीस्थितीमुळं साखर उद्योग अडचणीत आला आहे.

२) महाराष्ट्रातील बऱ्याचशा सहकारी साखर कारखान्यांनी आपल्या क्षमतेपेक्षा जास्त कर्ज घेतल्याने त्यांच्यावरील आर्थिक बोजा वाढत आहे. तसेच काही वर्षांमध्ये उसाच्या अभावामुळे जर कारखाने बंद राहिले तर त्यांवरील व्याजाचा बोजा वाढत जातो आणि हे सर्व चक्र आपल्या साखर कारखान्यांसाठी आर्थिक गुंतागुंतीचे घर ठरत आहे.

३) त्याचप्रमाणे उत्तरेकडील कारखान्यापेक्षा आपले कारखाने निम्म्या क्षमतेने चालवली जातात. ज्याचा अर्थ त्यांचा पूर्ण उपयोग करून घेतला जात नाही, कच्चामाल (ऊस) क्षमतेपेक्षा जास्त साठवला जातो, साखर बनवण्याची किंमत उत्तरेकडील कारखान्यापेक्षा १००० ते १५०० प्रति टन इतकी जास्त लागते. त्याचा परिणाम अंतिम किमतीवर होतो.

४) उत्तर प्रदेश मध्ये सल्फर विरहित साखर बनवण्यावर महाराष्ट्रापेक्षा जास्त भर दिला जातो. ज्याची आंतरराष्ट्रीय बाजारातही चांगली मागणी आहे.

या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास महाराष्ट्रातील साखर उद्योगात मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आणणे गरजेचे आहे जेणेकरून हा उद्योग वाचेल आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनावर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही.

उपाय-

१) कारखान्यांवरील कर्जाचा बोजा कमी करण्याचे सरकार आणि कारखान्यातील व्यवस्थापनाने उचित नियोजन करणे.

२) महाराष्ट्रातील कारखाने पात्रतेपेक्षा ४० टक्के कमी क्षमतेने चालवले जातात तर त्यांचा पूर्ण क्षमतेने वापर करण्यासाठी प्रयत्न करायला हवे.

३) दुष्काळग्रस्त भागांमध्ये मका, बाजरी, सोयाबीन यांसारख्या कमी पाण्याच्या पिकांचा वापर करून इथेनॉल निर्मिती वर कारखान्यांनी भर द्यायला हवा.

४) उत्तर प्रदेश प्रमाणेच महाराष्ट्रामध्ये कमी पाण्यात उसाचे चांगले उत्पादन देणारी जात निर्माण करण्यासाठी संशोधनावर भर देण्यात यावा.

५) साखर उद्योगाचा ८० टक्के महसूल साखरेतून येतो त्यामुळे साखरेची गुणवत्ता वाढवण्यावर भर दिला गेला पाहिजे. उदा. इंदोर,गुजरात या भागांमध्ये महाराष्ट्रातील साखरेची विक्री कमी होताना दिसते याची कारण म्हणजे (दाणेदार साखर लहान, गोलाकार गोळयांमध्ये संकुचित करून तयार केले जाते, सामान्यत: सुमारे 2-3 मिमी व्यासाची मोती साखर)M-साखर जी आपल्या भागात कमी बनवली जाते व तिची मागणी वाढलेली दिसते.

६) महाराष्ट्रातील साखरेचे चांगल्या प्रकारे Branding करणे महत्त्वाचे आहे.जेणेकरून ग्राहकांच्या मनात आपल्या उत्पादनावरील विश्वास कायम राहू शकेल.

७) महाराष्ट्र राज्य दूध आणि फळे यांचे अतिरिक्त उत्पादन करते. जर आपण खाद्य प्रक्रिया उद्योगला चालना दिल्यास आपल्या साखर उद्योगाला त्याचा फायदा होऊ शकतो. महाराष्ट्र राज्य समुद्राला लागून असल्याने निर्यात करून आपल्या मालाला योग्य किंमत देता येवू शकते, ज्यामुळे स्थानिक लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील.

८) भारतातील चॉकलेट बनवण्याचे उद्योग येत्या काळात २० टक्क्याने वृद्धी करण्याचा अंदाज वर्तवला जात आहे. याचा फायदा घेऊन जर त्यांना महाराष्ट्रात संधी उपलब्ध करून दिल्या तर ते आपल्या साखर उद्योगासाठी महसूल वाढण्याचे एक कारण बनू शकते.

९) केंद्र सरकारचा राष्ट्रीय जलमार्ग बनवण्याचा उपक्रम उत्तरप्रदेश पासुन पश्चिम बंगाल पर्यंत आखण्यात आलेला आहे ज्यामुळे त्या राज्याला पूर्वेकडे साखर निर्यात करण्यासाठी जल मार्गाद्वारे कमी खर्च येईल व तो महाराष्ट्राला स्पर्धा देऊ शकतो. त्यामुळे दक्षिणेतील राज्यासोबत जलमार्गाचा विकास करून कशाप्रकारे विविध उद्योगांना त्याचा फायदा करून देता येईल यावर विचार केला गेला पाहिजे.

१०)आपल्या भारतातील साखर कारखान्यांनी फक्त साखरेवर अवलंबून न राहता इथेनॉल, सॅनिटायझर अशा विविध क्षेत्रांमध्ये स्वतःला प्रस्थापित करायला हवे जेणेकरून त्यावर अवलंबून असलेल्या जनतेला त्याचा फायदा होईल.

११)ऊसतोड मंजुरांची संख्या पाहता कारखान्यांनी आता ऊस तोडणी यंत्रावर भर दिला पाहिजे. जास्तीतजास्त ऊसतोड मशिनद्वारे शेतकऱ्यांचा ऊस वेळेत तोडला पाहिजे. यासाठी असणाऱ्या शासकीय योजनांचाही लाभ घ्यावा. ते म्हणाले, 'ऊस तोडणी यंत्रणेकडून होणारी फसवणूक थांबवली पाहिजे.

निष्कर्ष :

उसाचे चांगले उत्पादन देणारी जात निर्माण करणे आवश्यक आहे. साखरेची गुणवत्ता वाढवण्यावर भर देणे गरजेचे आहे.दक्षिणेतील राज्यासोबत जलमार्गाचा विकास करून कशाप्रकारे विविध उद्योगांना त्याचा फायदा करून देता येईल यावर विचार केला पाहिजे.या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास महाराष्ट्रातील साखर उद्योगात मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आणणे गरजेचे आहे. जेणेकरून हा उद्योग वाचेल आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनावर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही. कारखान्यांच्या भविष्यासाठी दीर्घ मुदतीचे नियोजन करून कामाला लागले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ –

१)ए.बी.सवदी, भारत व जगाचा भूगोल आणि पर्यावरण, निराली प्रकाशन, नवी दिल्ली

२)महाराष्ट्राचे आर्थिक पाहणी - २०२१ – २२

३)महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एक दृष्टिक्षेप.सन – २०२०

४)साखर आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन.

५) ए.बी.सवदी - भारताचा समग्र भूगोल : खंड पहिला- निराली प्रकाशन .

६) ए.बी.सवदी - द मेगा स्टेट –महाराष्ट्र ,निराली प्रकाशन

७) डॉ.प्रवीण सप्तर्षी - जागतिक भूगोल, डायमंड पब्लिकेशन

शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशनचा पुणे येथील राजकीय सत्याग्रह

प्रा. डॉ. किशोर कोंड्बाजी काजळे

इतिहास विभाग प्रमुख, ज.ए.इ.चे महिला महाविद्यालय,डोंबिवली (पूर्व) जि. ठाणे -४२१२०१

२० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात महात्मा गांधीच्या नेतृत्वामुळे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला देशव्यापक स्वरूप प्राप्त झाले होते. याचकाळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतातील अस्पृश्य-दलित समाजाच्या

सामाजिक स्वातंत्र्याची चळवळ सुरु केली होती. एकीकडे महात्मा गांधी भारताला इंग्रजाच्या १५० वर्षाच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी राजकीय स्वातंत्र्याची चळवळ चालवीत होते. तर त्याचवेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतातील सनातनी वर्गाच्या पाच हजार वर्षाच्या सामाजिक गुलामगिरीतूनबहुजन समाजाला मुक्त करण्यासाठी सामाजिक स्वातंत्र्याची चळवळ चालवीत होते. या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली महाडचा चवदार तळे सत्याग्रह, नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह,येवला येथील परिषदेत धर्मांतर घोषणा, स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना,असे चळवळीचे विविध टप्पे पुढे नेत सामाजिक स्वातंत्र्याची चळवळ देशव्यापक निर्माण होत गेली. यामधीलच एक प्रभावी घटना म्हणजे पुणे येथे स्वतंत्र मतदार संघाच्या मागणीसाठी कॉंग्रेस व ब्रिटीश सरकार यांच्याविरुद्ध केलेला राजकीय सत्याग्रह होता.

शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशन पक्षाच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी

ब्रिटीश मंत्रीमंडळाने भारताच्या स्वातंत्र्याची व स्वयंनिर्णयाची एक योजना तयार केली होती. ते घेऊन स्टॅफोर्डक्रिप्स २३ मार्च १९४२ रोजी दिल्लीमध्ये दाखल झाले. त्यांनी भारताच्या भावी राज्यघटनेविषयी चर्चा करण्याकरिता देशभरातीलपुढाऱ्यांना आमंत्रित केले होते. ३० मार्च १९४२ रोजी क्रिप्स मिशनने डॉ. आंबेडकर व एम.सी. राजा यांच्याशी चर्चा केली. डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्षातर्फेअनुसूचित जातीच्या हक्काची कैफियत सादर केली. तेव्हा स्टॅफोर्डक्रिप्स म्हणाले की, 'आपण स्वतंत्र मजूर पक्षातर्फे मांडलेल्या मागण्या तर्कनिष्ठ दिसत नाही. त्यापेक्षा एखाद्या जातीय संघटनातर्फेअनुसुचित जातीची बाजू मांडा.'[१] हा युक्तीवाद डॉ. आंबेडकर व अन्य अस्पृश्य पुढाऱ्यांनी अमान्य करून अस्पृश्यांनापुरेसे प्रतिनिधित्व न मिळाल्यास क्रिप्स योजनेला विरोध राहील, असे जाहीर केले. मात्र क्रिप्स मिशनने अस्पृश्यांची बाजू मोठ्या खुबीने अमान्य केली. म्हणूनच अस्पृश्य वर्गाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या नव्या राजकीय पक्षाची गरज डॉ. आंबेडकरांना वाटली.त्यानुसार पुढे अवघ्या तीन महिन्यानंतर नागपूर येथील मोहनपार्क मैदानावर 'अखिल भारतीय दलित वर्ग परिषद' दि. १८, १९ व २० जुलै, १९४२ रोजी घेण्यात आली.त्यासाठीपाऊनलाख लोकांचा समुदाय जमला होता. देशभरातील बहुसंख्य अस्पृश्य पुढारी या परिषदेला उपस्थित होते. कारण या परिषदेमधुनच राष्ट्रीय स्तरावरअस्पृश्यांच्या राजकीय जीवनाचा पाया घातला जाणार होता. १९ जुलै रोजी या परिषदेत अनेक ठराव पास करण्यात आले. त्यापैकी पाचवा ठराव 'आखिल भारतीय शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशन' स्थापन करण्याचा होता. हा ठराव मुंबईचे एक पुढारी डी. जी. जाधव यांनी मांडल्यानंतर त्यास अनुमोदन देणारे भाषण बापूसाहेबराजभोज यांनी केले.[२] हा ठराव सर्वानुमते पास झाल्यामुळे भारतातील दलित वर्गाचा स्वतंत्र राजकीय पक्ष 'शेड्युल्ड कास्टस फेडरेशन'स्थापन झाल्याची घोषणा करण्यात आली.या राजकीय पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून मद्रासचे एन. शिवराज यांची निवड करण्यात आली आणि जनरल सेक्रेटरी पदाची जबाबदारी पुणे येथील बापूसाहेबराजभोजयांच्यावरसोपविण्यात आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पक्षाचे कोणतेही पद स्वीकारले नव्हते. कारण जुलै, १९४२ मध्ये त्यांची व्हॉईसरायच्याएक्झीक्युटीव्हकौन्सिलमध्येमजूरमंत्री म्हणून निवड झाल्यामुळे सरकारी नियमानुसार त्यांना पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून राहता येत नव्हते.

पुणे येथील राजकीय सत्याग्रहाची पार्श्वभूमी

शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशन हा राजकीय पक्ष स्थापन झाल्यानंतर त्याची घटना, ध्वज, प्रादेशिक कार्यकारिणी निर्माण करून देशभर विविध प्रांतामध्ये या पक्षाच्या शाखा व उपशाखा प्रांत, जिल्हा व तालुका स्तरावरस्थापन करण्यात आल्या.पुणे करारनुसारअस्पृश्याच्या वाट्याला १५१ राखीव जागा देण्यात आल्या होत्या. त्यानुसार मार्च, १९४६ मध्ये झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये कॉंग्रेस सारख्या भांडवलदाराच्या पक्षाला टक्कर देणारा एकमेव पक्ष म्हणूनशेड्युल्ड कास्टस फेडरेशनने आपल्या ५१ उमेदवाराची यादी जाहीर केली.[३] त्यामध्ये मद्रासमधून २४, मुंबईमधून ५, बंगालमधून ६, उत्तर प्रदेशातून ५, मध्यप्रांताचे ११, असे ५१ उमेदवार उभे होते.[४] पुणे करारानुसार राखीव जागेवरील उमेदवाराची निवड सुरुवातीला अस्पृश्य जनतेमधून केल्यावर त्यास सार्वजनिक निवडणुकीला सामोरे जावे लागत होते. त्यानुसार डिसेंबर, १९४५ मध्ये झालेल्या प्राथमिक निवडणुकीत शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशनच्या उमेदवाराला भरघोस यश मिळाले होते. पक्षाचे ५१ उमेदवार प्राथमिक निवडणुकीत निवडून आले होते.[५] मात्र ११ मार्च १९४६ रोजी झालेल्या अंतिम निवडणुकीमध्ये मद्रास व पंजाब प्रांतात फेडरेशनचे दोन-तीन

उमेदवार निवडून आले. उर्वरित सर्व उमेदवार पराभूत झाले. कारण कॉंग्रेसने राखीव जागेवर आपले हरिजन उमेदवार उभे करून त्यांना सवर्ण लोकांच्या मतावर निवडून आणले होते.[६] प्राथमिक निवडणुकीत प्रचंड यश मिळविणाऱ्या दलित फेडरेशनचा अंतिम निवडणुकीमध्ये कॉंग्रेसच्या विश्वासघातामुळे प्रचंड पराभव झाला होता. त्यामुळे फेडरेशनचे पुढारी व कार्यकर्त्यांना अतिशय दु:ख झाले होते. डॉ. आंबेडकरांचा पक्ष यशस्वी होऊ नये म्हणून कॉंग्रेसच्या लोकांनी अस्पृश्यांवर विविध पद्धतीचे अत्याचार केले. मतदान केंद्रे स्पृश्य वस्तीमध्ये असल्यामुळे अस्पृश्यांना मतदान करण्यापासून रोखण्यात आले होते. सातारा जिल्ह्यात ३६३ गावात कॉंग्रेसनी अस्पृश्यांवर जुलूम, जबरदस्ती, मारहाण केली. आग्रा शहरात ५० घरे जाळली तर ३० घरे लुटली. नागपुरात सात अस्पृश्यांचे खून केले. निवडणूक झाल्यावरही अनेक खेड्यापाड्यातदुष्कृत्य केले.[७]मुंबईमध्ये तर ३१-०३-४६ पासून सुरु झालेल्या दंगली १९४७ च्या पूर्वार्धापर्यंत चालू होत्या. अशाप्रकारेकॉंग्रेसकडून झालेल्या अन्यायामुळे व पुणे कराराची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे न केल्यामुळे शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशनचा दारूण पराभव झाला.याचकाळात१५ मार्च १९४६ रोजी इंग्लंडच्या प्रधानमंत्र्याने भारताच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याची घोषणा केली. भारतीय राजकारणातील गुंतागुंतीचे प्रश्न सोडविण्यासाठी सर पेथिक लॉरेन्स, सर स्टॅफोर्डक्रिप्स व मि. अलेक्झांडर या त्रिमंत्र्यांचे शिष्टमंडळ पाठवून त्यांना भारताच्या स्वातंत्र्याबद्दल निर्णय घेण्याचे पूर्ण अधिकार दिले. तेव्हा ५ एप्रिल १९४६ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय अस्पृश्य वर्गाची बाजू त्रिमंत्रीमंडळासमोर ६५ मिनिटे चोखपणे मांडली. तसेच हिंदू-मुस्लिमांप्रमाणे अस्पृश्य वर्ग हा भारतातील स्वतंत्र व महत्त्वाचा घटक आहे, हे मुद्देसूदपणे स्पष्ट करणारा स्वतंत्र खलिता सुद्धा त्यांनी दिला. परंतु त्याचा कोणताही परिणाम झाला नाही. १९४६ च्या निवडणुकीचा निकाल डोळ्यापुढे ठेवून त्रिमंत्री मंडळाने भारतीय स्वातंत्र्याचे वारसदार कॉंग्रेस व मुस्लीमलीगला घोषित केले होते.[८] त्यामुळे अस्पृश्यांच्या मुक्तीचा मार्ग शोधण्यासाठी व फेडरेशनच्या पुढील लढ्याची वाटचाल ठरविण्यासाठी मुंबईत ४ जून १९४६ रोजी फेडरेशनच्या कार्यकारी मंडळाची सभा झाली. या सभेतील ठराव क्र. ७, ८, ९ नुसारअस्पृश्यांच्या राजकीय स्वातंत्र्यासाठी नि:शस्त्र सत्याग्रह करण्याचे ठरविण्यात आले होते. पुणे करार रद्द करून अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ देण्यात यावा. या मागणीसाठी राजकीय सत्याग्रहाची सुरुवात पुणे येथून करण्याचे ठरविण्यात आले.

राजकीय सत्याग्रहाची तयारी

पुणे येथील सत्याग्रहाच्या तयारीसाठी शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशनचे जनरल सेक्रेटरीबापूसाहेबराजभोज यांनी १० जुलै, १९४६ रोजी पुण्यातील प्रमुख कार्यकर्त्यांची सभा घेतली.[९]त्यामध्येसर्वप्रथम सत्याग्रहाविषयी माहिती देवून नियोजित सत्याग्रहासाठी व्यवस्थापन कमिटी, सल्लागार कमिटी, भोजन कमिटी तयार केली. विविध ठिकाणाहून येणाऱ्यासत्याग्रहींची राहण्याची व्यवस्था भवानी पेठेतील व्ही. एन. चव्हाण यांची धर्मशाळा व मंगळवार पेठेतील महादेवाचे देऊळ येथे करण्यात आली. सत्याग्रहासाठी तयार करण्यात आलेल्या विविध कमिट्यांवर देखरेख, नियंत्रण व धोरण ठरविण्याचा अधिकार ऑल इंडिया दलित फेडरेशनकडून दादासाहेब गायकवाड व बापूसाहेबराजभोजांना देण्यात आला. त्यानुसार दादासाहेब सत्याग्रह कमिटीचे अध्यक्ष आणि बापूसाहेबसेक्रेटरी म्हणून निवडण्यात आले. या सत्याग्रहासाठी अनेक ठिकाणाहून कार्यकर्त्यांचे जथ्थे पुण्यात जमू लागले होते. त्यामुळे विरोधकांनी दहशत निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. १४ जुलै रोजी दादासाहेब गायकवाड यांचे मोठे बंधूअप्पासाहेब नाशिकच्या १०० सत्याग्रहिंना घेऊन आले. तेव्हा त्यांच्यावर दगडफेक करून बेदम मारहाण करण्यात आली. त्यामध्ये अप्पासाहेबाचा डावा कान तुटला.[१०] कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न डोळ्यापुढे ठेवून पुण्याच्या कलेक्टरने कौन्सिल हॉलच्या परिसरात १४४ कलम लागू केले होते. एवढेच नव्हेतर सत्याग्रह कमिटीचे सेक्रेटरीबापूसाहेबराजभोजांना कळविले होते की, '१५ जुलै रोजी अर्धा तास मिरवणुकीची परवानगी कौन्सिल हॉलच्याप्रवेशव्दारापर्यंत दिली जाईल. त्यानंतर सत्याग्रहींनी शांतपणे निघून जावे. दुसऱ्या दिवशी निदर्शने करू दिली जाणार नाही. ही सवलत मंजूर नसेल तर बंदी असलेल्या जागेबाहेर दररोज सत्याग्रह करावा'[११] याच पत्रात पुण्याचे कलेक्टर मि. कोरिन यांनी आणखी एक इशारा दिला होता की, 'जरी सत्याग्रह कमिटी शांततामय सत्याग्रह करणार असेल तरी गुंडलोक कायदा-सुव्यवस्थेचा भंग करतील त्याची जबाबदारी सुद्धा सत्याग्रह कमिटीवरच पडेल'. असा इशारा दिलेला असतांना सुद्धा १४ जुलै रोजी दुपारच्या सभेत कलेक्टरची सवलत धुडकावून लावण्याचा निर्णय सत्याग्रह कमिटीने घेतला. तो त्वरित बापूसाहेबांनीकलेक्टर मि. कोरिन यांना कळविला. त्यामुळे कलेक्टरनेपोलिसांनासावधगिरीचा इशारा दिला.

स्वतंत्र मतदार संघासाठी पुणे कौन्सिलवरसत्याग्रह

१५ जुलै १९४६ रोजी मुंबई प्रांतिक कॉंग्रेस सरकारचे अधिवेशन पुण्याच्या कौन्सिल हॉलमध्येसुरु झाले. तेव्हा सकाळी १० वाजता पाऊस पडत असतांनाही दहा हजार सत्याग्रहींचा मोर्चा कामाठीपुऱ्यातील छावणीपासून सुरु झाला. या मोर्चाच्या अग्रभागी नाशिकचे दादासाहेब गायकवाड, पक्षाचे जनरल सेक्रेटरीबापूसाहेबराजभोज, भंडारे, भोळे, भातणकर, लिंगकर असे अनेक प्रमुख पुढारी होते, कॉंग्रेसनेअस्पृश्यांच्या स्वतंत्र राजकीय अधिकाराबाबत निश्चित भूमिका स्पष्ट केली नव्हती. त्यामुळे 'कॉंग्रेसशाही नष्ट होवो, ब्रिटीश साम्राज्यशाही नष्ट होवो, कॉंग्रेसहरिजनमुर्दाबाद, पुणे करार रद्द करा, स्वतंत्र मतदार संघ मिळवूच मिळवू, आंबेडकर झिंदाबाद, थोडे दिन में भीमराज, जयभीम' अशा गगनभेदी घोषणा करीत काळी निशाने दाखविली गेली.[१२] याच घोषणा काही सत्याग्रहींनी कौन्सिल हॉलमध्येघुसून दिल्यामुळे त्यांना अटक करण्यात आली. अटक झालेल्या सत्याग्रहींचे अभिनंदन बापूसाहेबांनी संध्याकाळच्या सभेत केले होते. अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र राजकीय अधिकाराबाबत चर्चा करण्याचे आश्वासन गांधीजींनी मुंबईत दिले होते. त्याचे स्मरण करून देण्यासाठी बापूसाहेबराजभोज यांनी १३ जुलै, १९४६ रोजी गांधीजींना पत्र लिहिले.[१३] या पत्राचे उत्तर देतांनागांधीजी म्हणाले की, 'सध्या मुलाखतीसाठी सवड काढणे कठीण आहे. तरी तुम्ही उद्या ८.३० ते ९.०० वाजेपर्यंत आला तर बरे होईल'.[१४] त्यानुसार बापूसाहेबराजभोज, दादासाहेब गायकवाड व अन्य दलित पुढारी १६ जुलै रोजी गांधीजीना भेटण्यासाठी गेले.[१५]त्यांना दलित फेडरेशन कडून चालू असलेल्या सत्याग्रहाची माहिती दिली. हंगामी सरकारमध्येकॉंग्रेसने घेतलेले अस्पृश्य प्रतिनिधी जगजीवनराम हे अस्पृश्यांचे खरे प्रतिनिधी कसे नाहीत, हे सुद्धा स्पष्ट करून सांगितले. एवढेच नव्हेतरहरिजन सेवक संघाचे लोक केवळ नामधारी हरिजन बनून दलितांचे रक्षण करू शकत नाही. याची वास्तविकता त्यांनी गांधीजीपुढे मांडली. शेवटी सत्याग्रह कमिटीचा ठराव व कॉंग्रेसला केलेल्या प्रश्नांची एक प्रत गांधीजीना दिली. तेव्हा त्यांनी पाचगणीहून परत आल्यावर डॉ. आंबेडकरांची भेट घेऊ असे आश्वासन दिले. मात्र पुढे या आश्वासनाची पूर्तता झाली नाही.

अस्पृश्यांच्या राजकीय स्वातंत्र्याचा सत्याग्रह बापूसाहेब व दादासाहेब गायकवाडयांच्या नेतृत्वाखाली सुरुअसतांना पत्रकारांनी डॉ. आंबेडकरांना सत्याग्रहामधीलसहभागाबद्दल विचारले. तेव्हा त्यांनी 'माझे लेफ्टनंट लढ्याची सर्व तजवीज खंबीरपणे सांभाळत असतांना सेनापतीला रणांगणावर जाण्याची गरज नाही. मात्र गरज पडेल तेव्हा मी हजर होईन' असे उत्तर दिले होते.[१६] तरी सुद्धा डॉ. आंबेडकर २१ जुलै १९४६ रोजी सत्याग्रहाची परिस्थिती पाहण्यासाठी व कार्यकर्त्यांशी विचार विनिमय करण्यासाठी पुण्याला आले. त्याचवेळी डॉ. आंबेडकरांची बंगालमधून घटना समितीवर निवड झाल्याची बातमी आली. तेव्हा त्याबद्दल अभिनंदन करणारी १५ हजार लोकांची सभा अहिल्याश्रमात झाली.[१७]त्यावेळीबापूसाहेब आपल्या छोट्या भाषणात म्हणाले, पूर्वी मी गांधीजींच्या आश्रमात होतो पण आता डॉ. आंबेडकरांचा पाईक बनलो. असे सांगत गेल्या सहा दिवसाच्या कौन्सिल हॉलजवळच्या निदर्शनाची व अटक झालेल्या सत्याग्रहींची माहिती सांगितली. डॉ. आंबेडकर आपल्या भाषणात सत्याग्रहाचे महत्व विशद करतांना म्हणाले, 'बाप मरतांना मृत्यूपत्र लिहून संपत्तीचे विभाजन सर्व मुलांमध्ये समानतेने करतो, मात्र ब्रिटिशांनी सत्ता सोडतांना त्यांचे वारसदार हिंदू व मुसलमानयांनाच जाहीर केले. अस्पृश्यांचा उल्लेख देखिल केला नाही. म्हणूनच आमच्या हक्कासाठी हा सत्याग्रह अहिंसात्मक तत्वाचा आहे. मात्र आमची अहिंसा गांधीतत्वाप्रमाणे नसून तुकारामांच्या अभंगाप्रमाणे आहे. दया करावी पण त्याचबरोबर दुष्टांचे निर्मुलनसुद्धा करावे, असा सत्याग्रह आम्ही चालवीत आहोत'.[१८]याचवेळी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या मुलाखतीमध्ये म्हटले होते की, 'स्वतंत्र मतदार संघाच्या मागणीमुळे कॉंग्रेसच्या पोटात भीतीचा गोळा उठतो. या मागणीसाठीच पुण्याचा सत्याग्रह ही केवळ सुरुवात असून जर कॉंग्रेसने आपली भूमिका स्पष्ट केली नाही. तर संपूर्ण भारतात १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनाप्रमाणे संघर्ष होईल', असा इशारा कॉंग्रेस व ब्रिटीश सरकारला दिला.[१९]त्यामुळेच एस. एम. जोशी यांनी डॉ. आंबेडकर व सरदार पटेल यांची भेट २५ जुलै १९४६ रोजी मुंबईत घडवून आणली होती. परंतु त्यामधून काहीच निषन्न झाले नाही. मात्र आंबेडकरी कार्यकर्त्यांनी आपला सत्याग्रह नेटाने चालूच ठेवल्यामुळे कॉंग्रेसला अधिवेशनाचे कामकाज चालविणे अवघड झाले. परिणामी २७ जुलै १९४६ रोजी कॉंग्रेस सरकारला अधिवेशन तहकूब करावे लागले. १२ दिवस चाललेल्या या सत्याग्रहामध्ये सत्याग्रहींना अनेक संकटांचा सामना करावा लागला. पुणे, मुंबई, नाशिक, सोलापूर, कोल्हापूर, फलटण, पूर्व व पश्चिम खानदेश, बेळगाव, नगर, सातारा, ठाणे, अहमदाबाद, रत्नागिरी, कुलाबा, नागपूर, निजामस्टेट, कुरुन्द्वाडी, सांगली, बडोदा अशा अनेक ठिकाणाहून आलेल्या हजारोसत्याग्रहिंमध्ये ११५० सत्याग्रहींना अटक करण्यात आली. त्यामध्ये १२६ महिला होत्या. या अटक झालेल्या महिलांमध्ये ५० पेक्षा अधिक महिला कॉलेजात जाणाऱ्याविद्यार्थिनी व सुशिक्षित होत्या. या सर्वांना १५ दिवस ते तीन महिन्याच्या शिक्षा देऊन येरवडा व विसापूरतुरुंगात ठेवले होते.[२०] पुणे करारामुळे अस्पृश्यांचे खरे प्रतिनिधी निवडून येवू शकत नाही हे १९४६ च्या निवडणुकीमुळे सिध्द झाले होते. त्यामुळे तो

करार रद्द करून अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ द्यावा या मागणीचा पाठपुरावा बापूसाहेबराजभोज १९४० पासून करीत होते. त्यामुळेच या मागणीसाठी सुरु केलेल्या सत्याग्रहात त्यांनी मोठ्या धडाडीने नेतृत्व केले.

निष्कर्ष:

पुण्याचा राजकीय सत्याग्रह हा सर्व भारतातील अस्पृश्यांसाठीप्रेरणादाई ठरला होता. त्यामुळेच जोपर्यंत अस्पृश्यांना अल्पसंख्य जमात म्हणून मान्यता मिळत नाही, त्यांच्या हितसंबंधाची तजवीज होत नाही. तोपर्यंत लढा चालूच ठेवून त्याचे स्वरूप पुढे तीव्र होत जाईल,असा इशारा या सत्याग्रहामधून देण्यात आला होता.ब्रिटिशांनी भारताची सत्ता कॉंग्रेसच्या स्वाधीन केल्यामुळे अस्पृश्यांना आता कॉंग्रेससोबत संघर्ष करणे अटळ होते. त्यामुळे वर्धा येथिलकॉंग्रेसच्या अखिल भारतीय कार्यकारी कमिटीच्या बैठकीसमोर आपल्या मागण्याचा पाठपुरावा करण्यासाठी बापूसाहेबराजभोज व दादासाहेब गायकवाड यांनीकाळे ध्वजदाखवीत निदर्शने केली. या निदर्शनात मध्यप्रांत-वऱ्हाडातील फेडरेशनच्या पुढाऱ्यासह दहा हजार लोकांनी भाग घेतला होता. त्यांच्या गगनभेदी घोषणांमुळे कॉंग्रेस कमिटीला कामकाज करणे अशक्य झाले. त्यामुळेकमलनयन बजाज यांनी दादासाहेब गायकवाड यांची भेट घेवून निवेदन स्वीकारले.अस्पृश्यांना आपल्या राजकीय स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी लढण्याचे बळ मिळावे म्हणून एन. शिवराज व बापूसाहेबराजभोज यांनी १५ जुलै हा दिवस पुणे सत्याग्रह दिन म्हणून साजरा करण्याचे जाहीर केले. त्यानुसार महाराष्ट्रातील विविध ठिकाणी हा दिवस सत्याग्रह दिन म्हणून पाळण्यात आला. एवढेच नव्हेतरपुढे विविध प्रांतामध्ये हा राजकीय सत्याग्रह चालविण्यात आला होता.

संदर्भ तळटीपा:

१) गायकवाड,प्रदिप (संपा.):शेड्युल्ड कास्टस फेडरेशन स्थापनेचा अहवात-१९४२', समता प्रकाशन,नागपूर, आ.१., २०१२, पृ. ५
२) कित्ता, पृ. ३८.
३) गरुड, साप्ताहिक, कोल्हापूर, १० मार्च, १९४६, वर्ष १९, अंक २२, पृ.१.
४) गौतम, एस. एस.: 'दलित राजनीती और नेता', सिद्धार्थ बुक्स, दिल्ली, २०१५, पृ.१५
५) फडके, य. दि.:'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र', खंड ५, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, आ.१, १९९७, पृ. ४३८.
६) खैरमोडे,चां. भ.: 'डॉ. भीमरावरामजी आंबेडकर', खंड ९, सुगावा प्रकाशन पुणे, आ. ४, २०१२, पृ. ४३.
७) उपरोक्त:फडके, खंड ५, पृ. ४४२.
८) खरातशंकरराव (संपा): 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा', इंद्रायणी साहित्य, पुणे, १९८७, पृ. २७३.
९) राजभोज पां. ना. (संपा): 'दलितबंधू-सत्याग्रह विशेषांक', १५ ऑगस्ट १९४६, पृ. ५
१०) उपरोक्त: फडके, खंड ५, पृ. ४४३.
११) उपरोक्त: राजभोज, 'द. स. वि.', पृ. ८.
१२) कित्ता, पृ. ६
१३) राजभोजपां. ना. (संपा): 'दलितबंधू डॉ.आंबेडकरफेडरेशन विशेषांक, १५ एप्रिल १९४८, पृ. ३३.
१४) Mahatma Gandhi's letter to P.N. Rajbhoj,Published by K. P. Rajbhoj, Ghorpade peth, Poona, 1969,P.4
१५) Mahatma Gandhi – Source Material for a history of the freedom movement in India, Vol.III, Part VII, Published by Govt. of Maharashtra, 1st Ed. 1975, P.95
१६) उपरोक्त: राजभोज, 'द. स. वि.' पृ. १०.
१७) उपरोक्त: राजभोज, 'द. डॉ. आं. फे. वि.' पृ.३३.
१८) उपरोक्त: राजभोज, 'द. स. वि.' पृ. ११.
१९) Jaybhim,(Weekly),Madras, 13 August, 1946, Vol.I, No.13, P.1
२०) उपरोक्त: राजभोज, 'द. स. वि.' पृ. ४.

बहादुरसिंह बंदा आणि प्रथम शीख स्वराज्याची स्थापना

पवार ज्ञानेश्वर उत्तमराव

संशोधकविद्यार्थी, इतिहास विभाग, विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंग वाणिज्य विज्ञान महाविद्याल, छत्रपती संभाजीनगर

प्रा. डॉ. डि. एस. बीराजदार

संशोधक मार्गदर्शक,इतिहास विभाग प्रमुख, बी. एस. एस. कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्याल, माकणी, धाराशिव.

प्रस्तावना

बंदासिंह बहादुर यांना लक्ष्मण देव, माधवदास व बंदा बैरागी या वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जाते. बंदा सिंह पहिले व्यक्ती होते ज्यांनी मुघल शासनाच्या विरुद्ध आक्रमक युद्ध पुकारले होते. मुघलांना युद्धात अजेय राहण्याच्या स्वप्नाला तोडले होते. बंदा सिंह बहादूर याने मुगल हकीम जमीनदार यांचा अंत करून प्रथम शीख राज्याची स्थापना केली. लोहगड या राजधानीची निवड व निर्मिती केली. गुरुनानक व गुरु गोविंद सिंह यांच्या नावाने सीक्क्यांची निर्मिती केली. गुरु गोविंद सिंह यांच्या निर्दोष मुलांना भींतीमध्ये जिवंत गाडणाऱ्या सरहिंदच्या सुभेदार वजीर खानाचा बदला घेतला.

आर्थिक सुधारण्याच्या क्षेत्रात प्राचीन जमीनदारी पद्धतीचा बीमोड करून शेतकऱ्यांना मोठ्या जहागीरदाराच्या अधिपत्यातून मुक्त केले. बन्दा सिंह बहादूर एक सेनापतीच नाही तर कुशल प्रशासक देखील होते.सरहिंदच्या ऐवजी लोहगड अतिशय उंचावरील किल्ल्याला, राजधानीसाठी निवडणे यात त्यांचा दूरदृष्टीपणा दिसून येतो. वास्तविक पाहता बंदासिंह यांच्या नेतृत्वाखाली शीखांनी दोषींना सजा दिली. पंजाब व भारतातील अन्य क्षेत्रात स्वराज्य अथवा खालसा राज्याची स्थापना केली.[1]

बहादुरसिंह बंदा यांचे जीवन व कार्य :

बंदासिंह बहादुर यांचा जन्म कश्मीरातील पुंछ जिल्ह्यातील राजौरी येथे झाला. वास्तविक नाव लक्ष्मण देव होते. व्यवसायाने त्यांचे वडील शेतीवाडी करायचे. त्यांच्या घरची परिस्थिती जेमतेम असल्यामुळे त्यांना शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करावे लागले. वडिलांसोबत शेतात जाणे, कृषी कामांमध्ये मदत करणे, अथवा रिकाम्या वेळेत शिकार करणे हा त्यांचा छंद होता. त्यांना घोडेस्वारी करणे देखील खूप आवडायचे. एके दिवशी त्यांनी हरणाची शिकार केली,जी गर्भवती होती तिच्या पोटात दोन पाडसे होती. लक्ष्मण देवाने ती समोर तडफडून मरताना बघितले. या घटनेवरून हृदय परिवर्तन होऊन शिकार करणे सोडून दिले. या घटनेवरून मन अशांत झाले. या मानसिक विवंचनेतून सुटका करण्यासाठी ते साधू सोबत राहू लागले. त्यांची ओळख जानकी प्रसाद नावाच्या साधू सोबत झाली. त्यांचे ते शिष्य बनले. त्यांनी माधवदास असे नाव ठेवले. त्यानंतर त्यांनी रामदासाचे शिष्यत्व पत्करले. परंतु येथेही त्यांना शांतता न मिळाल्यामुळे त्यांनी रामदासाला सोडून पंचवटीत राहू लागले.(नाशिक येथे)औघडनाथ या योगविद्याभ्यास करणाऱ्या योग्याकडून शिक्षा घेतली. या योगीच्या मृत्यूनंतर गोदावरी नदी किनारे एक आश्रम स्थापित करून तेथे वास्तव्य करू लागले. माधवदास बैरागी रूपात त्यांना खूप प्रसिद्धी मिळाली हजारो लोक त्यांचे अनुयायी बनले.[2]

1708 मध्ये नांदेड येथील वास्तव्यादरम्यान गुरुगोविंदसिंह यांची भेट माधोदास बैरागी सोबत झाली. गुरु गोविंदसिंह यांच्या व्यक्तिमत्वावर एवढा प्रभाव झाला की तो त्यांचा शिष्य बनला. गोविंदसिंह ने विचारले तू कोण आहेस? त्यावर माधवदास म्हणाला मी आपला सेवक / बंदा आहे. तेव्हापासून त्यांना बंदासिंह या नावाने ओळखले जाऊ लागले. गुरुगोविंद सिंह यांनी बंदासिंह यांना एक नगारा, पाच बाण, एक निशान देऊन शिखांचा नेता म्हणून नियुक्त केले आणि पंजाब येथे जाऊन मुघलांसोबत युद्ध करण्याची सूचना दिली. सोबतच गुरु गोविंद सिंह यांनी हुकूमनामा जाहीर केला की, बंदा बहादुर यास आपला नेता माणून त्याला मदत करा. बंदाबहादुर यास मदत करण्यासाठी पाच सिख(पंच प्यारे) बाबा विनोद सिंह, रामसिंह,काहनसिंह, बाजसिंह, दयासिंह यांना सल्लागार म्हणून नियुक्त केले व सोबतच अतिरिक्त वीस सैनिक पाठवले.[3]

हे नव्या सिख राज्याचे पाच प्रतीक होते. १ बाण - राज्याच्या संरक्षणाचे प्रतीक, २ नंगारा - वाद्य विजेत्याचा प्रतीक, ३ निशा - राष्ट्रीयताचे प्रतीक, ४ पंच प्यारे - शीख राज्याची लोकतांत्रिक व्यवस्था, ५ वीस सीख सेना - सैनिक सेनेचे प्रतीक, दक्षिण भारतातून अतिशय जलद गतीने छुप्या मार्गाने प्रवास करत बंदा बहादूर आपल्या साथीदारासमवेत देहली प्रांताच्या सीमेवर पोहोचतात. येथे पोहोचताच त्यांना गुरु गोविंद सिंह यांची अफगाणी पठाणांनी हत्या केली हे कळाले. त्यांच्या मनाला पश्चाताप झाला. त्यांनी आपला डेरा दिल्लीच्या आसपास थांबवला आणि गुरुगोविंद सिंग यांचा संदेश, हुकूमनामा शिखांपर्यंत पोहोचवीला. बंदा सिंह ने लोकांना उद्देशून सांगितले की, मुगलशाही आणि सरहिंदचा सुभेदार वजीर खान आणि सुच्चानंद सारख्याच्या अत्याचारातून मुक्त व्हायचे असेल, तर संघटित होऊन आम्हाला सहकार्य करा. अशा प्रकारे शीख एकत्र येऊन बंदा सिंह यास मिळू लागले; आणि सैनिकी कारवाईला येथूनच सुरुवात होते.

सुरुवातीला बंदासिंह सोनीपत वर आक्रमण करतात. 500 शिखांना सोबत घेऊन मोहीम यशस्वी करतात आणि सोनीपतचा नवाब तिथून दिल्लीला पळून जातो. ही बातमी वाऱ्यासारखी पसरताच, इतर फौजदार देखील बंदासिंहला घाबरून भेटवस्तू पाठवण्यास सुरुवात करतात. ज्यामुळे बंदासिंह व शिखांचे मनोबल वाढते.

या सैनिकी अभियानानंतर बंदासिंह यास हत्यार, घोडे, साधन संपत्ती याची आवश्यकता होती. त्यातच सैनिकांना खबर कळते की भुणा गावावरून दिल्लीकडे महसुलाचा शाही खजाना चालला आहे. बंदासिंह साथीदारांना सोबत घेऊन शाही खजाना लुटला. ही बातमी कैथलच्या अंमलदाराला कळाली, तो साथीदारांसोबत भुणा गावात आला तो हिंदू होता. शिखांनी त्यांना पराजित करून कैथलचा अंमलदार नियुक्त करून वफादार राहण्याच्या शर्तीवर सोडले.[4]

यानंतर बंदासिंहबहादुर याने समाना वर चाल केली. तेथील फौजदार व हकीम सय्यद जलालुद्दीन ज्याने गुरु तेगबहादुर यांच्या हत्येकरीता मुख्य भूमिका निभावली होती. गुरु बालकांना म्हणजे गुरुगोविंद सिंग यांच्या मुलांना जिवंत भिंतीमध्ये दाबून मारणारे शाशलबेग व बाशलबेग येथेच राहत होते. येथील हकीम / अंमलदार गरीब शेतकरी मजुरांना खूप छळायचे याचा बदला घेण्यासाठी 11 नोव्हेंबर 1709 रोजी पहाटे पहाटे समानावर चढाई करून समाना शहर ताब्यात घेतले. तेथील अत्याचार करणाऱ्यांना देह दंडाची शिक्षा देण्यात आली व बरीच धनराशी शिखांच्या हाती लागली. यामुळे शिखांची शक्ती वाढली.

या विजयानंतर शीखसेना ठसका, मुस्तफाबाद, सढौरा,कापुरीकडे वळवला.कपुरीचा कोतवाल हकीम,कदमुद्दीन खूप दृष्ट प्रवृत्तीचा होता. नवतरुण स्त्रियांना व नववधूंना पळवून नेऊन त्यांच्यावरअत्याचार करायचा. ही वार्ता बंदा सिंह यांना कळल्यानंतर कापुरीवर हल्ला करून कदमुद्दीन च्या महालात आग लावून दिली. त्यात तो मरण पावला. महालातील बरीचशी धनराशी लुटण्यात आली.[5]

यानंतर सढौरावर आक्रमण करण्यात आले.तेथील हकीम एक अंमलदार खूपच अत्याचारी होते. हिंदूंना ते कट्टर दुश्मन मानायचे त्यांनी हिंदू व्यक्ती मृत्यू पावल्यानंतर अग्निदाग संस्कार देखील करू देत नव्हता. हा अनन्वित अत्याचार त्यातील हिंदू जनता सहन करू शकली नाही. तसेच मुस्लिम संत सय्यद बदृरुद्दीन शाह यास भंगानीच्या लढाईमध्ये गुरु गोविंद सिंह यांची मदत केली म्हणून देहांताची शिक्षा दिली. येथील जनता उस्मान खानाच्या अत्याचाराचा कंटाळली होती. पर्यायी ते शिखांसोबत मिळाले व शिखांनी सढौरावर विजयी घोडदौड करून सरहिंद कडे कुच केली.

हे तेच स्थान होते जेथे गुरु गोविंद सिंह यांच्या निष्पाप बालकांना भिंतीमध्ये जिवंत दाबून मारण्यात आले होते. हे क्रूरकृत्य करणारे येथील सुभेदार वजीर खान आणि सुच्चानंद हे होते.ह्या निष्पाप गुरु बालकांचा बदला घेण्याची इच्छा प्रत्येक शीखांमध्ये दाटून येत होती. बदल्याची आग त्यांच्या मनामध्ये धगधगत होती. सरहिंद नगराच्या जवळ जाताच बंदासिंह यांच्या शीखसैनिकांची आणि विशाल मुघल फौजेची जो वजीर खानाचे नेतृत्वाखाली होती. आमने-सामने येऊन लढाईला सुरुवात झाली. बंदासिंहच्या जवळ ना हत्ती होते, ना घोडे व इतर युद्धसामुग्री देखील नव्हते. तरी बदल्याची आग उरामध्ये घेऊन शीख सैनिक लढले आणि शेवटी विजयी झाले. या युद्धामध्ये सुभेदार वजीर खान मारला गेला. त्याच्या मरण्याने मुस्लिम सैनिकांचे मनोबल खचले. ते तिथून पळाले, काही पकडले, काही मारले गेले. दिवाण सुच्चानंद यास जिवंत पकडून जशा गुरु मुलांना यातना देऊन मारले तसे मारण्यात आले. सरहिंदांची लढाई/ युद्ध खूप भयावह होते. शिखांनी पूर्ण नगर लुटून जाळून टाकले. हजारो मुस्लिम सैनिकांना अन्याय करणाऱ्यांना मारण्यात आले. तसेच वजीर खानाने गैर मुस्लिम लोकांवर खूप अन्याय अत्याचार केल्यामुळे तेथील जनतेने संधी मिळताच पूर्ण बदला घेतला.

मुहम्मद कासिम औरंगाबादी ने इबरतनामा मध्ये लिहिले की वजीर खानाच्या वेळेस असे एकही अत्याचार बाकी नव्हते जे त्याने केले नव्हते. असाहाय जनतेवर त्याने अनन्वित अत्याचार केले असे एकही बीज नव्हते की त्याने पेरले नव्हते.[6]

मुघलांविरुद्ध बदला पूर्ण झाल्यानंतर बंदा बहादूर आपला मोर्चा पहाडी राजा विरुद्ध वळवतात. यमुनेपासून ते सतलज पर्यंतचा प्रदेश यांच्या अधिपत्याखाली आला होता. विजयाची गाथा ऐकून बऱ्याच पहाडी राजांनी बिनशर्थ शरणागती पत्करली. यामुळे बंदासिंह यास खूप प्रसिद्धी मिळाली बंदाच्या प्रभावशाली स्वभावावर मोहित होऊन बऱ्याच हिंदू लोकांनी धर्म परिवर्तन करून शीख बनले.

शिखांनी सहारानपुर शहरावर वर्चस्व प्राप्त करून या शहराचे नाव बदलून भागनगर ठेवण्यात आले. तेथील नवाब यांना पराजित करून शेतकऱ्यांना जमीनदाराच्या केल्या जाणाऱ्या शोषणातून मुक्त करण्यात आले. येथे असतानाच जालंदर येथील शेतकऱ्यांचा संदेश बंदा यांना मिळतो व तेथूनच मध्येच ते पंजाब कडे रवाना होतात.[7]

वारसा हक्कासाठी पुत्रामध्ये युद्ध आरंभ होऊ लागले. बहादूर शाह इ.स. 1712 मध्ये मृत्यू पावल्यानंतर या परिस्थितीचा अभ्यास करून बंदा बहादुरने फायदा घेत पुढील शहरांवर व किल्ल्यांवर चढाई करून ताब्यात घेतले. ते कालानौर,बटाला, लोहगड हे होत. बहादुर शहाला दिवसा व रात्री फक्त आणि फक्त बंदाबहादूर दिसत होता.मुघलांचे सैनिक बहादूर शाहाच्या शांततेसाठी बंदाबहादूर पकडला गेला अशी खोटी बातमी देत होते. शेवटी तो वेड लागून मरण पावला. यानंतर नवीन बादशाह फार्रुखसियर येतो. त्याने लाहोरच्या राज्यपालांना सख्त आदेश दिले की, कोणत्याही परिस्थितीत बंदा बहादूरच्या राज्याचे विनाश झाले पाहिजे किंवा बंदाला शक्तीहीन केले पाहिजे. पंजाबची मुघल फौज संपूर्णपणे बंदाला पकडण्यासाठी रात्रंदिवस पळत होती. या पाठलागामुळे बंदासिंह व त्याचे सहकारी यांना गुरुदास नांगल येथे गढीमध्ये आश्रय घ्यावा लागला. तेथील आसपासच्या भागात खंदक खणून त्यात पाणी भरून ठेवले. परंतु मुघलांच्या सेनेने सर्व गढीला वेढा घातला होता. या गुरुदासच्या गढीमध्ये आठ महिने शिखांनी लढा चालु ठेवला. शेवटी खूप साऱ्या वेदना सहन करत इ.स. 1715 मध्ये गढीवर कब्जा करण्यात आला. भुकेने जर्जर झालेल्या शीख सैनिकांची कत्तल करण्यात आली. जे जिवंत राहिले त्यांना बहादुरसिंह बंदा सोबत दिल्लीला आणण्यात आले. येथे दररोज शंभर शंभर शीखसैनिकांना मारण्यात येत होते. शेवटी अनंत वेदने सहित इ.स. 1516 ला बंदाला मृत्युदंडाची शिक्षा देण्यात आली.[8]

बंदासिंह बहादुर यांनी गुरु गोविंद सिंह यांचे स्वप्न पूर्ण केले. प्रथम शीख राज्याची स्थापना केली व शीखांना स्वाभिमानाने जगायला शिकवले व भारतीयांना संदेश दिला स्वराज्य हे सर्वश्रेष्ठ असते. सरहिंद एक महत्त्वपूर्ण केंद्र होते जेथून शिखांना सगळीकडे सैनिकी कारवाया करणे सोपे होते. बंदासिंह यांनी हिमालयातील उंच भागातील जेथे वेली, झाडे, डोंगर अश्या भागातील लोहगड किल्ल्याची जागा राजधानीसाठी निवडली. या किल्ल्यांमध्येच बंदासिंह याने धनसंपत्ती, शस्त्र-अस्त्र, अन्नधान्य, दारुगोळा ठेवला होता. बंदासिंह बहादूर यांनी प्रथम शीखराज्याची स्थापना केली. तो एक विशाल क्षेत्राचा राजा बनला व नियमित दरबार भरवण्यास सुरुवात केली. गड किल्ल्याची निर्मिती केली. मोठ्या संख्येत सैनिक ठेवले. बंदासिंहने राज्याला तीन भागात विभागले.1. सरहिंद,2 समाना,3.थानेश्वर यांचे अनुक्रमे सुभेदारनियुक्त केले बाजसिंह,फतहसिंह, रामसिंह.

गंडासिंह यांच्या मतानुसार बंदासिंह वास्तवात नावाच्या व्यतिरिक्त एक राजा होता. त्याने बरेच प्रांत / क्षेत्रावर विजय मिळवला व त्यावर नायब नेमून कारभार चालविले. त्यांच्याकडे मोठ्या संख्येत सैनिक होते. खुशवंत सिंह यांच्या मतानुसार त्यांचा तिसरा अवतार बादशहाच्या रूपात झाला.[9]

बंदाबहादूर यांनी गुरुनानक देव व गुरु गोविंद सिंह यांच्या नावाने सिक्के काढले त्यावर फारशी भाषेत अंकित होते.

"सिक्का जदबर हर दो, आलम तेगी नानक वाहीब अस्त

फतेह गोविंद सिंह शाह-ए-शाहन फजल ए सचा साहीब अस्त

याचा अर्थ असा होतो प्राणप्रिय जीवासाठी हे सिक्के गुरुनानकची तलवार व सच्चे राजा गुरु गोविंदसिंह यांच्या कृपेमुळे मिळालेल्या विजयाच्या उपलक्षात हे शिक्के जारी करीत आहोत.

तसेच राज्याचे शाही फर्मान जारी करण्यासाठी मुहरांवरती फारशी भाषेत अंकित करण्यात आले.

"देग-ओ-तेग-ओ-फतह ओ
नसरत-ए-बेदरंग
यफ्त आज नानक गुरु गोविंद सिंह"

हे राज्य यांनी देग, तेग, फतेह व सेवा गुरुनानक व गुरुगोविंद सिंहाच्या कृपेमुळे प्राप्त झाली आहे.[10]

गंडासिंह यांच्या मतानुसार, बंदा बहादुरने नवीन संवताची सुरुवात केली. तसेच आर्थिक क्षेत्रामध्ये प्राचीन जमीनदारी प्रथा बंद करून कष्टकऱ्यांना जमीनदारांच्या, अत्याचारातून मुक्त केले. वास्तविक कष्टकरी मजुरांना शेती वाटून दिली त्यामुळे त्यांच्यावरील शोषण थांबले.

समारोप

वरील विषय हा बहादुरसिंह बंदा यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य: याचा अभ्यास करण्याबरोबरच मुघलांचा अजेय राहण्याचा स्वप्नभंग करणारा, व मुगल शासकांना वेड लावणारा, बंदासिंह यांनी मोघलांच्या अन्याय अत्याचार व जुलमातून सामान्य शीख जनतेची व हिंदूंची सुटका केली. तसेच थोड्याच शीखसैनिकांसमवेत सरहिंद ची लढाई जिंकली. वास्तविक बंदासिंह बहादूरने प्रथम शीख स्वराज्याची स्थापना केली. जहागीरदारांकडून जमीन काढून घेत ती कष्टकऱ्यांमध्ये वाटली. हा कुतुहलाचा विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला. तसेच स्वराज्याचे शाही फर्मान फारशी भाषेमध्ये काढून उघड-उघड मुघलांना शह दिलेहोते. स्वराज्यात स्वतःचे शिक्के काढून आर्थिक स्थिती व शिखांचे मनोबल वाढवले. हिमालयाच्या उंच पर्वतीय भागात 'लोहगड' राज्याची स्थापना करण्याचा त्यांचा राजतंत्र व दूरदृष्टी आपणास दिसते.

संदर्भ

1. बक्षीस सिंह, सिक्खो का इतिहास, भाग 2,इ.स. 1709 ते 1857 सस्ता साहित्य मंडळ प्रकाशन, नई दिल्ली.
2. खुशवंत सिंह,History of the Shikhsखंड – 1, (1469-1839) 2004, Oxford University Press Publication New Delhi.
3. हरजिंदरसिंग दिलगीर, लोहगड, अनुवाद जयराम सिताराम पवार,प्रथम आवृत्ती 2019ब्यु रोज पब्लिकेशन.
4. एस. एस.छिन्हा, बंदासिंह बहादुर, अनुवाद सुभाष निरव, 2021, राष्ट्रीय पुस्तक न्यास, नवी दिल्ली.
5. हरबंस कौर सागू, बंदा बहादुर आणि सिख स्वराज्य, दीप ण्ड दीप पब्लिकेशन, राजौरी गार्डन, नवी दिल्ली.
6. राकेश कुमार आर्य, हिंदुराष्ट्र स्वप्नदृष्टा बंदासिंह बैरागी, 2020, प्रभात पेपर प्रकाशन, असफ अली रोड, नवी दिल्ली.

माझियाघरी, शिक्षणाचीवारी, पोहचतेदारोदारी

श्री. देवेंद्रवसंतराववाघ

प्राथमिकशिक्षक, जि.प. शाळादेवीचामाथापिंपळगां ब. ता. निफाड, जिनाशिक

मित्रांनोआजकोबीड १९ म्हणजेचकोरोनाचेसंकटउभ्याजगासमोरयेऊनठाकलेलआहे. त्याचाप्रसारकमीव्हावाम्हणूनदि. 01-03-2020 पासूनशाळाबंदआहेत. मागीलशैक्षणिकवर्षाचानिकालआकारीक व प्रथमसत्रमुल्यमापनाच्याआधारेलावण्यातआला. आतानविनशैक्षणिकवर्षसुरुझालेलंआहे. शाळाबंदअसल्यानेमुलांच्याशिक्षणातखंडपडुनयेम्हणूनराज्यभरमा.शिक्षणमंत्रीमा. वर्षाताईगायकवाडयांच्याप्रेरणेतून व संकल्पनेतुनऑनलाईनशिक्षणहीसंकल्पनाअस्तित्वातआली. ऑनलाईनशिक्षणहेशहरीभागातयशस्वीझाले. ऑनलाईनशिक्षणासाठीपालकांकडेॲण्ड्रॉईडफोन, टॅब, लॅपटॉप, संगणकहेआवश्यकअसतात, जिल्हास्तरावरुनजेव्हाॲण्ड्राईडफोनचीमाहितीमागविण्यातआलीतेव्हाआमच्याअसलक्षातआलकीआमच्याजिल्हापरिषदशाळेमध्येशिकणाऱ्याबहुतांशमुलांच्यापालकांकडेॲण्ड्रॉईडफोनतरकायअगदीसाधाफोनहीनाही.

ॲण्ड्राईडफोनचीटक्केवारी १ ते ५ टक्क्यांपर्यंतचआहेतेव्हाअशापरिस्थितीतमुलांशीसंवादकसासाधायचा, त्यांनाऑनलाईनकसंशिकवायचं, अभ्यासकसाघ्यायचाहायक्षप्रश्नआम्हांलासतावुलागला. तेव्हाआमच्याकोकणगांवकेंद्रातीलजि.प.

देवीचामाथाशाळेचेमुख्याध्यापकश्रीदेवेंद्रवाघसरयांनाएकआगळीवेगळीकल्पनासुचली. म्हणतातना, गरजहीशोधाचीजननीआहे. त्यांनीस्वतःच्याअथर्वप्रॉडक्शनहाऊसखालीत्यांचेप्रोफेशनलटेक्नेशियनश्री. संतोषबोराटेआणिश्री. संदिपसाळुंखेयांच्यामदतीने इ. १ लीते ७ वीच्यासंपूर्णअभ्यासक्रमाचेटिचींगकरुनत्याचेचित्रीकरणकरण्याचेठरविलेयासाठीत्यांनीकेंद्रातीलकाहीहुशारशिक्षकांना हीकल्पनासांगितली. तेशिक्षकयासाठीलगेचचतयारझाले. विद्यार्थ्यांसाठीकाहीहीयाव्याख्येनुसारआम्हासर्वशिक्षकांचीटिमएकत्रआली. इयत्तानुसारपाठनिहाय व तासिकानिहायनियोजनतयारकरण्यातआले. कोकणगांवकेंद्राच्याकेंद्रप्रमुखनुतनपवारमॅडम, शिक्षणविस्तारअधिकारीवसंतगायकवाडसो. यांनीहीयाउपक्रमासपाठींबादेतमार्गदर्शनकेले व केंद्रशाळेतशुटींगसुरुझाले. त्याचेकाहीप्रोमो, नमुनापाठतसेचहीसंपूर्णसंकल्पनानिफाडतालुक्याचेगटशिक्षणाधिकारीमा. केशवतुंगारसाहेबयांनासांगण्यातआली. याउपक्रमाचेत्यांनीकौतुककेले व मार्गदर्शनहीकेलेआणित्यानंतरअधिकृतपणेआमच्याशुटींगलासुरुवातझाली.

त्यानंतरमा. मुख्यकार्यकारीअधिकारीलीनाबनसोडमॅडम, मा. शिक्षणाधिकारीवैशालीवीरमॅडम, जि.प. अध्यक्षनाशिक, मा. बाळासाहेबक्षिरसागरसाहेबमा. शिक्षणसभापतीजि.प.नाशिकमा. सुरेखाताईदराडे, मा. गटशिक्षणाधिकारीपेठसरोजजगतापमॅडमयांनीहीयाउपक्रमाचेभरभरूनकौतुककरतआम्हांलामार्गदर्शनकरतप्रोत्साहीत केले.

सदरउपक्रमजिल्ह्याचेरेनबोनेटवर्कचेसंचालक व सदस्ययांनाहीखुपआवडली. ग्रामिणभागातीलमुलांनासहजशिक्षणमिळावम्हणूनत्यांनीपुढाकारघेतरेनबोबालभारतीहेस्वतंत्रचॅनेलआम्हालाउपलब्धकरुनदिलआणिआमच्याजि. प. शैक्षणिकवाहिनीनाशिककेंद्रकोकणगांवयाशैक्षणिकवाहिनीचाखऱ्याअर्थानेप्रवाससुरुझाला..

यारेनबोबालभारतीयाचॅनेलवरइयत्तानिहाय व तासिकानिहायनियमितपणेप्रसारणसुरुझाले. नाशिकजिल्ह्यातीलतब्बल ७८ गावांमध्येत्याचेप्रसारणहोतआहे व साधारणतः ६० ते ७०

हजारविद्यार्थीयाशिक्षणाचालाभघेतआहेत. टि.व्ही. वरीलहीशाळा, टि.व्ही. वरीलयाशिक्षणाचामुलांनाग्रामिणभागातअतिशयफायदाहोतआहे.

घरीबसुनचआपल्यालाडक्याशिक्षकांचमार्गदर्शनआपल्यालामिळतआहे. वर्गातशिकविल्याप्रमाणेचघरीशिक्षणमिळतय. शिक्षणसोपजातयं, मोबाईलवरशिकविलेलंकळतनाही, सततमोबाईलपाहुनडोळेदुखतात, रेंजनसते, रिचार्जनसतंअशामध्येटि.व्ही. वरीलशाळाछानवाटते. उद्याकोणतेसर, कोणत्यामॅडम, कायनाविन्यपुर्णशिकवतीलहीउत्सुकताअसते. दिलेलाघरचाअभ्यासहीपुर्णकरायलाछानवाटते. अशाअनेकप्रतिक्रियाआम्हांलाविद्यार्थ्यांकडूनमिळाल्यातरटि.व्ही. वरीलइतरचॅनेलसोडूनमुलेफक्तरेनबोबालभारतीहेचचॅनेलपाहताय, अभ्यासकरताय, मोबाईलवरआम्हांलाहीझुप, गुगलक्लासरुम, लिंक, पीडीएफहेकळतनाहीत्यामुळेटिव्हीवरचाअभ्याससोपाजातो. मुलेमोबाईलवरनिरर्थकगेमखेळतनाहीत्यांनाटिव्हीवरशिकवलेलंहीछानसमजतखरचहाउपक्रमखेड्यापाड्यातीलविद्यार्थ्यांसाठीखुपचांगलाआहे.

अशाप्रतिक्रियाअनेकपालकांकडूनमिळाल्याआणित्यामुळेचआम्हांसर्वांनाचकामकरण्यासखुपप्रोत्साहनमिळाले

आमचेसर्वशिक्षकयेथेपाठशिकविण्यापुर्वीत्यांचीछानतयारीकरतात, पाठांतरकरतात, त्यापाठातीलबारकावेकाय, अध्ययनमुद्देकोणतेहेसमजुनघेतात. त्यापाठाशीसंबंधितइतरसदर्भहीस्पष्टकरुनदेतातत्यासाठीशिक्षकस्वतःशैक्षणिकसाहित्यतयारकरतआहेत. गेल्या २ महिन्यांपासूनआमचंहेशुटींगसकाळी १० ते ५ यावेळेतसुरुअसतंतसेचकेवळरटाळशिक्षण न देताआम्हीमुलांनाखेळ, गाणी, बोधकथा, क्राफ्ट, योगा, व्यक्तिमत्वविकासयांचेहीधडेदेतआहोततसेचअध्यापनअधिकरंजकव्हावंयासाठीबोलक्याबाहुल्या व पपेटसचाहीवापरआम्हीयेथेकरतआहोत.

मुलांनाकेवळपुस्तकातीलज्ञानच न देतापुस्तकाबाहेरीलजग, पुस्तकाबाहेरीलज्ञानयांच्याशीत्यांचीसांगडघालण्याचाप्रयत्नकरतोय. आमच्याउपक्रमाचीविशेषताम्हणजेआम्हीआपल्याअभ्यासक्रमातआलेल्याकवितेचेकवी, पाठाचेलेखकयांच्याशीप्रत्यक्षभेटुनत्यांच्याशीसंवादसाधुनत्यांचीमुलाखतघेऊनकवितेविषयीपाठाविषयीत्यांच्याशीदिलखुलासगप्पाकेल्या. आजवरजेकवीमुलांनीऐकलेहोतेत्यांच्याशीभेटघेणहेमुलांसाठीपर्वणीठरली. यातआम्ही इ. ३. श व इ. ९ वीच्यापाठ्यक्रमातीलरानवेडी व वनवासीयाकवितेचेकवीनाशिकचेभुमीपुत्ररानकवीआदरणीयतुकारामधांडेयांचीग्रेटभेटघेतली. तसेचग्रामिणभागातीलमुलंहीपुढेजाऊशकतात. प्रतिकुलपरिस्थितीवरमातकरूनआंतरराष्ट्रीयस्तरावरख्यातीमिळवुशकतातयाचेमुर्तीमंतउदाहरणम्हणजेसावरपाडाएक्सप्रेसकविताराऊत. त्यांचीहीमुलाखतघेऊनत्यांच्यामुळगावीजाऊनत्याकशाघडल्याप्रतिकुलपरिस्थितीवरत्यांनीकशीमातकेलीत्यांचीक्रिडासाधना, यशोगाथाडॉक्युमेंटरीच्यारुपातमुलांसाठीतयारकेलीआहे. तीदेखीलमुलांसाठीप्रेरणादायीआहे.

सदरउपक्रमाचीदखलनाशिकजिल्ह्याचेपालकमंत्रीमा. छगनरावजीभुजबळसाहेबयांनीहीघेतली. जिल्ह्याच्यातालुक्याच्यायाउपक्रमांचेभरभरुनकौतुककरतत्यांनीशिक्षकाच्यापाठीवरशाबासकीचीथापदिली. झी २४

तास, टिव्ही ९, वेदन्युज, एमएच १५ नाशिक, ओ टिव्हीयावाहिन्यांनीहीयाउपक्रमाचीदखलघेतलीतसेचस्थानिकवृत्तपत्रातुनहीमहाराष्ट्रातीलयापहिल्याउपक्रमासखुपप्रसिद्धिदिली. आतातरशिक्षकहीअधिकजोमानेकामालालागलेहोते. कारणआमच्यासाठीहीएकचांगलीसंधीहोती. नविनशिकण्याचीकारणवर्गातशिकवणसोपपणकॅमेऱ्यासमोरतितकसंसोपंनाहीत्यासाठीसर्वशिक्षकांनीखुपप्रामाणिकपणेकष्टघेतले. यामागेप्रामाणिकहेतुहोताआपल्याविद्यार्थ्यापर्यंतशिक्षणपोहचावंहा ...

यादरम्यान १५ ऑगस्टहास्वतंत्रभारताचा ७४ वास्वातंत्र्यदिनकोरोनाच्यापार्श्वभुमीवरसाजराकरण्याचंठरलं.
मुलांनाघरबसल्याआपलास्वातंत्र्यदिनसाजराकरतायावा.
आपल्याभारताचेसांस्कृतिकजीवनसमजावेतसेचज्यास्वातंत्र्यसेनानीयांनीआपल्यास्वातंत्र्यासाठीबलीदानदिलंत्याचीमहतीकळावीयासाठीशिक्षकांनीकोरोनाच्यापार्श्वभुमीवरएकआगळावेगळास्वातंत्र्यदिनमुलांसमोरउभाकेला.
प्राचीनकाळातीलतेआजपावेतोचेस्वातंत्र्यसेनानीशिक्षकांनीसाकारलेतसेचयाजैविकसंकटातहीभारतकसाएकजुटआहेयासाठीराज्यप्रांतनिहायवेशभुषाकरूनत्यात्याराज्याचीमाहितीओळखकरुनदिलीछत्रपतीशिवाजीमहाराज, राजमाताजिजाऊ, झाशीचीराणीलक्ष्मीबाई, ज्योतिबाफुले, सावित्रीबाईफुले, लोकमान्यटिळक, डॉ. बाबासाहेबआंबेडकर, भगतसिंग, अहिल्याबाईहोळकर, डॉ. आनंदीबाईजोशी, इंदिरागांधी, प्रतिभाताईपाटील, किरणबेदी, कल्पनाचावलायामहानलोकांचेस्वातंत्र्यसेनानींचेरूपसाकारकेलेततरमहाराष्ट्र, गुजरात, आसाम, काश्मिर, केरळ, तामिळनाडु, गोवायाराज्याचेसा. जिवनउलगडुनदाखविले. विद्याथ्र्यांसाठी व शिक्षकांसाठीहादिवसखुपसंस्मरणीयठरला.

तसेचयादरम्यानयेणाराप्रत्येकसण व त्याचीमाहितीचॅनेलवरदेण्यातआली. उदा. रक्षाबंधन, राखीतयारकरणे, बैलपोळामातीचेबैलतयारकरणे, गणेशोत्सवअंतर्गतइकोफ्रेन्डलीगणपतीतयारकरणे, गौरीगणपतीचीसजावटतसेचदैनदिनसा.कार्यक्रमघेण्यातआले. परिसरातअसणारेक्रिडाक्षेत्रातीलखेळाडुदेश व आंतरराष्ट्रीयस्तरापर्यंतपोहोचलेलेखेळाडुयांचीमाहितीहीविद्यार्थ्यांनादिलीजाते.

यांसारखेअनेकविधउपक्रमसध्यारेनबोबालभारतीचॅनेलवरसुरुआहेत.
शिक्षणाबरोबरचसहशालेयउपक्रमहीमुलांसाठीस्मरणीयठरतआहेत.
शिक्षणाचीगंगाचत्यांच्याघराघरातपोहोचलीआहे.

यापुढेहीआम्हीअसेचआगळेवेगळेउपक्रमयाआमच्याजि.प.
शैक्षणिकवाहिनीनाशिकच्यारेनबोबालभारतीसाठीराबविणारआहोत.

चलातरभेटुयापुढीलउपक्रमांसह .... धन्यवाद !

स्वप्नातीलएकविमानसहल

श्री. देवेंद्रवसंतराववाघ

प्राथमिकशिक्षक, जि.प. शाळादेवीचामाथापिंपळगां ब. ता. निफाड, जिनाशिक

यावान्याच्याबसुनीविमानीसहलकरूयागगनाथी ।

चलामुलांनोआजपाहूयाशाळाचांदोबागुरुजींची ।।

मीजिल्हापरिषदशाळारामायेसुपाडा, ता. चांदवड, जि. नाशिकयेथेशिक्षकपदावरकार्यरतआहे. पुर्णदुर्गमभाग. अर्थातचअज्ञानपणा. शहरातीलअनेकजिवनोपयोगीवस्तुपासूनआजहीइथलासमाजदुरआहे. बोलीभाषेतूनप्रमाणभाषाम्हणजेमोठीकसरतचम्हणावीलागेल. द्विशिक्षकीशाळा, प्रशासकीयकामेहीअनेकत्यातूनगुणवत्तापूर्णशिक्षणमहत्वाचे. यातूनमार्गकाढतइथलासमाजजागृतहोणेगरजेचेआहे. विविधउपक्रमातुनसमाजप्रबोधनआणिगुणवत्तापूर्णशिक्षणदेणेसुरुकेले.

आजलोकांचाखाजगीशाळेततसेचइंग्रजीमाध्यमाच्याशाळेतकलवाढलेलादिसतो. जिल्हापरिषदेच्याशाळेकडेदुर्लक्षकरतानादिसतात. पटसंख्याअभावीशाळाबंदपडतानादिसताहेत. पणतरीहीजिल्हापरिषदेच्याशिक्षकानेमाघारघेतलीनाही. उलटमोठ्याजिद्दीनेतोकामालालागलाआहे. लोकवर्गणीतून, शासनाच्यानिधीतूनजिल्हापरिषदेच्याशाळाहीखासगीशाळासारख्याचमकुलागल्यातहेमात्रनक्की.

तशीचआमचीशाळा. कित्येकमुलांनाभौतिकसुविधापासूनवंचीतरहावेलागते. शहरीकरणकाययाचाथांगपत्ताहीनाही. वाहतुकीचीसाधनेप्रत्यक्षपाहिलीनाहीत, व्यवहारज्ञानतेवढेमाहितनाही, जेमतेमचपरिस्थितीअसलेलीमुलेआणित्यांनाबाह्यजगाशीओळखकरुनदेणेहेचखरेशिक्षणअसते. विविधउपक्रमांनीत्यांचेज्ञानवाढविण्यासाठीप्रयत्नकरणेहेशिक्षकाचीखरीकसोटीअसते.

विमानहेखरंम्हणजेलहानपणापसूनकुतूहलाचाचविषयइतरवाहतुकीचीसाधनांपैकीएक. पणतेहवेतउडते. त्यातकायअसेल, आगपेटीसारखेदिसणारंप्रत्यक्षकेवढेअसेल ?तेथुनधरणीकशीदिसेल ?माणसकशीदिसतील ?विमानातीलप्रवासीआपल्यालापाहतअसतीलका ?असेकितीतरीप्रश्नमनामध्येनिर्माणहोतात. मगतेसगळंविसरूनमुलेकागदीविमानबनवुनउडवतसमाधानीहोतात. मगमीअसाचमनातआणलं, आपलीमुलेविमानातबसलीतर ?पणहेस्वप्नागतहोतं. कारणमीदेखीलदुरुनचआकाशीउडतानाविमानपाहिलंआहे. पणआताहेशक्यहोऊशकत ?होनक्कीच. डोक्यातलाविचारजातजाईना.

घरीहीत्याचविचारानेसुन्नझालो. मगमाझीपत्नीशितलहिलाकल्पनासांगितली. तिहीप्राथमिकशिक्षिकाआहे. श्रीमतीशितलबावणेजिल्हापरिषदप्राथमिकशाळाहट्टी, ता. चांदवड, जि. नाशिकतिलातीकल्पनामनापासूनआवडलीआणिमाझीभक्कमबाजुझाली. मगआम्हीकामालालागलो..

शाळाव्यवस्थापनसमितीसमोरसहलीचाविषयमांडला. त्यांनीहोकारदर्शयतजबाबदारीवाढवली. मगपालकांनाबोलवुनसगळीमाहितीदिली. प्रथमतरतेतयारहोईनाकारणअनेकगैरसमजविमानाबाबतहोते. अनेकदात्यांनासमजावुनपाहिले, मगकाहीदिवसांनीएकेकपालकांचाहोकारयेतगेला.

माननीयगटशिक्षणाधिकारीबी.टी.चव्हाणसाहेब, मा. विस्तारअधिकारीसो. श्रीमतीसुनंदारुईकरमॅडम, केंद्रपमुखडी. एल. बोरसेयांच्याकानीविषयटाकला. माझीधडपडपाहूनपरवानगीबाबतमाहितीदिली...

अधिकजोमानेकामालालागलो. सोबतमुख्याध्यापकआर. पी. सूर्यवंशी, आर. डी. गुंबाडेहोतेच. सहलीलापाचपालकतयारझालेहोतेचतसेचविद्यार्थ्यांचीयादीतयारहोती. मा. गटशिक्षणाधिकारीसो). चीपरवानगीपत्रशिर्डीएअरपोर्टवरचौकशीकरुनबुकींगकेली. पक्केझालं! शिर्डीहुनविमाननं १२ फेब्रुवारीलाउड्डाणघ्यायचं !

मुलं, पालकआणिआम्हीशिक्षकवर्गस्वप्नाततरनक्कीचनव्हतो. पणस्वप्नातअसल्यागतवाटतहोतेपणपहिलीपायरीमात्रआम्हीचढलोहोतोविमानतिकीटबुककरुन.

आजपासूनबरोबरतीनमहिनेआम्हालातयारीलाहोते. मगकायकायनियोजनकरतायेईल? आपल्याविद्यार्थ्यांनाअधिकचेनाविन्यपुर्णदाखवतायेईलयाचाविचारसततचालुहोता. शाळेतआलोकीविद्यार्थी, पालकयांच्याशंका, अनेकप्रश्नराहत. असेचएकदातरविद्यार्थीगौरवबागुलयानेविचारले, आपल्यालामंत्रीमहोदयभेटतीलका ?अजुनकोणभेटतील ?आपलेशिक्षणमंत्रीमाननीयविनोदजीतावडेसाो. आपल्यालाभेटतील ?त्यांच्याशीगप्पामारतायेतील ?त्याचंबोलणंऐकुनसाऱ्यामुलांनीत्यालासाथदिली. काहीमुलंम्हणुलागली, अरेतेकोणालाचभेटतनाहीत, मुंबईतकितीगर्दीअसते ?

मीसाहेबांनाविचारूनपाहतोअसेसांगुनत्यालहानग्यांचीसमजुतकाढली. पणमाझेविचारचक्रसुरुझाले. खेडुतविद्यार्थ्यांनात्यांच्यामनातीलइच्छापुर्णकेल्यातरत्यांच्याकायममनावरकोरल्याजातील, मोठेझाल्यावरशिक्षणमंत्रीयांच्याशीबोललोहोतोहेकधीचविसरतायेणारनाही. मीमा. प्रवीणपरदेशीसाहेब (मुख्यसचिवसी.एम.) यांच्याकडेमुलांचीइच्छाव्यक्तकेली. त्यांनीआश्वासनदिलेपणमनातशंकाहोतीच. काहीदिवसांनीखुद्दमा. डॉ. चारुदत्तशिंदेसाहेब (कार्यकारीअधिकारीशिक्षणविभाग) यांचाफोनआलाआणिमाझाआनंदगगनातमावेना.

माननीयशिक्षणमंत्रीविनोदजीतावडेसो. यांच्याशीआम्ही, विद्यार्थीआणिपालकसंवादसाधणारहोतो. तीतारीख १२ फेब्रुवारीसायंकाळीसाडेसहावाजताविद्यार्थी, पालकहिबातमीऐकूनखुशझाले. खेडेगावातीलमुलांशीशिक्षणमंत्रीगप्पामारतीलहीबातमीवाऱ्यासारखीपरिसरातपसरली. शिक्षकमंडळींनीफोनवरशुभेच्छादिल्या. गावातीलवातावरणप्रसन्नझाले.

आताआमचंसहलीचेनियोजनपुर्णत्वासआलेहोते. लहानसहानगोष्टींचदेखीलनियोजनकेलेगेले. कुठेकितीवेळद्यावा, कुठेकसंजावंयाचेबारीकसारीकविचारकरुनठेवलाहोताम्हणजेसहलयशस्वीहोईल. मगआतासहलीचाविषयचमाझ्यामनालाभुरळघालणाराठरला. "स्वप्नातीलएकविमानसहलभेट, माननीयशिक्षणमंत्र्यांशीमुंबईतथेट.""

ज्यादिवसाचीवाटपाहतहोतोतोदिवसउजाडला. तोएकनवीनचकाकीदेणाराहोता. पुर्णगांवआमच्यासहलीच्यानिरोपासाठीसज्जहोतं. पुर्णगावातउत्साहाचवातावरणतयारझालहोत...

दुपारी १.०० वाजताशिर्डीच्यासाईदरबारातहजेरीलावली. काहीवेळतेथेघालवला, प्रसन्नतावाटलीसाईबाबांच्यादर्शनानंतरशिर्डीएअरपोर्टगाठलं. शिस्तबद्ध, स्वच्छता, टापटीपयागोष्टीविद्यार्थ्यांनानवलाईच्यावाटल्या.
कोणत्यागेटनेकसेजायचेआणितेथुनविमानातकसेबसायचंयाचेनाविन्यआणिशिस्तीतआम्हीसगळेचहोतो.
तेथीलएअरइंडियामॅनेजरशिर्डीश्री. अनिलफलटणकरसाहेबयांनीएअरपोर्ट, रडारआणिविमानाबद्दलबरीचमाहितीसांगितली. चॉकलेटदेऊनआमचानिरोपघेतला. सिक्युरिटीइंचार्जश्री. सुनिलअहिरे, सौ. सविताआखरेमॅडमयांनीअगदीशिस्तीतविमानापर्यंतघेऊनगेले.

लांबुनआगपेटीसारखंदिसणारंविमानजवळुनमात्रबरचंमोठेपाहुनविद्यार्थीखुशझाले. मध्येतरलांबलचकआसन, शीटनंबरपाहतलांबचजातहोतो. आपापल्याआसनावरबसलो. थोड्यावेळानेविमानसुरुझालं. काहीवेळाअगदीअवजडवजनलहानशाचाकानेतोलुनपळतहोते.
मगसीटबेल्टबांधायलालावलेआणिविमानआकाशाशीभिडला.
खिडकीतूनतरकापसाचेघरअंथरलीआहेतअसेचजाणवतहोतं. मुलांचातरआनंदगगनातमावेना.

चाळीसमिनीटांचाप्रवासकाहीसेकंदासारखावाटला. सांताक्रुझविमानतळावरविमानलँडझाल. विमानतळावरबसहोतीच, कुर्लाडेपो (बेस्ट) मैनेजरपवारसाहेबांनीतीकाळजीसोडवलीहोती. पसनथेटआमदारनिवासमनोरागाठलंतेथीलव्यवस्थामाननीयडॉ. सुधीरतांबेसाहेबआणिडॉ. राहुलआहेरसाहेबयांनीकेली.

दुसऱ्यादिवशीसकाळीमाननयीमंत्रीतावडेसाहेबांशीभेटहोती. ठरल्याप्रमाणेआम्हीसकाळीटॅक्सीतसेवासदन] मलबारहिलयेथेसाहेबांच्याबंगल्यातपोहोचलो, डिनरगार्डनमध्येनाश्ताघेतला. मलातरविश्वासबसेना, पणवास्तवहोतेच.

मगप्रत्यक्षातमंत्रीसाहेबआमच्याशीसंवादघालण्यासाठीहजरराहिलेआणिआम्हीटाळयांच्यागजरातत्यांचेस्वागतकेलेविद्यार्थ्यांचीविचारपुसकेलीआणिमनमोकळयागप्पामारल्या, मुलेही न संकोचकरताबोलतहोतेमोठेझाल्यावरतुम्हीकायव्हायचेठरवलेआहे
?यासाहेबांच्याप्रश्नावरवेगवेगळेउत्तरमुलांनीदिलेपणपायलपरदेशीयामुलीच्याउत्तरानेसाहेबआनंदितझाले.
"मीशेतकरीहोईल" असेउत्तरतिनेदिलेहोतेनंतरमुलांनापुस्तकेभेटदिली.

'तेथुनमुंबईदर्शनासाठीनिघालो. प्रथमसिद्धिविनायकमंदिर, पुढेहॉकींगगार्डन, भाऊदासजीलाडम्युझीयम, नेहरूसायन्ससेंटर, मनिभवन, महालक्ष्मीमंदिर, अँटीलसीरेसहॉर्स, विधानभवन, मंत्रालयअसेमहत्वाचेठिकाणपाहिली.
खेड्यातीलमुलांनासमुद्रनवलाईचाचगिरगावचौपाटीवरविशालसागराच्याकुशीतमनसोक्तपणेमुलांनीआनंदलुटला.
पुढेभारताचेप्रवेशद्वारगेटवेऑफइंडियायेथेकाहीकाळघालवला. बोटीनेसागरसफरकेली, फेसाळलेलासमुद्रजवळुनपाहिला.

दोनदिवसकसेभुर्रकननिघुनगेले, तिसरादिवसउजाडला, मुंबईहीस्वप्ननगरीम्हणूनप्रसिद्धआहे. धावपळयेथीलवैशिष्ट्य, दुसरेम्हणजेगोरेगावफिल्मसिटीनाहीपाहिलीतरपुर्णमुंबईहोऊनशकतनाही. गोरेगावफिल्मसिटीमॅनेजरश्री. संजयराऊतयांनीमुलांचस्वागतकेले. श्री. पेंढारकरसरयांनीबरीचमाहितीसांगितली, पुर्णपरिसर ५२१ एकरव्यापलेलाआहे. अनेकनायकनायिकायातुनप्रसिद्धीसआलेलेआहेत.

अनेकसिरीयलशुटींगकेलेजातात. नेहमीचगजबजलेलापरिसरअसतो, मुलांनाफारआनंदझालाज्यावेळी 'तारकमेहताकाउल्टाचष्मा' यासेटवरधमालमस्तीकेली.

पुर्णतीनदिवसांचाभरगच्चकार्यक्रमपारपडलाहोता. सायंकाळीरेल्वेनेपरतजायचेहोते. चारवाजेपर्यंतछत्रपतीशिवाजीमहाराजटर्मिनलपोहोचलो. देशातीलमहत्वाचेरेल्वेस्थानक, अनेकरेल्वेचीफेरीयातुनहोते. परतीचाप्रवाससुरुझाला. मुंबईलाआणितेथीलचाकरमानीयांनासलामकरतपंचवटीएक्सप्रेसनेघरीनिघालोखरच 'स्वप्नातीलएकविमानसहलभेट' कायमस्मरणातराहीलहेमात्रनक्की.

शिक्षकआणिसंस्कार

श्री. देवेंद्रवसंतरावखाघ

प्राथमिकशिक्षक, जि.प. शाळादेवीचामाथापिंपळगां ब. ता. निफाड, जिनाशिक

मीशिक्षकझालोनसतोतरमाझापेशाकायअसता?

याप्रश्नाचीउजळणीमाझेकडूनअधूनमधूनहोतअसते, परंतुस्वतःलाचविचारलेल्यायाप्रश्नाचंउत्तरदेणंमाझ्यासाठीफारम्हणजेफारचअवघडआहे. पाचवीतीलकुणाविद्यार्थ्यालाबारावीच्याएखाद्याप्रश्नाचंउत्तरदेणंजितकंअवघडअसावंत्याहूनअधिकअवघड. शिक्षणक्षेत्रातसमाधानकारक 35 वर्षेघालवल्यानंतरआजमलाजाणवतंयकीमीफक्तशिक्षकआहेम्हणूनसन्मानानंउभाआहे, किंबहुनामाझंशिक्षकअसणंहेचमाझंअस्तित्वआहे. इतरांसाठीकाहीकरतानाआपणस्वतःसंतुष्टहोण्याचादैवीअनुभवघेण्यासाठीमाणसानंआयुष्यातकाहीकाळतरीशिक्षक व्हावं.

एकाकार्यक्रमातगप्पामारतानाप्रसिद्धलेखक द. मा. मिरासदारसहजच, 'आपल्याकडेलोकफारअनिच्छेनंशिक्षकीपेशास्वीकारतात'असंबोलले. मीशिक्षकअसल्यानंयाविधानाचासोज्वळविरोधकेला. 'तुम्हीस्वतःप्राध्यापकहोतासर, तुम्हालासेवानिवृत्तहोऊनकाळलोटलातरीअजूनहीलोकतुम्हालासरम्हणतातआणितुम्हीतेगौरवानंस्वीकारकरतातरीही तुमचंहेनकारार्थीविधानकाअसावंहामलाप्रश्नआहे'असंम्हणूनत्यांच्याविधानाचामीप्रतिवादकेला.

'तुलासमजावूनसांगतो.' तेम्हणाले. 'आपल्यालाकुणीभेटायलाआलंकीआपणसहजचत्याला, 'तुम्हीकायकरता'असंमोघमविचारतो. समोरचामाणूसही न संकोचताचारशब्दांत, मीअमुकव्यवसायकरतोकिंवातमुकनोकरीकरतोवगैरेपेशासांगतो. एखादाशिक्षकमात्रआपलापेशासरळ न सांगता, 'दोनदाबँकेचीपरीक्षादिली, तीन-चारखाजगीकंपन्यांमध्येप्रयत्नकेलापुढेकाहीचजमेनाम्हणूनशिक्षणविभागातलागलो'असंत्यानंशिक्षणक्षेत्रातयेऊनफारमोठाअपराधकेलाआहेअशास्वरातसांगतो. म्हणजेत्यालाकुठेचकाहीजमलंनाही, तरनाईलाजम्हणूनहापेशास्वीकारावालागलाहेलक्षातघेण्यासारखंआहे,'

अशाशिक्षकांचीमलाकीवयेते. त्यांच्यातहीनिराशायेतीतरीकुठूनयावरसमाजशास्त्रीयपंडितांनीशोधघ्यायलाहवा. महाविद्यालयीनप्राध्यापकांकडेहीभावनानोकरीचीकाहीवर्षेउलटूनगेल्यावरयेते. सुरुवातीचाकाहीकाळलोटल्यानंतरप्राध्यापकमंडळीस्वतःचीतुलनाएखाद्याखाजगीकंपनीतीलआपल्यासमवयस्करप्रबंधकासोबतकिंवासरकारीअधिकाऱ्यासोबतकरायलालागतातआणिघरबसल्याउगाचचदुःखओढवूनघेतात. 'अमुककंपनीचातमुकप्रबंधकमाझ्याचवर्गातहोता. काठावरकसाबसापासझालाआणित्याकंपनीतलागला. आजतोकुठल्याकुठेपोहोचला, मीमात्रमहाविद्यालयीनमास्तरझालोआणिअजूनहीपोरंचहाकतोआहे'अशीखंतमलाएकावरिष्ठप्राध्यापकानंबोलूनदाखवल्यावरमीचाटचपडलोहोतो. खरंतरहाप्राध्यापकविद्यापीठाच्याखर्चानंदोनवेळापरदेशवारीकरूनआलाहोता, स्थानिकआणिराज्यातीलइतरविद्यापीठांच्यावेगवेगळ्यासमित्यांवरत्यानंआपलीवर्णीलावूनघेतलीहोती, बेकायदेशीरआहेहेठाऊकअसूनहीतोशिकवण्याघेतअसेपणत्याच्यापूर्वीच्या 'ढ'मित्रालाआजत्याच्यातुलनेतअधिकपगारअसावाहेत्यालाआतकुठेतरीटोचतहोतं. इतरांच्यासुखातदुःखीहोण्याचीत्याचीप्रवृत्तीत्यालास्वस्थबसूदेतनव्हती, परिणामीयासगळ्याचादोषतोत्याच्याशिक्षकअसण्यालादेतहोता. मलावाटतं, आपणएखादापेशानिवडल्यानंतरत्याच्यागुणदोषांसकटत्यालामनःपूर्वकस्वीकारणंहासुखीहोण्याचासर्वोत्कृष्टमार्गअसावा.

यापेशाचीपतखरंचघसरलीकीआमचान्यूनगंडआम्हालानडतोय?

याप्रश्नाचं, कुणालाहीपटेलअसंउत्तरएकातामिळशिक्षकानंपुणेतेचेन्नईप्रवासातमलादिलं. तोम्हणाला, 'शिक्षकीपेशाहावैद्यकीयकिंवावकिलीपेशाइतकाचनिर्लेपपेशाआहेपणआम्हीएकीकडेत्याशिक्षकालागुरुम्हणूनत्याचंउदात्तीकरणकरूनत्याच्याबद्दलच्याअपेक्षावाढवूनठेवल्यातरदुसरीकडेत्यालामास्तरम्हणूनत्याचंखच्चीकरणकेलं. त्यातूनभारतीयचित्रपटांनी, त्यातसगळ्याचभाषेचेचित्रपटआले, मास्तरम्हणजेअगतिक, नाकावरूनखालीघसरणाराचष्मामधल्याबोटानंवरसरकवणारा, गरीबडाबिचाराअसंत्याचंबटबटीतचित्रणकरूनत्याचीपतअधिकचघालवली. काहीशिक्षकांनीआपलीहीछवीकायमराहावीयाचीव्यवस्थितसोयकेलीतरकाहीशिक्षकांनीशिक्षणक्षेत्रआरामकरण्यासाठीचस्वीकारलंआहेहेवारंवारसिद्धकेलं.'

माझ्याएकास्मार्टप्राध्यापकमित्राला 'गड्यातूहेक्षेत्रकानिवडलंस?' असाप्रश्नविचारलातरत्याचाचेहराखर्रकनउतरला. माझादंडधरूनमलाबाजूलानेत, आजूबाजूलाकुणीनाहीहेबघतमाझ्याकानालालागूनखाजगीआवाजाततोबोलला,

'बरंअसतंरे! एकतरकामाचेतासकमी, त्यातूनविद्यार्थीकधीयेतात, मधूनचदांडीमारतात, सुट्ट्याहीभरपूरअसतात. मोठेमोठेलोकआपल्यालासरवगैरेम्हणतात. बरं, एकदाकाघरीआलंकीडोक्यालातापनाही. मीतरदुपारीजेवायलाघरीयेतो, तासभरमस्तताणूनदेतो, फ्रेशझालंकीतासभरकॉलेजलाजाऊनपाव्याटाकतोआणिपुन्हादुपारच्याचहालाघरी. म्हणजे....., तुलाकळतंयनामलाकायम्हणायचंयते?'

त्यालाकायम्हणायचंयहेमलाव्यवस्थितकळलंहोतं.
हामहाभागयाशिक्षणक्षेत्रातशिकवण्यासाठीकिंवाचांगल्याशब्दात, विद्यादानकरण्यासाठीतरखचितचआलानव्हता. हेक्षेत्रत्यानंस्वतःहूननिवडलंअसलंतरीत्यामागचाउद्देश, 'इथेकाहीहीकेलंतरीचालतं, किंबहुनाकाहीहीकेलंनाहीतरीचालतं'हाहोता. हाउद्देशस्वीकार्यनाही. अर्थातत्याचीहीपरिकल्पनासगळ्याचप्राध्यापकांनालागूपडतेअसंनाहीयाचीमलापूर्णकल्पनाआहेपरंतु 'मोठ्याकष्टानंमीअर्जितकेलेलंज्ञानपुढीलपिढीपर्यंतपोहोचावं, हाउद्देशठेवूनमीस्वतःहूनयाक्षेत्रातशिरलो'हेकितीप्राध्यापकप्रामाणिकपणेसांगतील?

शिक्षकीपेशातमिळणारंसमाधानजगाच्यापाठीवरइतरकुठल्याहीपेशातमिळूशकतनाहीहेमाझंप्रांजळआणिवैयक्तिकमतआहे. एकपिढीघडवण्याचंअत्यंतमहत्त्वाचंकार्यमीकरतोआहे, याविद्यार्थ्यांच्यापालकांनाही न जमणारंअत्यंतपवित्रकार्यमाझ्याहातूनघडतंयआणिहीजबाबदारीमलाजाणीवपूर्वकआणिअत्यंतनेटकेपणानंपारपाडायचीआहेकीउर्मीएकदाकामनातूनआलीकीसारंआभाळस्वच्छहोतं. याप्रदेशात, यादेशातकितीतरीशिक्षकआपलाउजळइतिहासजगालासांगतताठमानेनंवावरतआहेत. टिळक, आगरकर, सावित्रीबाईफुले, कुसुमाग्रज, शांताबाईशेळके, पु ल देशपांडेप्रवीणदवणे, द मामिरासदारविठ्ठलवाघआणिमलाठाऊकअसलेलेनसलेलेअनेकमान्यवरयाचपेशातूनपुढेआले. समाजातअजूनही, हाव्यवसायप्रामाणिकपणेजपणाऱ्याचांगल्याशिक्षकालाप्रचंडकिंमतआहे. अजूनहीएकखूपमोठावर्गशिक्षकाला, 'गुरुर्ब्रम्हागुरुर्विष्णु...' इत्यादीमानतो. याचदेशातडॉसर्वपल्लीराधाकृष्णन, डॉझाकीरहुसेनआणिडॉक्टरअब्दुलकलामहेतीनहीमाजीराष्ट्रपतीनावाजलेलेशिक्षकहोतेहेहीइथंअभिमानानंनमूदकरण्यासारखंआहे.
पुलंनीरंगवलेलेचितळेमास्तरआजहीगावोगावीसापडतीलपणत्यांचीसंख्याझपाट्यानेकमीहोतआहेहेदारुणसत्यकुणीहीनाकबूलकरणारनाही.

आपलाएखादामाजीविद्यार्थीसहजकुठेतरीभेटावा, 'सरओळखलंका? मीअमुकअमुकबॅचचा. आजमोठ्याहुद्द्यावरआहे, पणसरयाचंसारंश्रेयकेवळतुम्हाला. काहीचांगलंघडलंकीतुमचीखूपआठवणयेतेसर, तुमच्याकडूनजेशिक्षणमिळालंत्यामुळेमी.....'
किंवाअशाअर्थाचंएखादंवाक्यत्याच्यातोंडूनऐकायलामिळावंआणियाएकावाक्याच्याभांडवलावरउर्वरितआयुष्यआनंदातकाढावं. किमानयाबाबतीततरीसातजन्मपुरेलइतकंसमाधानमीमाझ्याठायीसाठवूनआहे. माझ्याबरोबरीचेअनेक, माझ्यापेक्षाअधिकहुद्देदार, अधिकसधन, अधिकसंपन्नअसतीलकदाचित, मीमात्रएकशिक्षकअसल्याचासार्थअभिमानमनाशीबाळगूनआहे

मराठीतील प्रादेशिक कादंबरीचे स्वरूप

डॉ.अतुल पाटील
मू.जे.महाविद्यालय,जळगाव

मराठी कादंबरीचा विचार करताना असे दिसते की, अनेक वेगवेगळया स्वरूपाच्या लेखनाचा अंतर्भाव प्रादेशिक कादंबरी या प्रकारात झालेला आहे. कादंबरीच्या रचनातंत्राला आव्हान देणारे लेखन अलीकडच्या काळात बघायला मिळते आहे. त्यातच प्रादेशिकता म्हणजे नेमकं काय याचा विचार आपण प्रस्तुत लेखामध्ये करणार आहोत. खरे पाहता 'प्रादेशिक' या संज्ञेखाली विशिष्ट प्रदेशातील, विशिष्ट स्वभावाची, राहणीमानाची, जीवनपद्धतीची वर्णने या कादंबरी प्रकाराच्या संकल्पनेत अपेक्षित आहे. सुरुवातीच्या मराठी साहित्याच्या कादंबरी लेखन काळामध्ये प्रादेशिक व ग्रामीण जीवनाचे चित्रणे फारसी केलेली आपल्याला दिसत नाही. १९२० नंतर मात्र ग्रामीण आणि प्रादेशिक या घटकांच्या माध्यामातून कादंबरी लेखन मोठ्या प्रमाणावर झालेले दिसते.

'प्रादेशिक' या घटकाच्या अंतरंगामध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक व नैसर्गिक अशा वेगवेगळया प्रभावातून निर्माण होणारे जीवन कादंबरीचे विषय झालेले आहेत. त्यातूनच तिथल्या लोकांची भाषा, त्यांचे स्वभाव, त्यातील संघर्ष याची चित्रणे या प्रादेशिक कादंबरीमध्ये महत्त्वाची ठरतात. त्यामुळे वेगवेगळया प्रदेशातील लोकांचे जीवनमान समजण्यासाठी मदत होते. वेगवेगळया प्रदेशातील समस्या, त्यांच्यातला विरोध, तेथे होणारे सामाजिक आणि राजकीय बदलांचे स्वरूप, तिथला भूगोल, तिथल्या चालीरीती, परंपरा, सण-उत्सव या सगळया घटकांचा आलेख 'प्रादेशिकता' या संकल्पनेत मांडला जातो. प्रादेशिक कादंबरीत अशाच प्रकारचं लेखन अपेक्षित असते.या प्रकारात विशिष्ट प्रदेशांच्या सांस्कृतिक, पारंपारिक आणि भाषिक वैशिष्ट्यांचा प्रभाव लेखनातून जाणवतो. या साहित्यप्रकारात तिथल्या गुण विशेषांचे चित्रण प्रामुख्याने केलेले असते. तिथल्या अपरिचित अशा वेगवेगळया

घटकांचे चित्रणे समोर आणले जातात. कादंबरीतील पात्रे, कथानक, भाषा या विविध घटकांवर हे प्रादेशिकत्व अधिराज्य गाजवत असतं. कारण त्यामुळे कादंबरी पूर्णतः वेगळा आशय आणि प्रभाव घेऊन अवतरीत होत असते. कादंबरीत प्रादेशिक समजली जाणारी सर्वच चित्रणे ही वेगवेगळया प्रदेशातील, ग्रामीण संदर्भातील आशय अभिव्यक्त करत असतात. म्हणून तिथले ग्रामीण चित्रण हे प्रादेशिक स्वरूपानुसार वेगळे ठरते. प्रादेशिक कादंबरी निर्माण करणारा साहित्यिक एखाद्या प्रदेशांमध्ये राहत असलेल्या समाजजीवनावर प्रभुत्व असणाऱ्या, तिथल्या संस्कृतीवर अधिराज्य गाजवणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वांचे स्वभावचित्रण त्या लेखनामध्ये करीत असतो.'प्रादेशिकता' ही तिथल्या वातावरणाला आणि लोकांच्या जीवनमानाला महत्त्व देणारी संकल्पना असल्यामुळे इतर कादंबरी प्रकारापेक्षा ही कादंबरी वेगळे रूपबंध साकार करते. याविषयी प्रादेशिक कादंबरीचा रचनाबंध म्हणजे काय? याचे स्पष्टीकरण असे की, "प्रादेशिक कादंबरीतील लोकजीवन वास्तवाच्या पातळीवरचे काहीसे प्रातिनिधिक स्वरूपाचे असावे अशी अपेक्षा असते."[१]म्हणून प्रादेशिक कादंबरी लेखन करताना वास्तवाच्या पातळीवरचे लेखन असणे अपेक्षित असते. असे वरील मतावरून लक्षात येते. प्रादेशिक कादंबरीमध्ये भौगोलिकदृष्ट्या वेगळेपणा जाणवतो. त्यातला वैशिष्ट्यपूर्ण भूप्रदेश, तिथला मानवसमूह, तिथली बोलीभाषा, तिथला निसर्ग हे सगळे वेगळया स्वरूपाचे अनुभव देत असतात. म्हणूनच प्रादेशिक कादंबरीमध्ये निसर्गदर्शन, तिथल्या माणसांचे स्वभावदर्शन हे महत्त्वाचे असते. तिथल्या जीवनावर कादंबरी लेखनात भर दिलेला असतो. तेथला अनुभव हा वास्तववादी असल्यामुळे सहाजिकच प्रांतावार कादंबरी वेगळी पडते.प्रत्येक प्रांतात भौगोलिक वेगळेपणा असल्यामुळे त्या प्रदेशातील व्यक्ती, तिथल्या व्यक्तींचे जीवन, स्वभाव या सगळयांचा वेगळेपणा जाणवतो. आशयातील, संवादातील पात्रे ज्या प्रदेशात राहतात. त्या प्रदेशाची वैशिष्ट्ये, तिथलं वातावरण, त्याच्यावर झालेले संस्कार याचा अलगदपणे कादंबरी लेखनावर प्रभाव पडतो. त्या व्यक्तीची जळण घडण, त्याचे कल्पनाविश्व, भावना या सगळयांचा अंतर्भाव त्या लेखनात होत असतो. उदाहरणार्थ विभावरी शिरूरकर यांची 'बळी', उद्धव शेळके यांची 'धग',तसेच 'पवनाकाठचा धोंडी''गारंबीचा बापू' यासारख्या कादंबरीतून अशा प्रकारचा वेगळेपणा जाणवतो. त्या त्या प्रदेशातील व्यक्ती वैशिष्ट्ये लेखनातून स्पष्ट होतात.

वातावरणाच्या प्रत्येक घटकांचा प्रभाव मानवी मनावर होत असतो. त्यामुळे मानवाच्या स्वभावात सुद्धा आजूबाजूच्या वातावरणाचा परिणामअसतो. त्याचे व्यक्तिमत्व हे तिथल्या निसर्गापर्यंत पोहोचलेले असते. कोणत्याही प्रदेशांमध्ये राहणारा माणूस, तिथल्या भौगोलिक प्रदेशाचा, हवामानाचा त्याच्यावर प्रभाव असतो. म्हणून तिथल्या पारंपारिक घटकांचे त्याच्यावर संस्कार झालेले असतात. प्रादेशिक कादंबरी ही व्यक्तीकेंद्रित नसून तेथला प्रदेश लेखनातून स्पष्टपणे येणे अपेक्षित असते. रीतीरिवाज, लोकमानस, परंपरा, त्या प्रदेशाची भाषा या सगळयांचा अंतर्भाव या संकल्पनेत असतो. मराठी प्रादेशिक कादंबरीच्या वाटचालीचा प्रारंभ 1920 पासून झाल्याचे दिसते. या कालखंडात झालेल्या लेखनात ग्रामीण सुधारणा, सामाजिक सुधारणा या चळवळींचा आशय आल्याचे दिसते. प्रादेशिक कादंबरीमध्ये व्यापक कथानक असते. आशयात मांडलेला प्रदेश संपूर्णपणे वाचकांसमोर उभा करण्याच्या दृष्टिकोनातून चित्रणे आवश्यक असतात. इतर कादंबरी लेखनाप्रमाणे या प्रकारातही मुख्य कथानक, घटना-प्रसंग यांचे मिश्रण असते. प्रादेशिक दृष्टिकोनातून लिहिलेल्या लेखनामध्ये एका विशिष्ट प्रदेशाची कथा असल्यामुळे तेथील प्रदेशातील वास्तव जीवन रंगवण्याचा प्रयत्न असल्यामुळे त्या त्या प्रदेशाची वैशिष्ट्ये कादंबरीत लेखक मांडत असतो. प्रादेशिक कादंबरीमध्ये चित्रित केलेले वास्तव जीवन त्या त्या प्रदेशातील असल्यामुळे तेथे संस्कृतीचे स्वरूप निदर्शनास येत असते. कादंबरीतील प्रदेशाचे स्वरूप, सामान्य जनजीवन आणि जीवनाच्या वास्तवावरचे अनुभव या घटकांवर त्या कादंबरीचे स्वरूप आधारलेले असते. इतर कादंबरी वाङ्मयात ज्या प्रमाणात कल्पनेला स्थान असते. तेवढे प्रादेशिक कादंबरीतही असते.प्रादेशिक कादंबरीतील वास्तवावर आधारित त्या त्या प्रदेशातील समस्या, प्रश्न, तेथले लोकजीवन समविष्ट असते. वेगवेगळया प्रदेशातील मानव निसर्ग सानिध्यात राहत असल्यामुळे तिथल्या निसर्गाशी त्याचा घनिष्ठ संबंध असतो. तेथील निसर्गाची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये व्यक्तीजीवनावर अनेक वर्षापासून संस्कार करीत असतात. त्यामुळे त्या प्रदेशातील जीवन जगणाऱ्या व्यक्तींचे स्वभाव काही प्रमाणात विशिष्ट स्वरूपाचे तयार झालेले असतात. तिथल्या निसर्गाशी घनिष्ठ सबंध आल्याने त्या प्रदेशातील मातीची व्यक्तीला एक वेगळया प्रकारची ओढ असते. तीच प्रादेशिक या तत्वात साहित्यिक गुंफत असतो. प्रदेशाचे वैशिष्ट्य प्रस्थापित करण्याचे साधन म्हणजे तेथला निसर्ग असतो. त्यामुळे त्या प्रादेशिक कादंबरीमध्ये तिथल्या प्रदेशाचा निसर्ग वर्णनापासून ते प्रादेशिक मानवी जीवनाचा घटक यापर्यंत तसेच त्याच्या भावभावना यांना मूर्त रूप प्रादेशिक कादंबरीचा एक अंगभूत घटक आहे असे लक्षात येते. अशाच प्रकारचे'धग','माचीवरला बुधा','सराई' या कादंबऱ्यातून प्रादेशिकत्व जाणवते. प्रादेशिक साहित्याच्या दृष्टीने 'निसर्गाचे सानिध्य' ही महत्त्वाची घटना असते. म्हणून निसर्गाच्या सानिध्यात राहणारा माणूस हा वेगवेगळया भौगोलिक वेगळेपणा असलेल्या

प्रदेशाचे तरंग आपल्या लेखनात मांडत असतो. उदाहरणार्थ 'बनगरवाडीची समूहचित्रे' एखाद्या व्यक्तीला केंद्रस्थानी ठेवून जरी लेखन झाले असले तरी, त्यातून मात्र समूहजीवन अभिव्यक्त होत असते. म्हणून प्रादेशिक कादंबरी लेखनामध्ये भौगोलिकदृष्ट्या अस्तित्वात असलेला एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रदेश, तिथला समूह, त्याची बोली या सगळ्या घटनांचा चर्चात्मक आलेख तेथे स्पष्ट करणे आवश्यक असते. प्रादेशिक कादंबरी, ग्रामीण कादंबरी सारखी व्यक्तीकेंद्रित असते. पण त्या व्यक्तीच्या महत्त्वाच्या जडणघडणीत तेथील प्रादेशिक संस्कृती याचीसुद्धा स्पष्टीकरणे तेथे येत असतात. प्रादेशिक कादंबऱ्यातील पात्रांच्या वृत्ती-प्रवृत्तीवर तेथल्या प्रदेशाचे जितके संस्कार झालेले असतात. त्यातील निसर्गापेक्षा बहुतांच्या परिस्थितीमधल्या घटकांचा अधिक संदर्भ असतो.'पाचोळा','सराई','बळी','धग' इत्यादी कादंबऱ्यांवरून हे स्पष्ट होते.'धग' या कादंबरीत कृषीजीवन येत नाही. परंतु तिथल्या गाव-गाड्यांच्या ग्रामीण रचनेतून तयार झालेली अभिव्यक्ती चित्रीत होते. कुटुंब, व्यवसाय त्यात निर्माण होणारे ताणतणाव, ग्रामीण जीवनातील नातेसंबंध या सगळयांची चर्चा या कादंबऱ्यांमध्ये होताना दिसते. संपूर्ण विदर्भाचा संदर्भ येथे आलेला दिसतो. त्याचप्रमाणे खानोलकरांच्या कथा, कादंबऱ्यांमधून कोकणचा प्रदेश चित्रीत झालेला आहे. नुसता कोकणचा किनाराच तेथे चित्रित झालेला नाही. तर तिथले गाव, प्रदेश, डोंगर, मंदिरे या सगळयांच्या प्रभावातून निर्माण झालेला माणूस हा खानोलकरांच्या लेखनाच्या विषय झालेला आहे. तिथल्या वेगवेगळया माणसांचे व्यक्तिमत्व चित्रीत होत असतानाच तिथल्या समूह मनाची जाणीव त्यांच्या लेखनातून होते. त्यांच्या अनेक कादंबऱ्यातून निसर्गाचे चित्रण आपल्याला दिसते. त्याच आशयाचे रा.रं.बोराडे यांचे विवेचन महत्त्वाचे आहे. ते स्पष्ट करतात की,"ज्या प्रदेशात जन्म घेतात, वाढतात त्या प्रदेशातला निसर्ग, तेथील लोकांचे आचार, विचार, सामाजिक संकेत या सर्वांचा संस्कार होऊन त्यांचे जीवन घडत असते. तिथल्या मातीनेच त्या व्यक्तीमनाला जन्म दिलेला असतो. त्यांच्या नसानसातून ते पाणी मुरलेले असते. त्यांच्या कातडीचा रंग देखील तिथल्या हवामानानेच बनवलेला असतो. त्यांच्या मनाचा धर्म हा तिथल्या निसर्गानेच घडवलेला असतो. पुढे मागे हा प्रदेश जरी सोडला तरी मनावरचे हे धर्म पुसले जात नाहीत. प्रादेशिकता अपरिहार्य आहे. ही ती या अर्थाने मात्र प्रादेशिकतेची उपरी जाणीव लेखकाला असता कामा नये."[२] यावरून असे स्पष्ट होते की, प्रादेशिक साहित्याचा विचार करतांना ग्रामीण साहित्यातील ग्रामीण या पहिल्या पदाचा विचार करणे महत्त्वाचे ठरते. तसे न केल्यास केवळ एकच वैशिष्ट्य म्हणून दुर्लक्ष करण्यासारखे होते. कारण ग्रामीण साहित्यातूनही प्रादेशिकतेची वर्णने काही अंशी अनेक लेखकांच्या लेखनात आलेली आहेत. कोकणच्या पार्श्वभूमीवर आणि त्यातल्या जीवनावर लिहिलेले साहित्य साधारणतः मराठी साहित्यात प्रादेशिक म्हणाल्या जाणाऱ्या संकल्पनेत मोडते. आणि इतर प्रदेशाच्या पार्श्वभूमीवर निर्माण झालेले साहित्य हे ग्रामीण सदरात जमा होते. बऱ्याच वेळा या दोन्ही संकल्पनांमध्ये काहीच अंतर उरत नाही. असेही अभ्यास करताना वाटते. त्याविषयी असे स्पष्ट करता येईल की, जी प्रादेशिकतेची उत्कृष्ट वर्णने आली आहेत. ती प्रादेशिक कादंबरी असते. तरीही त्याच्यात ग्रामीण कादंबरीचाच एक वास्तवपूर्ण अविष्कार असतो "प्रादेशिकता म्हटले की ती ग्रामीण वाङ्मयाला अपरिहार्यपणे जवळ येते. कारण प्रादेशिक म्हणून जी चित्रणे मराठीत झाली आहेत. ती सर्व ग्रामविषयक चित्रणे आहेत. म्हणूनच सर्व प्रादेशिक वाङ्मयाला ग्रामीण वाङ्मय या सदराखाली घेतले तरी फारशी चूक होणार नाही."[३]ग्रामीण आणि प्रादेशिक या संज्ञांनी निर्माण होणाऱ्या साहित्यात फरक करण्याचे कारण नाही. असे अनेक समीक्षकांनी आपल्या लेखनातून स्पष्ट केले आहे. खेड्याची रचना आणि संस्कृती ही शहरांच्या रचना आणि संस्कृतीपेक्षा वेगळी असणे स्वाभाविक असते. त्यामुळे त्या ठिकाणच्या मानवी स्वभावांमध्येही मोठ्या प्रमाणावर फरक पडलेला दिसून येतो. हेही स्वाभाविकच असते. साधारणतः खेडे म्हटले की डोळयासमोर उभे राहते ती शेती, शेतकरी, नदी, नाले, गुरेढोरे याचे चित्रण केलेले असते.1960 नंतर औद्योगिकीकरण मोठ्या प्रमाणावर झाले. त्यातून भांडवलशाहीच्या दबावाखाली अनेक शहरे निर्माण झाली. खेड्यातील ग्रामीण लोकांचे धंदे मोडले. विभक्त कुटुंबपद्धती उदयाला येऊ लागली. यातून माणसांमधली आत्मीयता नाहीशी होत गेलेली दिसते. त्यातून माणसांमध्ये विफलता निर्माण झाली आहे. असे काही साहित्यातून चित्रणयेतांना दिसते. यातूनच काही प्रादेशिक लेखनकारांनी प्रेरणा घेऊन प्रादेशिक साहित्याची निर्मिती केलेली असावी. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शिक्षणाचा प्रसार झाला होता. त्यातून अनेक साहित्यिक आपल्या नवीन अनुभवाने साहित्य निर्माण करू लागले होते. या शिक्षणाचा प्रचार आणि ध्येयवाद याचे चित्रण वेंकटेश माडगूळकर यांच्या बनगरवाडीत झालेले आहे. त्याचप्रमाणे भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'कोसला','झुल' या कादंबरीमध्ये सुद्धा ग्रामीण नायक, ग्रामीण विभागातील शिक्षणाची दुर्दशा, जाती, धर्म आणि राजकारणाचे वेगवेगळे संदर्भ देऊन कादंबरीचा आशय संपन्न होतांना दिसतो. या सगळ्या विवेचनावरून असे दिसते की प्रादेशिकतेचे एक वेगळे रूप मराठी कादंबरीत आढळते. बऱ्याच कादंबऱ्यांमध्ये प्रादेशिकता हे गुण तर दिसतात. त्यासोबतच निसर्गाशी जवळीक साधणारे चित्रण दिसते. निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून असणारी शेती, शेतीमधले काम करीत असताना ग्रामीण

भागातील माणसांचे होणारे हाल हे संदर्भ काही प्रमाणात प्रादेशिक साहित्यातूनही स्पष्ट होतात. कादंबरीतील व्यक्तीदर्शन हे लेखकाला भावलेल्या व्यक्तींच्या माध्यमातून होत असते. मराठी कादंबरीच्या बाबतीत सांगायचे झाले तर 'पवनाकाठचा धोंडी','गारंबीचा बापू','भावीण' या कादंबऱ्यांमध्ये कथानकाच्या गुंतागुंतीकडे किंवा अनेक घटनांच्या माध्यमातून ती कादंबरी परिणाम कशी पावते? या बाबीकडे वाचकांचे लक्ष नसून 'रागिनी','धोंडी','बापू' या व्यक्तींमध्ये गुंतलेले जाणवतात. कादंबरीतील व्यक्तीचित्राणावरून कादंबरीतील व्यक्तीदर्शनाची निर्मिती ही अद्भुतेकडे झुकलेली दिसते. मानवी जीवनव्यवहाराशी व्यक्तीदर्शनाचा फारसा संबंध येथे दिसत नाही. पण तिच्या बोलीभाषेच्या माध्यमातून ती प्रादेशिक संकल्पनेचे विवेचन करते. तसेच बोराडे यांची 'पाचोळा' ही कादंबरी ग्रामीण बोलीत लिहिली गेलेली पहिली कादंबरी म्हणावयास हरकत नाही. कारण त्यातूनही मराठवाड्यातील एका खेड्यातील शिंपी कुटुंबाची कथा साकारली आहे.

प्रादेशिक कादंबरी ही लोकजीवनाचे जिवंत दर्शन घडवणारी कादंबरी असते. त्याचप्रमाणे काळाच्या प्रवाहाबरोबर जशी प्रादेशिक जीवनपद्धती बदलत जाते. त्या बदलत्या जीवनाचा प्रभाव तिच्यावर पडत असतो. प्रादेशिक कादंबरी आरंभापासून अलीकडच्या कालखंडापर्यंत वेगवेगळ्या स्वरूपात साकार झालेली दिसते. त्या त्या प्रदेशातील ग्रामविश्वाचे समूहदर्शन तिच्यातून समोर येते. ग्रामीण समाज, तेथल्या भावविश्वाचे समर्पक चित्रण स्पष्ट होतांना प्रादेशिक साहित्यातून तेथल्या गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास करता येतो.

संदर्भ ग्रंथ-

१. वसंत बापट, मराठी कादंबरी: तंत्र आणि विकास, पृ.१३२.
२. नागनाथ कोत्तापल्ले, ग्रामीण साहित्य:स्वरूप आणि शोध, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद,पृ.१६.
३. नागनाथ कोत्तापल्ले, ग्रामीण साहित्य:स्वरूप आणि शोध, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद,पृ.६.

महिलाआणिमधुमेह

डॉ.मायाखंदाट
संशोधकमार्गदर्शक, गृहविज्ञानविभाग,
के.एस.के.महाविद्यालय, बीड

प्रियांकाभिंगारे
संशोधकविद्यार्थिनी
डॉ.बाबसाहेबआंबेडकरमराठवाडाविद्यापीठ,
औरंगाबाद.

गोषवारा:

जगभरातलाखोलोगमधुमेहनावाच्याआजारानेग्रस्तआहेतमधुमेहकिंवाडायबिटीजलास्थानिकभाषेतम्हणजेबोलचालभाषेत 'शुगर' म्हणतात.हाएकअसाध्यरोगआहेजोमुळापासूनकधीचसंपतनाही, तोनियंत्रितकेलाजाऊशकतो.म्हणजेचज्यालाहाआजारहोतोत्यानेउपचारथांबवूनयेत.शरीरातीलरक्तातीलसाखरकिंवाग्लुकोजचेप्रमाणखूपवाढलेकीमधुमेहहोतो.रक्तातीलग्लुकोजहाआपलाऊर्जेचामुख्यस्त्रोतआहे.

मुळशब्द-मधुमेह, (Dibetes), महिला (women), इन्सुलिन (Insulin)

प्रस्तावना:

मधुमेहशरीरातीलअन्तर्गतस्त्रावाच्याविस्कळीतपणामुळेउद्भवणाराआजारआहे.जोकुठल्याहीवयाच्याकिंवालिंगाच्याव्यक्तींनाप्रभावितकरतो.याआजारातमाणसाच्याशरीरातीलस्वादुपिंड, पुरेसेइन्सुलिनतयारकरूशकतनाही, Type - I मध्येशरीरातीलतयारझालेल्याइन्शुलिनचापेशीकडूनपुरेसाप्रतिसादमिळतनाही. Type - II यादोन्हीप्रकारातपेशीमध्येग्लुकोजशोषणाच्याक्रियेतअडथळायेतो.मधुमेहाच्यारूग्णामध्येमूत्रविर्सजनासवारंवारजावे

लागणे, थकवासतत, तहानआणिभूकलागणे, वजनकमीहोणे, अशीलक्षणेदिसतात.यावरउपायम्हणजेखाण्याच्यासवयीबदलने, तोंडानेघ्यावयाचीऔषधे, काहीरूग्णामध्येदररोजइन्सुलिनइंजेक्शनघेणे.

आपणजेअन्नखातोत्यातूनआपल्याशरीरालारक्तातीलसाखरमिळते.जरआपणउपचारानेमधुमेहनियंत्रितकेला नाहीतरत्याचापरिणामआपल्याशरीराच्याइतरअवयवावरहोतोजसेकीकिडनी, डोळे, फुफ्फुस, ऱ्हदयआणिरक्तदाबहोतो.

जागतिकआरोग्यसंघटना (WHO) वआंतरराष्ट्रीयमधुमेहसंघटना (International DiabetsPederation) यांच्यासंयुक्तविद्यमानेमधुमेहासंबंधीसमाजातजागरूकतानिर्माणकरण्यासाठी 14 नोव्हेंबरहाजागतिकमधुमेहदिवसम्हणूनसाजराकेलाजातो.भारतातमधुमेहाचेप्रमाणवाढतआहेहेस्पष्टआहे.एककाळअ साहोताकीजेव्हामधुमेहइतकादुर्मिळहोताकीजेव्हाजवळच्याआणिप्रियव्यक्तीलामधुमेहाचेनिदानहोतेतेव्हातीएकमहत्व पूर्णघटनामानलीजातअसे.मधुमेहानेस्पर्शनकेलेलेकुटुंबदुर्मिळआहे.

इंटरनॅशनलडायबिटीजफेडरेशनऍटलसच्याअंदाजानुसार 2030 मध्ये 101 दसलक्षआणि 2045 मध्ये 134 दसलक्षहोईलअसाअंदाजहीवर्तविण्यातआलाआहे.एवढेचनाहीतरत्रासदायकप्रवृत्तीहीवाढतआहे.यावाढीमध्येअनेकजो खीमघटककारणीभूतआहेत.कमीसक्रियजीवनशैली, उच्चप्रक्रियाकेलेलेअन्नइत्यादी.

तथापिमुलेआणितरूणप्रौढांमध्येजोखीमफक्त Type 2 मधुमेहापुरतीमर्यादितनाही. Type I मधुमेहदेखीलआहेज्याचेनिदानकेवळमुलेआणितरूणप्रौढामध्येकेलेजाते.जागतिकस्तरावर 20 वर्षापेक्षालहान 1,110, 100 मुलेकिशोरवयीनाना Type I मधुमेहअसण्याचाअंदाजआहे.असाअंदाजआहेकीमुलेआणिपौगंडावस्थेतील Type I मधुमेहाचेप्रमाण 3 टक्केवाढतआहे.

जगातील 20 टक्केगर्भवतीमहिलांमध्येमधुमेहहागर्भधारणेतीलगुंतागुंतीचेमुख्यकारणठरतआहे.त्यामुळेमधुमेहविशेषत:महिलांसाठी धोकादायकआहे.कारणत्याचापरिणामत्यांच्याआरोगयावरहोतो.त्यामुळेऱ्हदयविकार, मूत्रपिंडाचेआजार, अंधत्व, नैराश्य, मूत्रमार्गाचेसंक्रमण, वंधत्व, गर्भपातहोण्याचाधोकाअसूशकतो.मधुमेहअसलेल्यागर्भवतीमहिलांनीऔषधेघेणेटाळावे.रक्तातीलसाखरेचेप्रमाणनियं त्रितकरणेआणिसंतुलितआहारघेणेआणिडॉक्टरांच्यासल्ल्यानूसारव्यायामकरणेअत्यावश्यकआहे.
अनियंत्रितमधुमेहामुळेउद्भवणारीगर्भधारणा
आणिप्रसूतीचीगुंतागुंतकमीकरण्यासाठीकिंवादूरकरण्यासाठीफायदेशीरठरते.

उद्दिष्टे:

1. औरंगाबादशहरातीलनिवड 30 ते 60 वर्षेवयोगटातीलमधुमेहीमहिलांचाअभ्यासकरणे.
2. **पद्धती-** गैरसंभाव्यतानमूनानिवडपद्धतीमधीलसहेतूकिंवाउद्देशपूर्णनमूनानिवडपद्धतीचावापरकरण्यातआलाआहे.
3. **परिणाम-**औरंगाबादशहरातील 75 महिलांपैकी 40-49 वयोगटातील 24 टक्केमहिलाहोत्या.मधुमेहासोबतइतरआजारांशीसंबंधअसणाऱ्याभरपूरमहिलाआढळल्याइन्सूलिनवरआधारित महिलापणआढळूनआल्या.
4. **चर्चा-**बदलत्याजीवनशैलीमुळेमधुमेहाचामहिलांवरप्रादुर्भावझालेलाआढळूनआला.

पद्धत:

आरोग्यशिबीराद्वारेमहिलांचीनिवडकेली.निवडकेलेल्यामहिलांचीसंमतीप्राप्तकेल्यानंतरत्यांच्याकडूनमुलाखत पद्धतीचावापरकरूनप्रश्नावलीसोडूनघेतली.सर्वमहिलांचीसकाळीउपाशीपोटीराहूनत्यांचीग्लुकोमीटर Fasting

Plasma gucoseचाचणीघेतलीवनंतर Prandial Plasma glucose साठी 200 मिलीपाण्यात 75 मिलीग्लुकोजविरघळूनदिलेव 2 तासाच्याअंतराने Prandial Plasma glucose तपासले.

तक्ताक्र1

सामाजिकसर्वेक्षणाचातक्ता

अ.क्र	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
1	**वय**		
	30-39 वर्ष	31	41
	40-49 वर्ष	18	24
	50-59 वर्ष	24	32
	60 वरील	02	3
2	**धर्म**		
	हिंदू	28	37
	मुस्लिम	26	35
	ख्रिश्चन	10	13
	बौद्ध	11	15
3	**शिक्षणस्तर**		
	निरक्षर	03	4
	माध्यमिक	38	51
	उच्चमाध्यमिक	31	41
	पदवीधर	03	4
4	**वैवाहिकस्थिती**		
	अविवाहित	12	16
	विवाहित	45	60
	इतर	18	24
5	**कुटुंबपद्धती**		
	एकत्र	29	39
	विभक्ती	46	61
6	**व्यवसाय**		
	गृहिणी	34	45
	मजूरी	4	5
	धंदा	6	8
	नोकरी	10	14
	कामकरतनाही	21	28

परिणाम:

75 महिलांनीसहभागनोंदवलाहोता.तक्ताक्र. 1 मध्येदिर्शविल्याप्रमाणे 30-39 वर्षेवयोगटातील 41 टक्केमहिलांचासहभागहोता. 40-49 वयोगटातील 24 टक्केमहिलाहोत्या.हिंदूधर्मातील 31 टक्केमहिलांचासमावेशहोता.माध्यमिकशिक्षणघेतलेले 51 टक्केमहिलाहोत्या, विवाहित 45 टक्केमहिलांचासमावेशहोता.विभक्तकुटुंबातील 61 टक्केमहिलाआढळल्या, 45 टक्केमहिलायागृहिणीहोत्या.**तक्ताक्र.2**

आहारवआरोग्यविषयकतक्ता

.क्र.	तपशील	वरंवारिता	टक्केवारी
1	आहार		
	शाकाहार	26	35
	मिश्रआहार	49	65
2	दिवसभराचेजेवण		
	< 3 वेळा	59	79
	3-4 वेळा	12	16
	> 4 वेळा	4	5
3	मधुमेहाचाकालावधी		
	< 5 वर्षे	61	81
	5-10 वर्षे	8	11
	> 10 वर्षे	6	8
4	कौटुंबिकइतिहास		
	होय	67	89
	नाही	8	11
5	नियमिततपासणी		
	होय	59	79
	नाही	16	21
6	BMI - Body Mass Index		
	19-25	9	12
	>25	66	88
7	दररोजव्यायाम		
	होय		
	नाही		

तक्ताक्र. 2 मध्येदर्शविल्याप्रमाणे 65 टक्केमहिलायामिश्रआहारम्हणजेशाकाहारवमांसाहारदोन्हीघेतहोत्या. 35 टक्केमहिलायाशाकाहारीहोत्या.दररोजदिवसभराचेजेवण 3 वेळापेक्षाकमीकरणाऱ्या 79 टक्केमहिलाआढळल्या. 4

वेळापेक्षाजास्तजेवणकरणाऱ्या 5 टक्केमहिलाआढळल्या 89 टक्केमहिलांच्याकुटुंबातमधुमेहाचाइतिहासआढळूनआला. 79 टक्केमहिलायानियमितजाऊनमधुमेहाचीतपासणीकरतहोत्या. 25 टक्केपेक्षाजास्त BMI असणाऱ्या 88 टक्केमहिलाहोत्या, दररोजव्यायामकरणाऱ्या 89 टक्केमहिलाआढळल्या. 40 टक्केमहिलांचेवजनकमीहोतहोतेकिंवावाढतहोते. 31 टक्केमहिलांनामधुमेहामध्येदंतविकारसुद्धाझालाहोता.

तक्ताक्र. 3

डायबेटीकप्रोफाईल

अ.क्र.	डायबेटीकपेशेंट	वारंवारिता	टक्केवारी
1	इन्सुलिनवरआधारित	50	67%
2	इन्सुलिनवरआधारितनाही	15	20%
3	प्रिडायबेटीक	10	13%

चर्चा :

औरंगाबादशहरातीलमहिलांमध्येमधुमेहाचाप्रभावफारमोठ्याप्रमाणातदिसूनआला. 30-39 वर्षेवयोगटातीलमहिलामध्येमोठयाप्रमाणातम्हणजे 41 टक्केप्रभावहोता.इन्सुलिनआधारित 67 टक्केमहिलाआढळल्यामधुमेहाचाइतिहासअसणारे 89 टक्केमहिलांचासहभागहोता.

निष्कर्ष :

औरंगाबादशहरातीलनिवडक 30 ते 60 वर्षेवयोगटाच्यापुढीलमहिलांमध्येमधुमेहाचाप्रभावआढळला.बदलत्याजीवनशैलीमुळेमधुमेहाचाखूपमोठाप्रभावझालेलादिसला.

संदर्भ :

1) मधुमेहवउच्चरक्तदाबदूरठेवा - डॉ.धनराजगल, डॉ.धोरेनगाला,
2) मधुमेहीविरूद्धआपण - डॉ.आश्विनसावंत
3) www.ijdde.com
4) m.r.m.wikipediar.org

मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेच्याविद्यार्थ्यांना शैक्षणिकप्रवेशावेळी येणाऱ्याअडचणींचाअभ्यास

डॉ.बाळासाहेबदिघे

सहाय्यकप्राध्यापक, मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळा, साावित्रीबाईफुलेपुणेविद्यापीठ, पुणे

कळीचे शब्द :मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळा, शैक्षणिकप्रवेश, प्रवेशावेळी येणाऱ्या अडचणी

सारांश :

मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेच्याविद्यार्थ्यांना शैक्षणिकप्रवेशावेळीकाही अडचणी येतात का? प्रवेशावेळी अडचणी येतअसतीलतरत्याकोणत्यास्वरूपाच्याअसतात? याचाअभ्यासकेलाआहे. मुक्त व दूरस्थ अध्ययनासाठीप्रवेश घेणारेविद्यार्थीहेनियमितअभ्यासक्रमासप्रवेश घेतलेल्याविद्यार्थ्यांप्रमाणेठराविकवयोगटातीलनसतात. तेकोणत्याहीवयोगटातीलविद्यार्थीअसतात. याशिवाय कित्येकविद्यार्थ्यांचेशिक्षणहेथांबलेलेअसते. मुक्त व दूरस्थ अध्ययनामुळेत्यांनापुन्हानव्यानेशिक्षण घेण्याची सुसंधीमिळतअसते. त्यामुळेत्यांना शैक्षणिकप्रवेशासाठी येणाऱ्या अडचणी या नियमितविद्यार्थ्यांच्याअडचणींहूनभिन्नअसू शकतात.

१.१ प्रस्तावना :

मुक्त व दूरस्थपध्दतीने अध्ययन करण्याकडेविद्यार्थ्यांचाकलदिवसेंदिवस वाढतानादिसतआहे. नोकरीअथवाव्यवसाय करणारे, गृहिणी, नोकरीतूननिवृत्तझालेलेअसेकोणत्याहीवयोगटातीलनागरिकमुक्त व दूरस्थपध्दतीने अध्ययनासप्रवेश घेऊनशिक्षणपूर्ण करू शकतात.

एखाद्याकारणानेशिक्षणअपूर्णराहिलेअसल्यासतेपूर्णकरण्याची सुसंधीमुक्त व दूरस्थ अध्ययनार्थीनामिळते. याशिवाय दररोजमहाविद्यालयातउपस्थितीचे बंधननसते,घरीअथवाकोणत्याहीठिकाणाहूनअभ्यास करून विद्यार्थीपरीक्षा देऊ शकतो. यामुळेअल्पावधीतचमुक्त व दूरस्थ अध्ययन पध्दतीसविद्यार्थ्यांचाप्रतिसादमिळतआहे.

१.२ गरज व महत्व:

प्रस्तुतसंशोधनहेविद्यार्थ्यांसाठी, शिक्षकांसाठी व मार्गदर्शकाचीउपयुक्तभूमिकापारपाडू शकेल. सध्याच्या युगातमुक्त व दूरस्थ अध्ययन पध्दतीचेमहत्त्वदिवसेंदिवस वाढत चाललेआहे. त्यामुळेविद्यार्थ्यांनाप्रवेशावेळी येणाऱ्याअडचणींचाअभ्यास याविषयीसंशोधनहोणेगरजेचेआहे.

यासंशोधनामुळेविद्यार्थ्यांनाप्रवेशावेळीकोणकोणत्या अडचणी येतातहेस्पष्टहोईल. सबंधितसंशोधनाचाउपयोगविद्यार्थी, शिक्षक, पालक, संशोधक यांनाहोणारआहे.

१.३ संदर्भसाहित्याचाअभ्यास :

१.मुक्त शिक्षणाचीदशाआणिदिशा : लेखकनिरजपंडित यांनीदैनिकमहाराष्ट्र टाईम्स मध्ये मुक्त व दूरस्थशिक्षणाचीदशाआणिदिशा या शिर्षकाखाली एक छानलेख लिहिलाआहे. मुंबईविद्यापीठातीलमुक्तशिक्षणविभागाचाआढावा घेतलाआहे. त्यासंदर्भातसद्यस्थितीस्पष्टकेलीआहे.

२.मुक्त शिक्षणातीलविद्यापीठातीलडिजिटीलायझेशन : लेखकदयारामपवार यांनीScholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies यामध्ये हालेख लिहिलेलाआहे. माहितीतंत्रज्ञानामुळेसर्वच क्षेत्रामध्ये बदलझालेलेआहेत. शिक्षणक्षेत्र अपवादराहिलेनाही. यशवंतरावाचव्हाणमहाराष्ट्र मुक्तविद्यापीठातीलविद्यार्थ्यांनाई–सुविधा, डिजिटललायब्ररी, ऑनलाईनडिस्कशनफोरम, वेबरेडिओ, लाईव्हवेबकास्टिंग, मूल्यमापनामध्ये ईसुविधांचावापर यांचाउल्लेख केलाआहे.

१.४उद्दिष्टे

१. मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेच्याविद्यार्थ्यांनाप्रवेशावेळी येणाऱ्याअडचणींचेस्वरूपसमजावून घेणे.
२. मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेच्याविद्यार्थ्यांनाप्रवेशावेळी येणाऱ्याअडचणींवरउपाययोजनासुचविणे.

१.५व्याप्ती:

सदरसंशोधनहेसावित्रीबाईफुलेपुणेविद्यापीठातीलमुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेच्याअंतर्गत येणायासर्वअभ्यासकेंद्राचासमावेशकेलेलाआहे.

परिमर्यादा:

सदरसंशोधनासाठीमुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेच्याशिक्षणशास्त्र प्रशाळाअभ्यासकेंद्रातील एम.ए.,एम.कॉम.व एम.बी.ए.या अभ्यासक्रमासप्रवेश घेतलेल्या ४० विद्यार्थ्यांचीनमुनाअसंभाव्यतापध्दतीनेपध्दतीनेनिवडकरण्यातआलीआहे.

मर्यादा :

सदरसंशोधनाचेनिष्कर्षहेसंशोधकनिर्मितप्रश्नावली यासाधनावरअवलंबूनआहेत.

१.६संशोधनाचीगृहितके :

१. मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेच्याविद्यार्थ्यांनाप्रवेशावेळी अडचणी निर्माणहोतात.
२. मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेच्याविद्यार्थ्यांनाप्रवेशावेळी अडचणी सोडविण्याचाप्रयत्नकेलाजातो.

१.७संशोधनपध्दती :

प्रस्तूतसंशोधनासाठीसर्वेक्षण या संशोधनपध्दतीचावापरकेलाआहे.

१.८माहिती संकलनाचीसाधने व तंत्रे :

संशोधनासाठीअनेकसाधनांच्या माध्यमांचावापरकरावालागतो. प्रस्तुतसंशोधनासाठीविद्यार्थीप्रश्नावलीवापरलेलीआहे.

माहितीविश्लेषणसाधने :

सदरसंशोधनासाठीसंशोधकाने 'शेकडेवारी' यातंत्राचावापरकेलाआहे.

१.९माहितीचे विश्लेषण व सादरीकरण :

मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळा, सावित्रीबाईफुलेपुणेविद्यापीठाचेशिक्षणशास्त्र प्रशाळाहेअभ्यासकेंद्र शैक्षणिकवर्ष २०१९–२०पासून सूरू आहे. या अभ्यासकेंद्रामार्फत एम.ए.,एम.कॉम.व एम.बी.ए. हेअभ्यासक्रमचालविलेजातात.या अभ्यासकेंद्रामध्ये वरीलअभ्यासक्रमासविद्यार्थ्यांनीप्रवेश घेतलाआहे.

सदरअभ्यासकेंद्रामधीलप्रवेशितविद्यार्थ्यांकडूनप्रश्नावलीव्दारेमाहितीसंकलितकरण्यातआलीआहे. या अभ्यासकेंद्रातील ५८ विद्यार्थ्यांनी समाधानकारकरित्याप्रतिसाददिला. त्यांनापुढीलप्रमाणेप्रश्नविचारलेहोते.

१. प्रवेशावेळी अडचणी येतात का?

विश्लेषण : या प्रश्नावर ४६म्हणजे ७९.३१:विद्यार्थ्यांनी **होय**असेउत्तरदिलेतर १२म्हणजे २०.६८:विद्यार्थ्यांनी **नाही**असेउत्तरदिले.

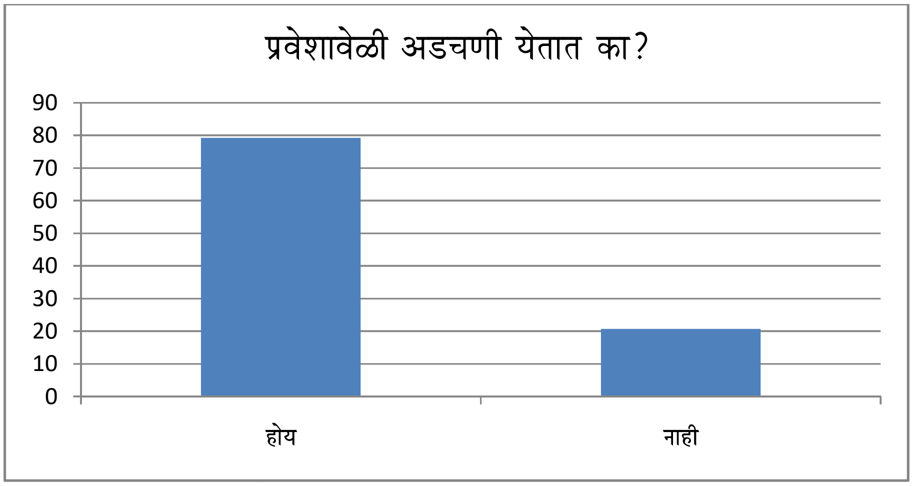

२. नियमित, मुक्त व दूरस्थशिक्षण यातीलफरक काय?

विश्लेषण : हाप्रश्नविद्यार्थ्यांनाविचारल्यावर २६ म्हणजे ४४.८२: विद्यार्थी**नियमित,मुक्त व दूरस्थशिक्षण यातीलफरकसांगतात**तर १३ म्हणजे २२.४१: **विद्यार्थ्यांनादूरस्थ व नियमित यातील लक्षात येतनाही**तर १९ म्हणजे ३२.७६: विद्यार्थी या प्रश्नाचेउत्तरस्प टसांगतात.

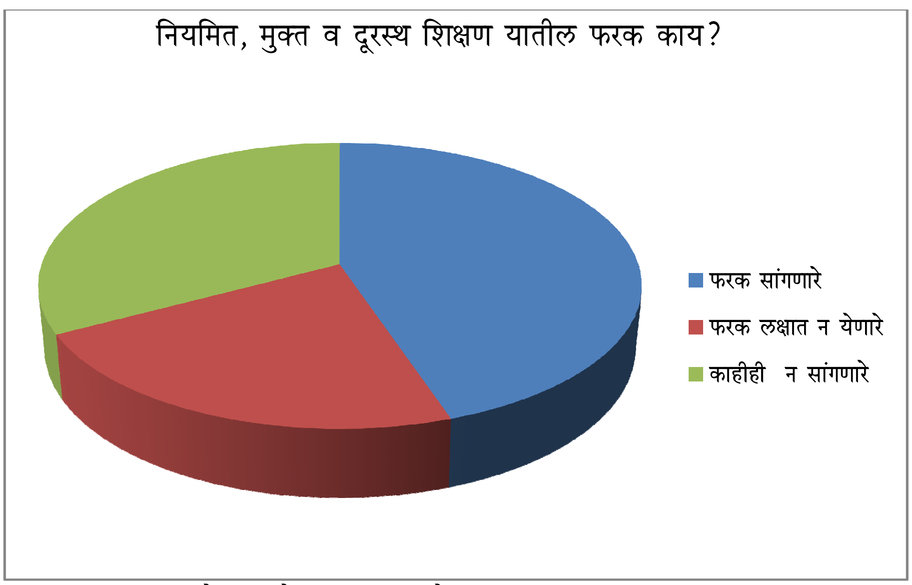

३. मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेतीलप्रवेशाचीमाहितीकोठूनमिळाली?

विश्लेषण : हाप्रश्नविद्यार्थ्यांनाविचारल्यावर २२म्हणजे ३७.९४: विद्यार्थ्यांनी**सावित्रीबाईफुलेपुणेविद्यापीठाच्यावेबसाईटवरून**तर१२म्हणजे २०.६८: विद्यार्थ्यांनी**मित्रांच्यातोंडून ऐकायलामिळाली**तसेच२४म्हणजे ४१.३८: विद्यार्थ्यांनी**वर्तमानपत्रातवाचण्यास मिळाली**असेउत्तरदिले.

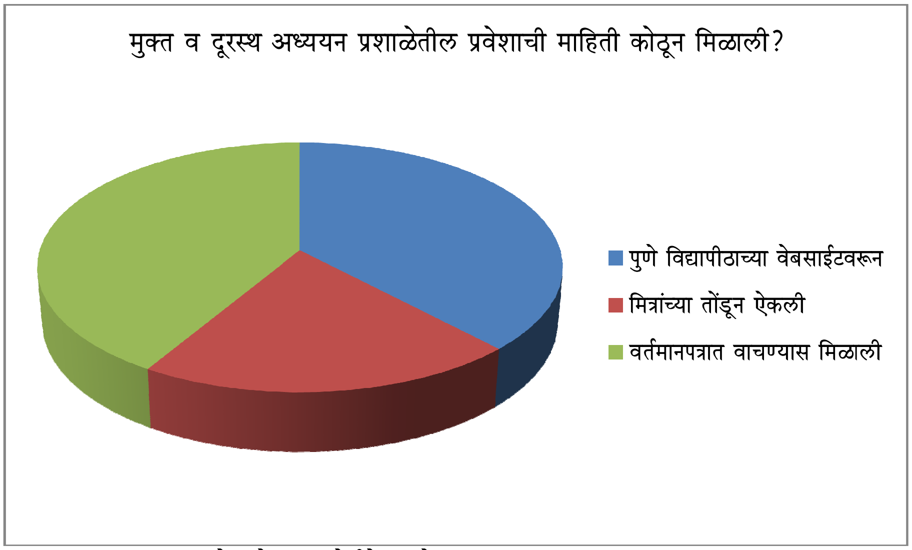

४. घरापासूनमुक्त व दूरस्थअभ्यासकेंद्राचेअंतरसोईचेवाटते का?

विश्लेषण :या प्रश्नावर ३९ म्हणजे ६७.२४: विद्यार्थ्यांनी**होय**असेउत्तरदिलेतर १९म्हणजे ३२.७५: विद्यार्थ्यांनी**नाही**असेउत्तरदिले.

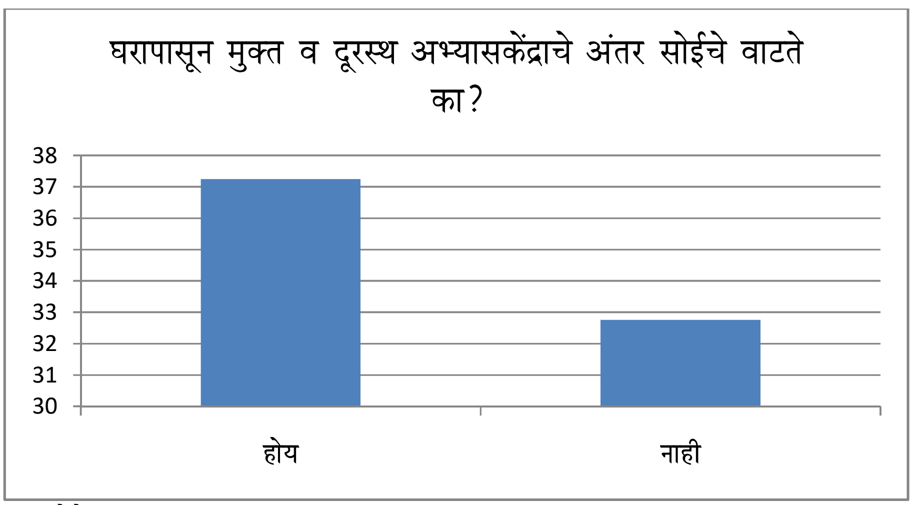

५. इंटरनेटउपलब्ध होते का?

विश्लेषण : या प्रश्नावर ४४म्हणजे ७५.८६: विद्यार्थ्यांनी**होय**असेउत्तरदिलेतर १४म्हणजे २४.१४: विद्यार्थ्यांनी**नाही**असेउत्तरदिले.

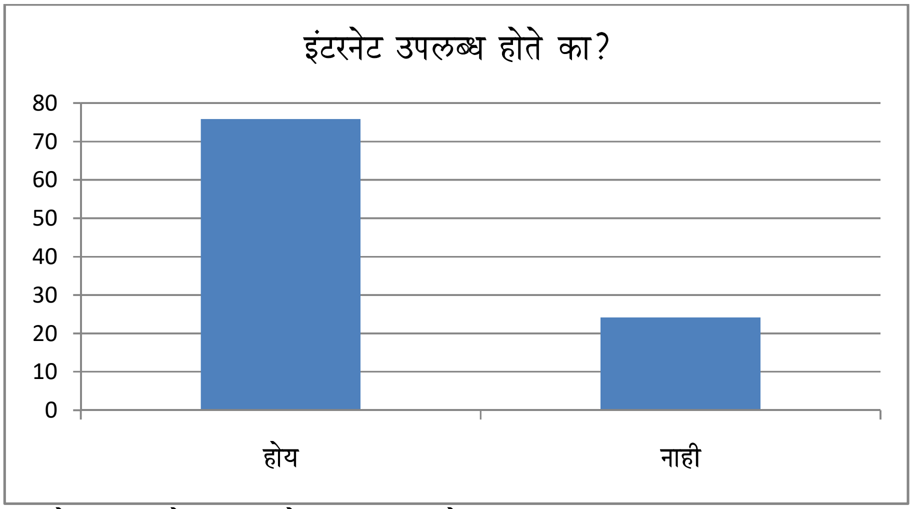

६. महाविद्यालयामध्ये अभ्यासकेंद्राबददलपुरेशीमाहितीमिळते का?

विश्लेषण : हाप्रश्नावर**होय**असे ३८म्हणजे ६५.५१: विद्यार्थ्यानीनमुदकेलेआहे. **नाही**असे २०म्हणजे ३४.४८: विद्यार्थ्यानीनमूदकेलेआहे.

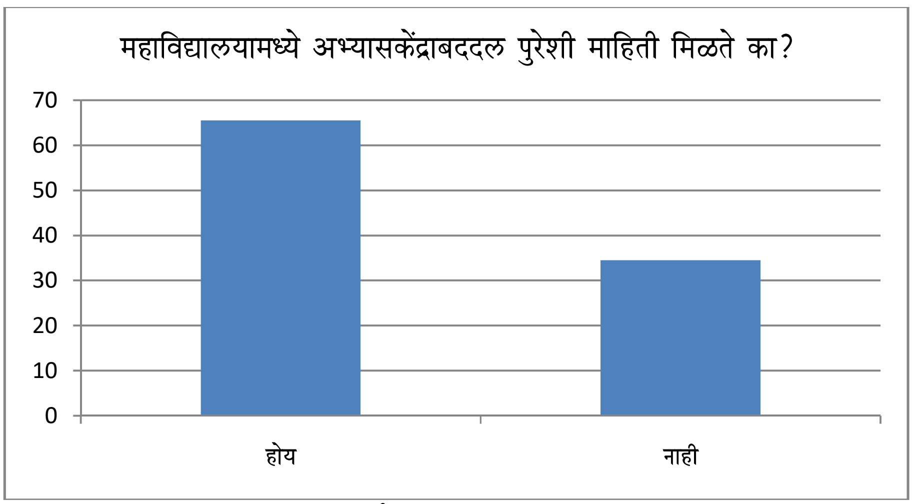

७. अभ्यासकेंद्राचीनिवडकरतानाकाही अडचणी निर्माणजाणवतात का?

विश्लेषण : असेविचारल्यावर**होय**असे ३५ म्हणजे ६०.३४: विद्यार्थ्यांनीतर**नाही**असे २३म्हणजे ३९.६५: विद्यार्थ्यांनीउत्तरदिलेआहे.

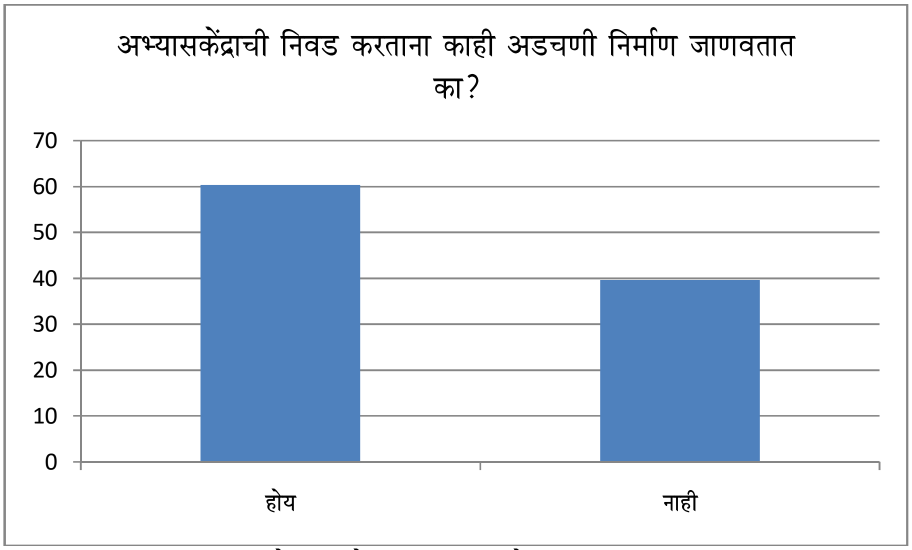

८. विषयाचीनिवडविषयाचीनिवडकरतानाकोणत्यागोष्टीलामहत्वदिले?

विश्लेषण : असेविचारलेअसतापुढीलप्रमाणेप्रतिसादमिळाला. २४ म्हणजे ४१.३७: विद्यार्थ्यांनी**बढतीसाठीविषयाचीनिवडकेली**, १९ म्हणजे ३२.७५: विद्यार्थ्यांनी**नोकरीसाठीविषयाचीनिवडकेली**असेनमुदकेलेतर ०९म्हणजे १५.५१: विद्यार्थ्यांनी**मित्रांनीसांगितलेम्हणूनविषयाचीनिवडकेली**तर ६ म्हणजे १०.३६: विद्यार्थ्यांनी**सहजनिवडकेली**असेसांगितलेआहे.

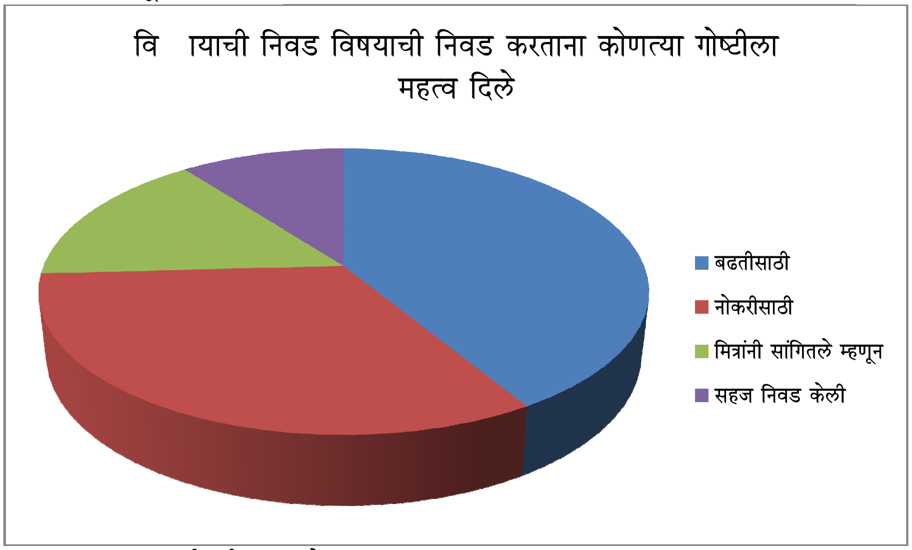

९. विषयाचीनिवडकरण्यासाठीमार्गदर्शनमिळाले का?

विश्लेषण : या प्रश्नाचे ४६ म्हणजे ७९.३१: विद्यार्थ्यांनी**होय**असेउत्तरदिलेतर १२म्हणजे २०.६८: विद्यार्थ्यांनी**नाही**असेउत्तरदिले.

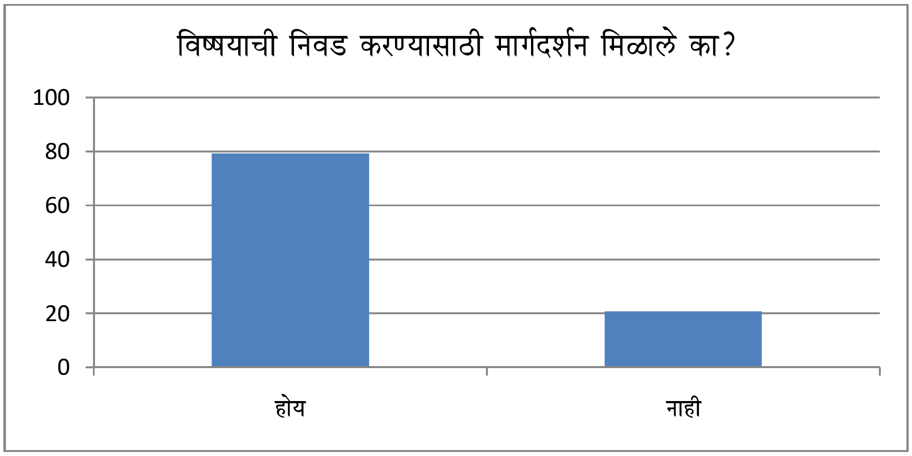

१०. माध्यम निवडीसाठीकाहीअडचणआली का?

विश्लेषण :या प्रश्नाचे ३५ म्हणजे ६०.३४: विद्यार्थ्यांनी**होय**असेउत्तरदिलेतर २३ म्हणजे ३९.६५: विद्यार्थ्यांनी**नाही**असेउत्तरदिले.

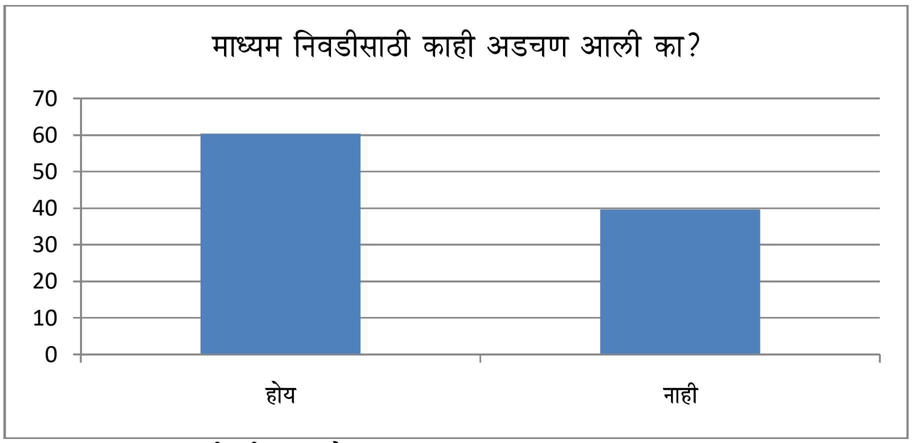

११. माध्यमाचीनिवडकरण्यासाठीमार्गदर्शनमिळाले का?

विश्लेषण :या प्रश्नाचे ४६ म्हणजे ७९.३१: विद्यार्थ्यांनीहोय असेउत्तरदिलेतर १२म्हणजे २०.६८: विद्यार्थ्यांनीनाहीअसेउत्तरदिले.

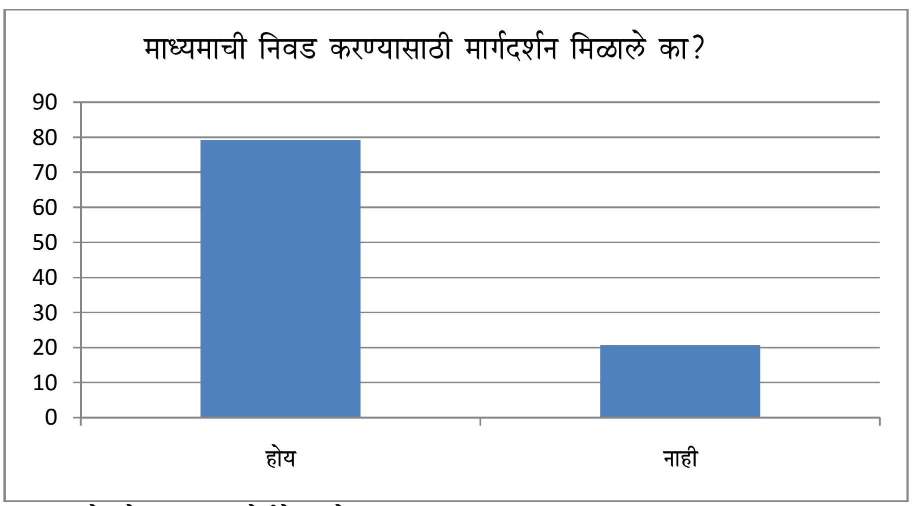

१२. अभ्यासक्रमासाठीकोणते माध्यम सोईचेवाटते?

विश्लेषण : या प्रश्नाचेउत्तर २३ म्हणजे ३९.६५: विद्यार्थ्यांनी**इंग्रजी**तर ३५म्हणजे ६०.३४:विद्यार्थ्यांनी**मराठी**हेउत्तरदिले.

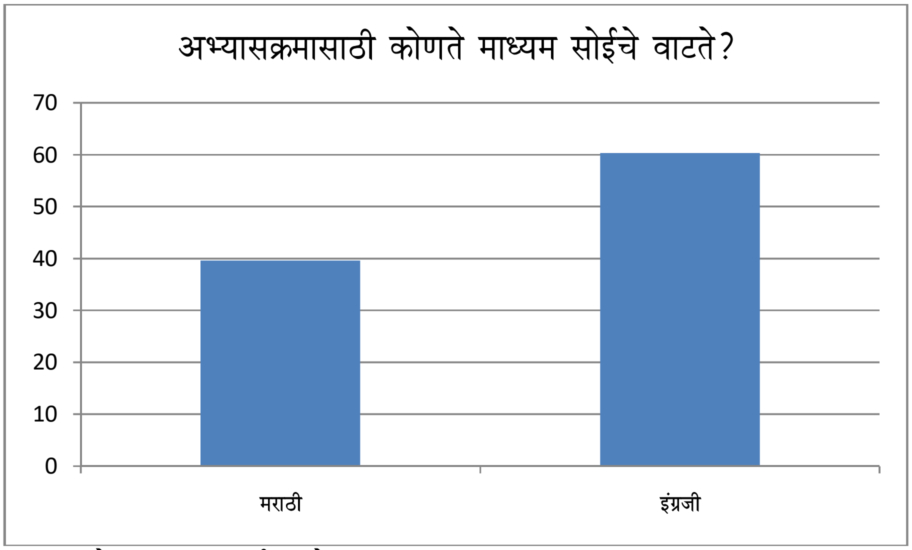

१३. प्रवेशावेळीअभ्यासकेंद्राकडूनसहकार्यमिळते का?

विश्ले ाण :या प्रश्नाचे ५० म्हणजे ८६.२०:विद्यार्थ्यांनी **होय**असेउत्तरदिलेतर ८ म्हणजे १३.७९: विद्यार्थ्यांनी**नाही**असेउत्तरदिले.

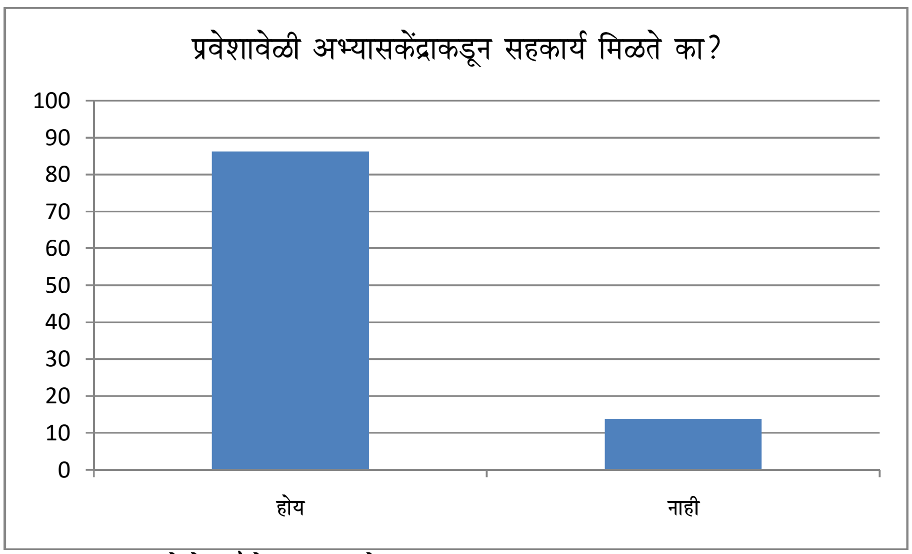

१४. अभ्यासक्रम शुल्कभरण्यास वेळेवरपैसेउपलब्ध होतात का?

विश्लेषण :या प्रश्नाचेउत्तर**अभ्यासक्रमाचे शुल्कभरण्यास वेळेवरपैसेउपलब्ध होतनाही**असे ३६ म्हणजे ६२.०६: विद्यार्थ्यांनीसांगितलेतरअभ्यासक्रमाचे**शुल्कभरण्यास वेळेवरपैसेउपलब्ध होतात**असे २२ म्हणजे ३७.९३: विद्यार्थ्यांनीसांगितले.

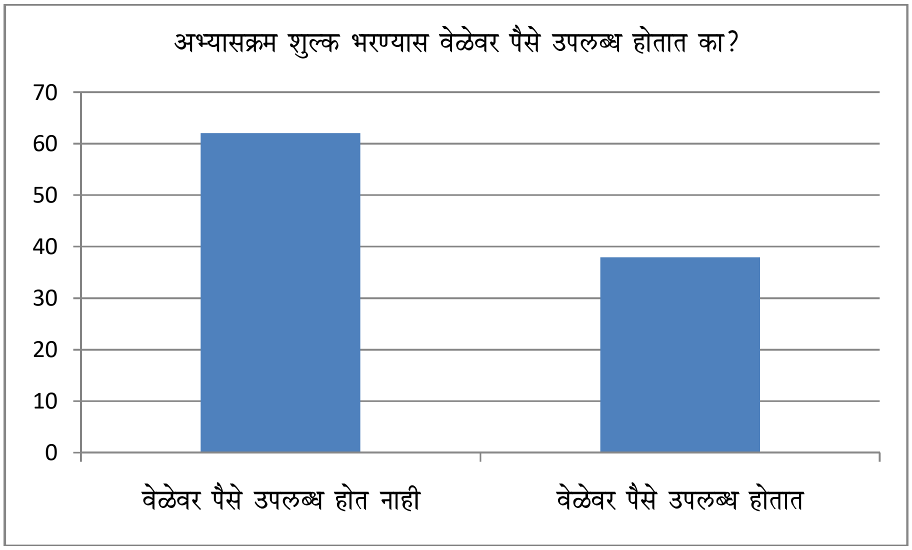

१५. अभ्यासक्रम शुल्ककोणत्यापध्दतीनेभरणेसोईस्करवाटते?

विश्लेषण :या प्रश्नाचेउत्तर २३ म्हणजे ३९.६५% विद्यार्थ्यांनी**एकदमभरणे योग्य वाटते**तर ३५म्हणजे ६०.३४% विद्यार्थ्यांनी**टप्याटप्यानेभरण्याची सवलतदिल्यास योग्य ठरेल**असेउत्तरदिले.

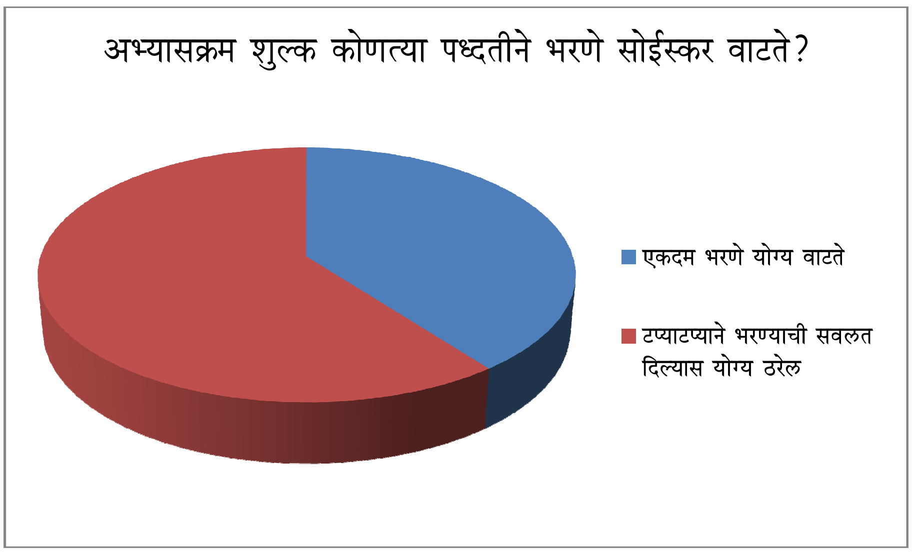

१.९ निष्कर्ष

संकलितकेलेल्यामाहितीचेसंशोधकचिकित्सकविश्लेषण करून निष्कर्ष काढलेआहेत.

१.शैक्षणिकप्रवेशावेळीविद्यार्थ्यांना अडचणी येतात.

२.नियमित, मुक्त व दूरस्थशिक्षण यातीलफरकसांगता येतनाही.

३.मुक्त व दूरस्थ अध्ययन प्रशाळेतीलअभ्यासक्रमांचीमाहितीविद्यापीठाच्यावेबसाईटवरून, मित्रांच्यातोंडून व वर्तमानपत्रातूनमिळते.

४.मुक्त व दूरस्थअभ्यासकेंद्राचेअंतरविद्यार्थ्यांनादूरवाटते.

५.महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांनाअभ्यासकेंद्राविषयीमाहितीमिळतनाही.

६.अभ्यासकेंद्राचीनिवडकरतानाविद्यार्थ्यांना अडचणी जाणवतात.

७.विद्यार्थी बढतीसाठी, नोकरीसाठी, मित्रांनीसांगितलेम्हणूनव सहजपणे योग्य विषयाचीनिवडकरता येतनाही.

८.विषयाचीनिवडकरतानामार्गदर्शनमिळतनाही.

९.अभ्यासक्रमाचे माध्यम निवडीसाठीअनेकविद्यार्थ्यांना अडचणी येतात.

१०.विद्यार्थ्यांनाअभ्यासक्रमासाठीमराठी व इंग्रजीहे माध्यम निवडताना अडचणी येतात.

११.प्रवेशावेळी अभ्यासकेंद्राकडूनसहकार्यमिळतनाही.

१२.अभ्यासक्रम शुल्कभरण्यास बहुतांशविद्यार्थ्यांनावेळेवरपैसेउपलब्ध होतनाहीत.

१३.अभ्यासक्रम शुल्कभरण्यास बहुतांशविद्यार्थ्यांनाटप्याटप्यानेभरण्याची सवलतमिळतनाही.

१.१० उपाययोजना :

वरीलसंशोधननिष्कर्षांवरून खालीलप्रमाणेकाहीशिफारशीसुचविता येतील.

१.शैक्षणिकप्रवेशावेळीविद्यार्थ्यांना येणाऱ्याअडचणींचेनिराकरणकरण्यात यावे.

२.मुक्त व दूरस्थअभ्यासकेंद्राची संख्या वाढविण्यात यावी.

३.अभ्यासकेंद्राचीनिवडकरतानाविद्यार्थ्यांनामार्गदर्शनहोणे योग्य ठरेल.

४.विषयाचीनिवडकरतानासर्वविद्यार्थ्यांनामार्गदर्शनमिळावे.

५.अभ्यासक्रमाचे माध्यम निवडीसाठीविद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शनमिळावे.

६.प्रवेशावेळी सर्वविद्यार्थ्यांनासहकार्यअभ्यासकेंद्राकडूनसहकार्यमिळावे.

७.अभ्यासक्रम शुल्कभरण्यास मुदतवाढ देण्यात यावी.

समारोप :

मुक्त व दूरस्थ अध्ययनाकडेविद्यार्थ्यांचाकल वाढतानादिसतोआहे. यामुळेविद्यार्थीआपलेराहिलेलेशिक्षणपूर्ण करू शकतात. मुक्त व दूरस्थ अध्ययनासवयाचीकोणतीहीअटनसल्यामुळेसर्वच क्षेत्रातील, सर्वचवयोगटातीलनागरिकहाअभ्यासपूर्ण करू शकतात.

संदर्भ :

१) https://maharashtratimes.com/editorial/article/current-situation-of-distance-education/articleshow/65551619.cms

२) https://ycmou.ac.in/media/publication/research_paper/DDP_RP_217.pdf

तक्षशिलाविद्यापीठ :बौध्द संस्कृतिचाऐतिहासिकअनमोलठेवा

डॉ. प्रकाशतुकारामशिंदे
सहयोगीप्राध्यापक
महात्माज्योतिबाफुलेसमाजकार्यमहाविद्यालय, जालना

प्राचीनभारतातील एक प्रसिध्द विद्यापीठ. तक्षशिलाहीनगरीप्राचीनगांधारदेशाची राजधानीहोती. पूर्वीभारतातअसलेलेहेठिकाण सध्या पाकिस्तानातरावळपिंढीपासूनवायव्येससु. ३५ किमी. अंतरावरआधुनिकसराईकल या रेल्वेस्थानकाजवळआहे. भारतीय पुरातत्वविभागाचेप्रमुख संचालकमार्शल, सरजॉनहयूबर्ट;१९ मार्च १८७६—१७ ऑगस्ट १९५८ भारतातीलपुरातत्वविद्यासर्वेक्षण खात्याचाब्रिटिशसंचालक १९०२—३१ आणिमोहें—जो—दडो, तक्षशिला, चारसद्द, सांची, सारनाथ, श्रावस्ती, पाटना, भाटाआणिकासिया या स्थळांचासुप्रसिध्द उत्खनक. लॉर्ड कर्झन यांनीमार्शल यांची पुरातत्वखात्याचेप्रमुख म्हणून १९०२ मध्ये नेमणूककेली.या भागातउत्खननकेले, परंतुप्राचीनविद्यापीठाचेअसेफारसेअवषेशतेथेसापडलेनाहीत. तक्षशिलानगरी व विद्यापीठ यांचेउल्लेख काहीग्रीक व चिनीपरदेशीप्रवाशांनीहीआपल्याप्रवासवृत्तांत या विद्यापीठाचाउल्लेख केलाआहे. इ. स. पू. आठव्या शतकापासून इ. स. चौथ्या शतकापर्यंतसु. १,२०० वर्षेहेविद्यापीठअस्तित्वातहोते. या कालखंडातत्याप्रदेशावरग्रीक, इराणी, मौर्य, इंडो—बॅक्ट्रियन, सिथियन, कुशानवगैरेअनेकराज्यकर्त्यांच्याराजकारणांचा, संस्कृतीचाआणिभाषांचाप्रभावपडलाव त्याचापरिणामविद्यापीठातीलभाषाआणिअभ्यासक्रम यांवरहीझाला. इ. स. पाचव्या शतकातहूणांनी तक्षशिलेचापूर्णविध्वंसकेला व तेव्हापासूनहेविद्यापीठ बंद पडले.

तक्षशिलाविद्यापीठाचीरचनाहीआधुनिकविद्यापीठांप्रमाणेनव्हती. तेथेअनेकविद्यार्थीउच्च अध्ययनाकरिताभारतातीलकोनाको—यांतूनआणिआशिया—यूरोपमधीलदेशांतूनही येते. प्रत्येकशिक्षकम्हणजे एक स्वतंत्र संस्थाचअसे. त्यालात्याचेप्रौढविद्यार्थीमदतकरीत. एका शिक्षकाच्याहाताखालीसु. ५०० विद्यार्थीअसत, असाउल्लेख जातकांतआहे. विद्यार्थ्यांच्याभोजन—निवासाचीसोय विद्यापीठाच्यावसतिगृहातअसे. सधनवर्गातीलविद्यार्थीसंपूर्णशिक्षणाकरितासामान्यत: एक हजार सुवर्णनाणी शुल्कम्हणूनदेत. निर्धनविद्यार्थीगुरुगृहीराहूननेमलेलीकामेदिवसाकरीतआणिरात्री अध्ययन करीत. काहीविद्यार्थी अध्ययन पूर्णझाल्यानंतरपैसेमिळवूनगुरुदक्षिणा देत.[1];मु. मा. घाणेकर, तक्षशिलाविद्यापीठमराठीविश्वकोश.

भारतीय संस्कृतीहिजगातीलप्राचीन व महानसंस्कृतीअसून, या संस्कृतीसमहायोगदानबौध्द श्रमन संस्कृतीनेदिलेआहे. भारतातअतिप्राचीनसिंधू संस्कृतीचमानलीजाते. त्यासंस्कृतीचाकालखंड ५ हजारवर्षापूर्वीअसावा. ब्रिटिशांच्याकाळातभारतामध्ये अनेक ठिकाणी उत्खननकार्यकरण्यातआलेआणिविस्मरणातगेलेल्याबौध्द संस्कृतीचेअवशेष शोधूनबाहेर काढण्यातआले. जिथेजिथेपुरातनस्थळीटेकडीकिंवामातीचा व विटांचा ढिगारादिसलातेथेतेथेउत्खननकेलेगेलेआणितेथीलस्तूपामधूनदगडीमंजुशा व त्यामधील रक्षापात्रे बाहेर काढण्यातआली. बहुतेकस्तुपाचे ठिकाणी ब्रॉन्झ धातूंची रक्षापात्रे प्राप्तझालेलीआहेत. काही ठिकाणी नारळाच्याआकाराचीगोलाकारदगडी रक्षापात्रे सापडलीआहेत. तरकाहीथोडया ठिकाणी नक्षीकामकेलेलीसुबकतांब्याची रक्षापात्रे सापडलीआहेत. सरअलेक्झांडरकनिंगहॅम;२३ जानेवारी, इ. स. १८१४, २८ नोव्हेंबर, इ. स. १८९३द्धहाभारताच्यापुरातत्त्वसर्वेक्षण खात्याचापहिलामहानिदेशक होता[2] ;गुरुनाथराणे, भारतीय पुरातत्त्वसर्वेक्षणविभाग—इतिहासाचा रखवालादार या पदावरत्याचीनेमणूक इ. स. १८६१ सालीकरण्यातआलीहोती. हयू एन त्संगच्यालिखानाचाआधार घेऊनत्यानेप्राचीनबौध्द स्थळांचेसमन्वेशणकरुनसारनाथ, सांचीइत्यादी ठिकाणी पुरातत्त्वीय उत्खननेकेली. प्राचीनभारतीय भूगोल;इ. स. १८७१, अशोकाचेलेख ;इ. स. १८७७, प्राचीनभारतीय नाणी;इ. स. १८९१ इत्यादीमहत्त्वाचीपुस्तकेत्यानेलिहिली. शिवाय त्याच्या खात्याच्यावतीनेअनेकमहत्त्वपूर्णवार्शिकवृत्तांतप्रसिध्द केले. त्यांनीपुरातत्त्वविभागाचेडायरेक्टरजनरलच्यामदतीनेप्राप्तशिलालेख, वस्तु, नाणे, स्तंभ, स्तूप, विहार इ. सरकारी खर्चानेसुरक्षितकेले. त्यांनीसन १८७७ मध्ये लिहिलेगेलेले Inscriptions of Ashoka- in the CorousInscriptionumIndicarum' मध्ये प्राप्त एकूण १४ मुख्य शिलालेख, ३ गौणशिलालेख, २ वेगळेशिलालेख

तथा ७ स्तंभलेखांचीसंपूर्णमाहितीआहे. जे की भारतीय उपमहाद्विपामध्ये ३० ठिकाणी पसरलेआहेत. हेशिलालेख किंवास्तंभालेख ३ दशकामध्ये वेगवेगळयावेळेतलिहिलेगेलेआहेत. अफगानिस्तानातीलकंदहारमध्ये मिळालेलेशिलालेख सन १९५८ मध्ये शोधलेगेलेतेग्रीककिंवाआरमिएक(Aramaic)लिपि मध्ये लिहिलेगेलेहोते. मार्शल, सरजॉनहयूबर्ट यांनी तक्षशिला शहराच्याइंडो–ग्रीकठिकाणांचा शोध घेवूनसम्राटअशोकासंबंधीमाहिती शोधण्यामध्ये महत्त्वाचे योगदानदिलेआहे. सन १९२० च्यावर्षामध्ये सिंधमध्ये मोहेंजोदडोमध्ये उत्खननकेलेहोते. पंजाबच्याहडप्पातथामोहेंजोदडोच्याउत्खननातूनमिळालेल्यामाहितीवरुनभारतीय संस्कृतीच्यासंदर्भातनवीनमाहितीप्राप्तझालीआहे. जेव्हाब्रिटिशभारताच्यापुरातत्त्वविभागाचे भोवटचेडायरेक्टरजनरलसरमॉर्टीमरव्हीलर;१० सप्टेंबर१८९०– २२ जुलै १९७६ प्रसिध्द ब्रिटिशपुरातत्वज्ञआणि एक कुशलउत्खननतज्ज्ञ यांनीभारतसोडलातेव्हात्यांनीआपलीसर्वमाहितीभारतीय तथापाकिस्तानीविशेषज्ञांच्यास्वाधिनकेलीजे की इंग्रजपुरातत्त्ववैज्ञानिकांनी २०० वर्शाच्याकठिणपरिश्रमाचे फळ होते. त्यानंतरवैदिकसंस्कृतीमानलीजाते. या संस्कृतीचाकालखंडइसवीसनपूर्व १००० ते इ.सनपूर्व ६०० मानलाजातो. सिंधू संस्कृतीतकाहीमानवीमूर्ती, नाग, हत्ती, घोडा, सिंह, वृशभ, पशुपती, पूर्वबुध्दांचीप्रतिकेचित्रित केलेल्याआढळल्याआहेत. बुध्द धम्मआणिनिसर्ग यांचाअत्यंतनिकटचासंबंध आहे. हिसंस्कृतीनिसर्गप्रतिकांचीपूजाकरणारीहोती. हडप्पा, मोहेनजोडो यावैभवशालीनगरांच्याभरभराटीच्याकाळातपूर्वबुध्दांचानिश्चितचवावरहोता यात शंकानाही, हेपुरातत्त्वीय अवशेषावरूनस्पष्टहोते. त्याआधारावरअसेमानलेजाते की, त्यामूर्तीबौध्द धम्मांशीसंबंधितअसाव्यात. हाकाळकाहीअभ्यासक ६ व्या भातकाचामानतात. तथागतभगवानबुध्द यांचेतत्त्वज्ञानआजहीजगालादीपस्तंभाप्रमाणेमार्गदर्शकआहे. भगवानबुध्द व भगवानमहावीरहेसमकालीनहोते. दोघांनीहीआपल्या धर्मातसमता व अहिंसेलापरमोच्चस्थानदिले. भगवानमहावीर यांचाकार्यकाळ २५०० वर्षापूर्वीचामानलाजातो. कुंललपूरच्या;बिहार राज घराण्यातमहावीर यांचाजन्मझाला. गौतमबुध्द हेबौध्द धम्माचेसंस्थापकहोतेतरभगवानमहावीरहेजैन धर्माचेसंस्थापकनव्हते; पणत्यांनी या धर्मालापरमोच्चअवस्थेतपोहोचवण्याचेमहानकार्यकेले. प्राचीनभारताच्याइतिहासामध्ये तक्षशिलानगरीविद्या व शिक्षणाच्याबहुमुल्य केंद्राच्या रूपानेप्रसिध्द होते. असेवाटते की, वैदिककाळाच्या शेवटच्याशतकामध्ये हयाविद्यापीठाचेनावझालेनव्हतेपणबौध्द काळामध्ये मात्र हेविद्यापीठविद्येच्यासर्व क्षेत्रामध्ये यशोशिखरावरतीविराजमानझालेहोते.

पेशावर येथीलकनिष्कस्तूपातब्रॉन्झ धातूचे रक्षापात्र मिळाले. बिमारनहेगावअफगाणिस्ता मधीलजलालाबाद शहराजवळआहे. सन १८३३ ते ३८ मध्ये ईस्टइंडियाकंपनीचाशिपाई व संशोधकमेटकाफ, सर चार्ल्स[3];३० जाननेवारी १७८५ – ५ सप्टेंबर १८४६ ;सरदेसाई, गो. स. मेटकाफ, सरचार्ल्स, ब्रिटिशरियासत, उतरार्ध, मुंबई, १९३९. येथेचारस्तूपांचेउत्खननकरण्यासाठीआलाहोता. पहिल्यास्तूपातत्यांनाकाहीचमिळालेनाही. मात्र दोननंबरच्यास्तूपातउत्खननकरताना एक गोलदगडीमंजुशामिळाली. ती हळुवारबाहेर काढूनउघडताचसर्वांचेडोळेविस्फारले. कारणत्यातसोन्याचे व मौल्यवानरत्नांनीसुशोभितकेलेलेछोटे रक्षापात्र होते. मात्र या रक्षापात्रातअस्थीधातूनव्हते, तरकाहीजळालेले मणी आणिफक्तचार नाणी होती. उरलेल्यादोनस्तूपात काय सापडले याचातपशीलउपलब्ध नाही.

दोननंबरच्यास्तूपातसापडलेले रक्षापात्र हे इ. स. १ ते १५ या कालावधी मधीलअसावे. तसेचझालेल्यासंशोधनावरुनमिळालेली नाणी त्यावेळचाराजा खरोष्टीकिंवात्याचामुलगाभुजात्रिया यांच्याकारकीर्दीतीलअसावीतअसेम्हटलेगेलेआहे. तसेच रक्षापात्रावरगांधारकला युक्तबुध्दप्रतिमाअंकितकेलेलीआढळली. तसेचत्याच्यातळाशीकमलपुष्पचिन्हकोरलेलेआहे. या रक्षापात्रास झाकणनव्हते व रक्षापात्र ७ से. मी. उंच होते. तसेच या रक्षापात्रास मौल्यवानरत्नेलावलेलीअसून ती ताजिकिस्तानजवळीलबडाकशानपर्वतराजीमधील खाणीतीलआहेत. तसेचदोनबोधिसत्वांच्याप्रतिमा देखीलत्यावरअंकितकेल्याआहेत. या रक्षापात्रावरीलबुध्दप्रतिमाअभय मुद्रेतीलअसूनसंघाटीपरिधानकेलेल्यावस्त्राची कडास्पष्टदिसतआहे. तसेचबुध्द प्रतिमेतशिरावरकेशउश्री;गोलकारकेशगाठ / चुंबळद्धदाखविलीअसूनत्याच्यापाठीमागेगोलआभा;प्रभा वलयदाखविण्यातआलेआहे. असेहेअद्वितीय सुवर्णरतनजडित रक्षापात्र दगडीगोलाकारमंजुषेमध्ये ठेवलेहोते.

इ. स. १८४० मध्ये मेटकाफ, सरचार्ल्सहाईस्टइंडियाकंपनीचाबिमारन येथेआलेलाशिपाईसंशोधनवृत्तीचाहोता. या अगोदरत्यानेपाकिस्तान मधीलपंजाबप्रांतातीलसहिवाल येथीलहडप्पासंस्कृतीचा शोध लावलाहोता. त्यामुळेत्यालाबिमारन येथे धाडलेगेलेअसावे. या बिमारनदगडीमंजुषेवर खालीलवाक्य खरोष्टीलिपीतलिहिलेआहे. 'मंजूवमदा यांचापुत्र शिवरक्षीला यानेहेपवित्र बुध्दधातूपूर्वबुध्दांनावंदनकरुनदिले.' असेस्पष्टलिहिलेअसूनही रक्षापात्रातअस्थीधातूनव्हते. याचाअर्थसुवर्णाच्यापात्रापेक्षा बुध्दधातूअधिकमौल्यवान व पुजनीय असल्यानेते घेऊनगेलेला कुणी अनामिक धम्माचाजाणकारअसावा. असो, आजइतक्यावर्षानंतरहीत्यासुवर्ण रक्षापात्राची झाळाळीबिलकुल कमी झालेलीनाही. सद्यस्थितीतहेबिमारनचेमौल्यवान रक्षापात्र ब्रिटिशम्युझिअम, लंडन येथेसुरक्षित आहे.[४]

आजबौध्द प्राचीनसाहित्यामध्ये त्याचीफारसीमाहितीसापडतनाहीपरंतुजातककथांमध्ये याविशयीच्यामाहितीचेभांडारचमिळते. त्रिपिटकातीलआश्टगाथामध्ये विपुलप्रमाणातहयाविशयीमाहितेमिळतानादिसून येते. तिलिमिष्टि जातक[५];Dr. V. Fausboll २५२ फॉसवॉलआणिकॉवेलसंस्कारणांची संख्या २५२ वरून लक्षात येते की, तेथीलप्रशासनअतिश्य कडकहोते व राजा—महाराजांच्यामुलांकडूनहीचुकाझाल्यासत्यांनाहीकठोरशिक्षा ठोठावण्यात येतअसत. वाराणाशीचेअनेक राजे आपल्यामुलांनाअन्य राजकुमार व उत्तराधिकारी यांनाशिक्षण घेण्यासाठी या ठिकाणी पाठवतअसल्याचीमाहितीजातककथांमधून मिळते.[६](Dr. V. Fausboll २५२ फॉसबॉलची संख्या २५२) यावरूनहेस्पष्टहोते की, तक्षशिलाहे एक राजनिती व शस्त्रविद्याचेकेंद्रम्हणूनत्यालाअनन्यसाधारणअसेमहत्त्वप्राप्तझालेहोते. तेथील एका शास्त्रविद्यालयामध्ये विविधराज्यांतील एकूण १०३ राजकुमारशिक्षण घेतहोते. आयुर्वेदआणिविधिशास्त्रचेतेथेविशेषविद्यालय होते. प्रवेशपरीक्षेनंतर १६—१७ वर्षेवयाचेविद्यार्थी घेतलेजात. शिक्षणाचाकालावधीसामान्यपणे ७—८ वर्षांचाअसे. इ. स. पू. सहाव्या शतकात या ठिकाणी बनारस, राजगृह, मिथीला, उज्जयिनी इ. नगरांतून व कुरु, कोसल इ.राज्यांतून येत. तक्षशिलाच्यापदवीधरांच्या यादीमध्ये भारतीय इतिहासातीलसुप्रसिध्द पुरूषांचेनावेसापडतात. संस्कृतसाहित्याचेसर्वश्रेष्ठपाणिनिगांधार येथील शालातुरचेनिवासीहोते व अशक्य नाही की त्यांनी तक्षशिलामध्येचशिक्षण घेतलेहोते. गौतमबुध्दांच्यासमकालीनकाहीप्रसिध्द व्यक्तीही येथीलविद्यार्थीहोते ज्यामध्ये मुख्य होतेतीनसहपाठीकोसलराजप्रसेनजितराजा, मल्लसरदार बंधुल्लकिंवालिच्छविमहालि; बुध्दकालीनप्रमुख जीवकराजपुत्र वैद्य ;बिंबीसारचाअनौरसपुत्रद्धआणि शल्य जीवककिंवाब्राम्हणलुटेराअंगुलिमाल;पूर्वीच्याराजपुरोहिताचापुत्र अहिंसकद्ध महाली. अध्यापकांच्याश्रेणीत धौम्य ऋषी, आयुर्वेदाचार्यजीवकइत्यादींचेउल्लेख येतात. सम्राटअशोकानेतेथेमहान धर्मरजिकस्तूपबांधलाहोता. जीवक याने याच तक्षशिलेमधूनअपारज्ञानप्राप्तकेल्याचेपुरावेविनयपिटकमध्ये मिळतात. असेम्हणतात की, चाणक्य तेथीलपदवीधर व अध्यापक होतेआणित्यांच्या शिष्यामध्ये सर्वश्रेष्ठशिष्य होताचंद्रगुप्तमौर्यज्यानेआपल्यागुरुच्यामदतीनेमौर्यसाम्राज्यांचीस्थापनाकेली. प्राचीनभारताच्यागर्भातदडलेल्यासत्य इतिहासाबाबततथाकथितइतिहाससंशोधकचिडीचूपराहणेचपसंतकरतात.

उपलब्ध झालेल्याविविध स्त्रोतावरुनमिळवलेलीमाहितीलाजॉनटर्नर(George Turnour 1799-10 April 1843) द्वारा १८३० मध्ये लिहिलेले श्रीलंकेचे[७] 'महावंश' (George Turnour, 'Discovery of the Mahavamsa' 1837) या ग्रंथचेभाषांतरतथाइतरबौध्द ग्रंथांच्यामदतीनेसन १८३७ मध्ये ब्राम्ही लिपि समजण्याससहजसोपीझाली. तेव्हाचसम्राटअशोकतथाबौध्द धम्माचाइतिहास शोधण्याससुरुवातझाली.

चंद्रगुप्तमौर्यआणिविष्णुगुप्तमौर्यहेदोघे सख्खेभाऊहोते. याचेलिखितप्रमाणम्हणजेसम्राटअशोकांचेपुत्र, अर्हतमहिंद्र यांनीश्रीलंकेतअसतानालिहिलेलीभउत्तरविरहट्ठहीकथा. या कथेचेभाषांतरआयु. सिध्दार्थ वर्धन सिंह यांनीकेले आहे. [८](अतुलमुरलीधरभोसेकर, इतिहासाचेपुनर्लेखन का करावे, २७ एप्रिल २०२१). या कथेत, पालिभाषेमध्ये चंद्रगुप्तमौर्य यांचेवर्णनकरतानाम्हटलेआहे.—

आदिच्च नाम गोतेनसाकिया नाम जातिया
मोरियानं खातियानंवंसजातंसिरिधरं
चन्द्रगुप्तोतिपज्जातंविष्णुगुप्तोति शातुकोततो

म्हणजेचआदित्य गोत्र (आदिच्चाया भाब्दाच्याअर्थाबद्लथोडीसाशंकताआहे), शाक्य कुळातजन्मलेल्या, मौर्यवंशाच्या क्षेत्ररक्षकां मधीलचंद्रगुप्तआणित्याचाभाऊ, विष्णुगुप्तहेप्रज्ञासंपन्नहोते.

इ. स. ८ ते १० व्या शतकानंतर, जेव्हाहीकथासंस्कृतभाषेमध्ये भाषांतरितकरण्यातआलीत्यावेळेसहे पद कसेबदलण्यातआलेतेपहा–

मोरियानं खतियानंवंशेजातम् सिरिधरं
चन्द्रगुप्तोतिपज्जातंचाणक्योब्राम्हणोततो

म्हणजेपालिभाषे मधूनसंस्कृतभाषेतभाषांतरकरतअसताना, मोठयाचलाखीनेविष्णुगुप्तच्या ऐवजीचाणक्य ब्राम्हणहेनाव घालण्यातआलेआणिआतात्याचाअर्थअसाकरण्यातआला की मौर्यवंशानेजरीराज्य स्थापितकेलेअसलेतरीत्यामागेप्रज्ञासंपन्नचाणक्य ब्राम्हणाचाहातहोता.

म्हणजेचचंद्रगुप्तमौय यांचा शूरपणा, त्यांचाभाऊविणुगुप्त यांचामुत्सद्दीपणाआणिकर्तुत्व भान्य, सगळाविचारकिंवाडोकंहेफक्तचाणक्य ब्रम्हणाचे!

इतिहासाचाअभ्यासकरतानाअशाअनेकसत्य लिखाणबाहेर काढलेपाहिजेआणित्यावेळेसच्याअनेकब्राम्हण्यग्रस्तइतिहासकारांचीपोलखोलकेली पाहिजे.[९] (यावरीललेख संशोधनाचावेगळाविषय होऊ शकतो.)

ब्राम्हणांनीप्रत्येकमूळनिवासीनाग–द्रविडमहापुरुषांचा इतिहासविकृतकेलाआहे.चंद्रगुप्तमौर्याच्या १००० हजारवर्षानंतरब्राम्हणांच्या ‘मुद्राराक्षस’ नावाच्यासंस्कृतनाटकाचा मुख्य उद्देशचंद्रगुप्तमौर्याचेसंपूर्ण यश, प्रसिध्द आणिमहत्त्व याचेश्रेय आर्यचाणक्य नावाच्याकुठलेचमहत्वनसलेल्याब्राम्हणालादेणेहाहोय.

बौध्द भारताचाइतिहास खऱ्याअर्थानेसमजून घ्यायचाअसेलतरबौध्द विद्यापीठाचाइतिहास लक्षात घ्यावालागतो. बौध्द विद्यापीठाच्याइतिहासाच्यामाध्यमातूनभारताचागौरवशालीइतिहासलिपिबध्द झाला.बौध्द विद्यापीठाच्याइतिहासहाकेवळभारतापुरतामर्यादितनाही. तरअखिलविश्वाचाआहे. त्यामुळेभारताचेस्थानजगाच्यापाठीवरगौरवशालीआहे. प्राचिनकाळातीलबौध्द विद्यापीठेआशिया खंडातीलनव्हेतरजगप्रसिध्द आहे या बौध्द विद्यापीठामध्ये जगाच्याकानाकोपऱ्यातअनेकविद्यार्थीशिक्षण घेण्याकरिता येतअसत.

इ. स. पूर्व ४ शतकापासूनभारतातजागतिकदर्जाचेविद्यापीठाचीनिर्मितीझाली. बौध्द विद्यापीठाची ख्यातीदेशविदेशातहोती. त्याकाळीभारतहाशिक्षण, ज्ञानआणिविज्ञानाचेमोठेकेंद्रबनलाहोता. या सोबतविद्यापीठातूनशिक्षणझालेल्याविद्यार्थ्यांलादेशविदेशातसन्मानहोता. विद्वानभिक्खूच्या द्वारेदिलेल्याज्ञानाचीसर्वत्र प्रशंसाकेलीजायची. याचआधारावर तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, ओदन्तपूरी, जगद्लआणिवल्लभीहीविद्यापीठेत्याकाळातअतिशय प्रसिध्द होती.

विद्यापीठातीलतज्ज्ञभिक्खू प्रशिक्षितहोते व धम्माचेगाडेअभ्यासकअसायचे. त्याविद्यापीठातीलशिक्षणसंपादनकरण्यासाठीकोणत्याहीव्यक्तीसाठीशिक्षणाचेदरवाजे खूलीहोती. भिक्खू विद्यार्थ्यांनाविनय व धम्माचेशिक्षण द्यायचे. या विद्यापीठातनैतिकशिक्षण, स्थापत्य, विज्ञान, कृशीविज्ञान, औषधीविज्ञान, शल्यचिकित्साविज्ञानतसेचविद्यार्थ्यांनाजीवनोपयोगी, समाज व राष्ट्रोपयोगीशिक्षणदेऊनत्यांनाशिक्षणपारंगतकेलेजायचे.

महामानवडॉ. बाबासाहेबआंबेडकरांनीबौध्द विद्यापीठाचीआपल्याभाशणातआणिलिखाणात दखल घेतली. तेम्हणतात, पहिलेविश्वविद्यालय बौध्द धम्मियांनीस्थापनकेले. तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, ओदंतपूरी, जगद्ल, अवन्तीआणिवल्लभी या जागतिककीर्तीचेत्याकाळातीलविद्यापीठेहोती.

तक्षशिलामध्ये मुख्यत: उच्चस्तरीय विद्याशिकवलीजातहोती. सखोलअभ्यासावरभरदिलाजाई. तेथीलअभ्याक्रमामध्ये आयुर्वेद, धनुर्वेद, हस्तविद्या, वेदत्रयी, तत्वज्ञान, व्याकरण, दर्शनशास्त्र, गणित, सांख्यिकी, गणना, संख्या, वाणिज्य, सर्पविद्या, तंत्रशास्त्र, संगीत, विज्ञान, लेखाशास्त्र, संगित, नृत्य आणिचित्रकलाआदिंना मुख्य स्थान होते.[१०](जातककथांध्ये वर्णनअसलेलेDr. V. Fausboll २५६ फॉसबॉलसंस्करण, जिल्द, प्रथम, पृ. २५६)तेथे शिकवण्यात येतअसलेलेतीनवेद व १८ विद्यांउपयुक्तहोत्या. परंतुकर्मकांडाच्याशिक्षणात तक्षशिलानाहीतरवारणशीचप्रसिध्द होती. तक्षशिलाचीसर्वातमोठीविशेषत: होतीतेथे शिकवण्यात येणाऱ्या

शास्त्रांतीललौकिक शास्त्रांनाप्राध्यान्य.[११]बुध्द पूर्वकिंवाबुध्दांच्याकाळातसुध्दालेखनसंस्कृतीनव्हतीभगवानबुध्दांच्यामहापरिनिर्वाणानंतरकित्येकवर्षांनीवग्गभट्टनामकबौध्द राजाच्याकाळातसर्वप्रथमबुध्द त्रिपिटकपालीभाषेतलिपीबध्द करण्यातआले. विद्यापीठातविद्यार्थ्यांना धर्मजातिकुलनिरपेक्ष प्रवेशअसे. हजार–बाराशेवर्षांच्याकालखंडातज्याज्याराजवटींनी तक्षशिलेवरअधिराज्य केले, त्यांचातेथीलअभ्यासक्रमांवर व भाषेवरही कमी अधिकपरिणामझाला. इराणी व ग्रीकसंस्कृतींचेअनेकइतरविशय व संकल्पनाशिक्षणक्रमातसमाविष्टझाल्या. ब्राम्हीलिपीऐवजी खरोष्ठीलिपीचावापरअधिकहोऊलागला. ग्रीकतत्वज्ञान व भाषा याचाहीअभ्यासक्रमातसमावेशझालाअसावा, असेॲपोलोनिअसच्यावृतांजावरुनदिसते.

बौध्द विद्यापीठाचीगती, प्रगती, सर्वगुणसंपन्नताआणिमहती या संबंधीजनमानसातसम्यकभावनेनेप्रबोधनकेलेजाते. आवर्जूनबोलले व लिहिलेजाते. प्रियदर्शीसम्राटअशोकाच्याकाळापासून इ. स. १२ व्या शताब्दीपर्यंतअसलेलीबौध्दांचीविद्यापीठेअत्यंतप्रसिध्द आणिप्रभावशालीहोती. भारतातप्राचीनकाळापासूनपुष्कळमोठीविद्यापीठेअस्तित्वातहोती. त्यातील तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला,ओदंतपूरी–बिहार, नागार्जुन, काशी, प्रतिष्ठान, उज्जयिनी, वल्लभी–गुजरात, कांची, मदुरा, अयोध्या,नादीया–पंजाब–बंगाल, मिथिला, गुणशिला, कुंदनपूर–बिहार, मद्रास–मद्रास, जगततल्ला–पंजाबहीविद्यापीठेप्रसिध्द होती. यापैकी तक्षशिलाविद्यापीठहेकालक्रमानुसारहेसर्वातप्राचीनविद्यापीठआहे. ख्रिस्ताब्दपूर्व ८०० तेख्रिस्तब्दपूर्व ४०० या काळात तक्षशिलाहे शहर सध्याच्यापाकिस्तानमधीलपंजाबप्रांताच्याजिल्हारावळपिंडी शहरांपासूनपश्चिमेला २० मैलावरवसलेआहेतरइस्लामाबाद व रावळपिंडीपासूनजवळजवळ ३२ किमीसरायकलारेल्वेस्टेशनजवळउत्तर–पूर्वेससर्वातप्राचीनआणिसर्वातमोठेविद्यापीठहोते. ऐतिहासिक रूपामध्ये हेतीनमहानमार्गांच्यासंगमाचेठिकाणहोते. १. उत्तरापथ–आजचेग्रॅण्टटकरोड, जे गंधारला मगधनेजोडयाजातहोते. २. उत्तरपश्चिमीमार्ग–जोकापिश व पुष्कलावतीआदी द्वाराजातहोता. ३. सिंधू नदीमार्ग–श्रीनगर, मानसेरा, हरिपूर घाटतेउत्तरेलारेशममार्ग व दक्षिणेलाहिंदमहासागरपर्यंतजातहोता.

प्राचीनगांधारचे, म्हणजे सध्याच्याअफगाणिस्तानचेते राजधानीचे शहरहोते. अरायन या ग्रीकइतिहासकाराच्यामतानुसारसिंकदरच्यावेळीहेशहरजास्तभरभराटीलाआलेहोते. विद्यापीठाचापरिसरअतिशय भव्य, निसर्गरम्य होता. मोठमोठ्या इमारतीत १० सहस्त्र विद्यार्थीशिक्षण घेऊ भाकतील, एवढी व्यवस्थाहोती. भौक्षणिक क्षेत्रातआंतरराश्ट्रीय कीर्तीमिळवलेल्या या विद्यापीठातप्रवेशमिळवण्याकरिताविद्यार्थ्यांचीरीघलागलेलीअसे. या विद्यार्थ्यांमध्ये भारतातीलबनारस, राजगृह, मिथिला व उज्जयिनी, तसेचपूर्वेकडीलइंडोनेशिया, व्हितएतनाम, चीन, जपान, तरपश्चिमेकडेइराण, इराकतेग्रीकआणिरोमपर्यंतचेविद्यार्थी येतअसतआणि येथे ८ ते १० वर्शेराहूनशिक्षण घेत. येथीलअभ्यासक्रमात १८ शास्त्रे आणि १८ कलांचाअंतर्भावहोता. धम्मआणितत्त्वज्ञानहेत्याकाळचेमहत्त्वाचेविषय होते. शिल्पकलाआणिस्थापत्यकला यांचेतक्षशिलेतदिलेजाणारेशिक्षणआजच्याअभियांत्रिकी महाविद्यालयातदिल्याजाणाऱ्याविषयांशीमिळते–जुळतेहोते. तक्षशिलेला एवढे मोठेस्थानप्राप्तहोण्याचेप्रमुख कारणम्हणजे या विद्यापीठालालाभलेलेविद्वान, निरलसशिक्षक. या शिक्षकांचीप्रशसातत्कालीनसिसरो, प्लिनीसारख्या पाश्चात्त्य पंडितांनीकेलेली आहे.[७] इ. स. पूर्व ८ व्या शतकापासून इ. स. ४ थ्या शतकापर्यंत येथेतक्षशिलाविद्यापीठहोते. याविद्यापीठातजगातीलकानाकोपऱ्यातूनविद्यार्थीज्ञानार्जनासाठी येत. येथेविद्यार्थ्यांचीभोजनाची व राहण्याचीहीसोय केलीजातअसे.

तक्षशिलेलाविश्वाचेपहिलेविद्यापीठमानलेजाते. हयाविश्वविद्यापीठासगांधारनरेशआंभिकाचेराजकीय संरक्षणप्राप्तहोते. इ. स. ३३६ मध्ये आंभिकराजानेसिंकदराबरोबरतहकेला व परकीयांना तक्षशिलेचे द्वारमोकळेकरुनदिले. म्हणूनराजानेत्यानंतर १२ व्या शतकाच्यापूर्वार्धातआणिउत्तरार्धातमहंमदगजनवीआणिमहमंद घोरी यांनीतेस्थानबरेचनष्टकेलेल्यात्याभग्नाव शेषाला सध्या 'शाहजिकीढेरी' असेम्हणतात. तक्षशिलाविद्यापीठाचे धम्मगुरु पार्श्वनाथहोते. इ. स. ७८ मध्ये गौतमबुध्दाचेअवशेषतेथेस्थापनकरण्यातआलेहोते. तेनंतरब्रिटिशांनी इ. स. १९२१ मध्ये सारनाथ येथीलमुलगंधकुटीविहारातप्रतिष्ठितकेले. तक्षशिलाविद्यापीठांमध्ये वेतनावरीलशिक्षकनव्हतेआणिकुठलाहीठरलेलाअसाअभ्यासक्रमहीनव्हता. या ठिकाणी जवळजवळ ६४ विषयांचे

अध्ययन केलेजातहोते. तक्षशिला(पालि: तक्कसिला)विद्यापीठ(Takshshila Buddhist University)हेजगातीलसर्वातपहिलेमहत्त्वाचेबौध्द विद्यापीठहाते. इ. स. पू. ४०५ मध्ये फा–हियान येथेआलाहोता. तेसिंधुआणिझेलमनदीच्यादरम्यानआहे. प्राचीनबौध्द अवशेषांव्यतिरिक्त येथे सध्या विशेषवस्तीआढळत नाही. प्राचीनवाङ्:मयामध्ये विद्येचेकेंद्रम्हणूनहेप्रख्यातअसले, तरीपुरात्त्ववेतत्यांनाअद्यापही या प्राचीनविद्यापीठाचेउल्लेखनीय असेअवशेष वा नक्कीठिकाणउपलब्ध झालेलेनाही. बौध्द जातकांततक्षशिलेचागांधारदेशाची राजधानीम्हणूनउल्लेख आढळतो. मौर्यकाळातहे एक महत्त्वाचेप्रादेशिककेंद्रहोतेआणि युवराजअशोक येथेप्रांताधिपतीहोता. इ. स. च्यापाचव्या शतकामध्ये हूणांनीतक्षशिलानष्टकरीपर्यंतहे एक महत्त्वाचेप्रादेशिक व व्यापरीकेंद्रहोते. भारताचा मुख्यत: मध्ये आशियाशीव्यापारतक्षशिलामार्गेहोतअसे.

तथागतभगवानगौतमबुध्दाच्याकाळातगांधारचाराजापुक्कुसाति यांनी मगधराजबिंबिसारांकडेआपलादूतममंडलपाठविलेहोते. ६ व्या शतकामध्या पूर्वीफारसचे शासकपुरुष यांनीसिंधुप्रदेशावरआक्रमणकेले व नंतरत्यांच्याउत्तराधिकाऱ्यांनीहीत्याचाकितागिरवला. असेवाटते की सत्तात्यांच्याताब्यातगेलीआणिजवळजवळ २०० वर्षांपर्यंतइथेफारसचेराज्याच्याअधिकारातहोते. मकदुनियाचाआक्रमणकारीविजेतासिकंदरच्याकाळातील तक्षशिलेचीचर्चाकरतानास्त्रॅबो यांनीलिहिले आहे[१२] की, (हॅमील्टनआणिफाकनरचेइंग्रजीभाषांतर, तृतीय पृ. ९०)ते एक महानगरहोते, चांगल्याप्रकारेनितिनियमावरचालणारेराज्य होते, जास्तलोकसंख्येचे शहरहोते व तेथीलजमीनहीसुपिकहोती. तेथीलराज्यकर्ताबॅसिलियसकिंवाटेक्सिलिजहोता. त्यानेसिंकदरासोबतमैत्री केली. त्याच्यामृत्यूनंतरत्याचामुलगाज्याचेनावआंशीहोते, सिंदरचामित्र होऊपाहतहोता, परंतुथोडयाचदिवसामध्ये चंद्रगुप्तमौर्यानेउत्तरीपश्चिमसीमाक्षेत्रामधूनसिंकदरच्यासिपहसालारोंलामारुन काढूनदिलेव तक्षशिलेवर त्यांचेराज्य स्थापितझाले. ती त्यांच्याउत्तरांपथप्रातांची राजधानीझालीआणिमौर्यराजकुमारमंत्र्यांच्यामदतीनेतेथेराज्य करु लागला. त्याचामुलगादिसार, सुशीम व कुणालहेआळीपाळीनेतेथीलप्रादेशिक शासकनियुक्तकरण्यातआले. दिव्यावादन यांच्याकडूनमाहितीमिळते की, तेथेमंत्र्यांच्याअत्याचारामुळेकेव्हाहीविरोध होतअसत व अशोक(सुसीमच्याराज्य कारभारकाळात)किंवाकुणाल(अशोकराजाझाल्यानंतर)त्याविद्रोहीनानीटकरण्यासाठीपाटविण्यातआलेहोते.

मौर्यसाम्रराज्यांच्याउत्तरत्याकाळात यूनानींचेआक्रमणहोवूलागले व त्यांचात्यावरअधिकारप्रस्थापीतझालाकिंवादिमित्र (डेमेटियस)आणि यूक्रेटाइड्सनेतेथेराज्य केले. त्यानंतरपहिल्या शताब्दीच्या इ. स. पू. मध्ये सिथियो व पुढे आलटूनपालटूनत्यांनीराज्य केले. कनिष्कआणित्यांच्याजवळीलवंशाचात्यावरआवश्य अधिकारहोता. तक्षशिलेचात्यानंतरचाइतिहास मात्र काळोखानेअच्छादलेलाहोता. ५ व्या शतकामध्ये हूणांनीजेभारतावरविध्वंसकआक्रमणकेले, त्यामध्ये तक्षशिलानगरही उध्वस्तझाले. वास्तविकपाहता तक्षशिलाच्याविद्याकेंद्रालाविध्वंषाला शकआणित्यांचेउत्तराधिकारीच्याकाळातचसुरुवातझालीहोती. मध्य आशियातील शकांनीइसवीसनाच्यापहिल्या शतकात येथेराज्य केले. या पर्शियनलोकांनाकुशानांनीहुसकावूनलावलेआणिइसवीसनाच्या ५० व्यावर्षीगांधावरआपलेराज्य स्थापन्नकेले. इसवीसनाच्या २२५ ते २५० सालीइराणच्यासुसानियनलोकांनीगांधारजिंकले. त्यांच्याकाळातगांधारचीसुप्रसिध्द शिल्पकलानष्टझाली. जेकाहीउरलेसुरलेहोतेतेहुणांच्याटोळयांनीइसवीसनाच्यापाचव्या शतकांतसंपूर्णपणेनष्टकेले. त्याचबरोबरगांधारचीसंस्कृतीहीनष्टझाली.

गुप्तांच्याकाळातजेव्हाफा–हियानतेथेगेलाहोतातेव्हात्यालातेथेविद्येच्याप्रचाराचेकुठलीही निशाणी तेथेआढळूनआलीनाही. त्यांनीत्याला चो–श–शिलोअसेम्हटले होते.[१३](लेगीफाहयानची यात्रामध्ये पृ. ३२)हूणांच्याहल्यानंतरभारतामध्ये आलेलासातव्या शतकातीलदुसरा यात्रेकरु हयूएनत्संग यानेपाहिले की तक्षशिलापूर्णपणेविध्वंसपावलेहोते. त्यावेळेसतेथीलबौध्द भिक्खू फारच दु:खीहोते. किंवाप्राचीनबौध्द विहार व मठ खंडहरझालेहोते. असभ्य हूणांच्यातलवारीनेभारतीय बौध्द संस्कृती व विद्येचेकेंद्रअसलेले तक्षशिलासंपूर्णनष्टझालेहोते.

तक्षशिलाम्हणजे शब्दश: पाषाणातकोरलेलीनगरीहेअगदीप्राचीननगर! सरकनिंगहॅमनेअनेकग्रंथांचाआधारतक्षशिलानगरीच्या शोधासाठी घेतला, परंतुग्रंथातीलमाहितीअपुरी,

म्हणूनस्वत:चअदमासबांधावेलागले. प्रछन्नबुध्द हेनावनंबुद्रीपादब्राम्हणाच्यामुलाने धारणकरुन तक्षशिलाविद्यापीठभस्मसातकेले.हा एक वेगळाअभ्यासाचाविषय होऊ शकतो.

बऱ्याचइतिहासकारांचेम्हणणेआहे की, जेलोकइथेआरोपलावतात की बौध्द धम्म भाक, हूणआणिकुशाणांनीनष्टकेलातेइतिहासातअरबआक्रमणकाऱ्यांनाझाकण्याचापर्यंतकरतात. शक, हूणआणिकुषाणांनीभारतावरआक्रमणतरकेले, परंतु येथील धर्मआणिसंस्कृतीनष्टकरण्याचेकामकधिहीकेलेनाही. त्यांचाउद्देशराज्य करणेहाहोताकोणत्या धर्माचाविध्वंसकरणेनव्हता. खरेपाहताते येथीलसंस्कृतीआणि धर्मामध्ये एकरूपहोवूनबौध्द किंवाहिंदूझालेहोते. खरेतरइथेहीस्पष्टनाही की शक, हूणआणिकुषाणकोणहोते. इतिहासकारामध्ये यावरमतभेदआहेत. कनिष्कहाकुषणांचाराजाहोताज्यानेबौध्द धम्माला मध्य आशियाचा धम्मबनविलाहोता.

पश्चिमभारताच्याशिक्षणाचेकेंद्र तक्षशिलाहोते. तक्षशिलाव्यापारआणिराजनीतिचेहीप्रमुख केंद्रहोतेहयामुळेआक्रमणकारी यांचेपहिल्यापासूनच यावर लक्ष होते. भारतावरआक्रमणाचीसुरुवाततर यूनानियांकडूनपूर्वीचझालीहोती, परंतुजेव्हा यूनानियांनीभारतावरहल्लाकेलातेव्हाभारताच्यापश्चिमसीमेवरप्रामुख्यानेभारतीय जनपदगांधारआणिकंबोजराज्य होते. त्याराज्यांनीमिळूनचआजचाअफगानिस्तानआहे.

अफगानिस्तानच्यापहिल्या क्षेत्रांमध्ये सौवीर, खांडव, कैकय, यदु, तुसु, वाल्हिकआदीजनपदहोतेहयासर्वांचामिळूनआजपाकिस्तानआहे. गांधारराज्याच्याजनपदांची राजधानी तक्षशिलाहोती. हीच तक्षशिलाआजपाकिस्तानचाभागआहे.

इ. स. ७ व्या शतकापर्यंतगांधारच्याअनेकभागामध्ये बौध्द धम्मफारचविकसितहोता. ७ व्या शतकानंतर येथेअरबआणितुर्कच्यामुसलमानानेआगमणकरण्यास सुरुवातझाली व काहीइतिहासकारांच्यामतानुसार ८७० इ. मध्ये अरबसेनापति याकूब एलेसनेअफगानिस्तानलाआपल्याताब्यात घेतले. त्यानंतर येथीलहिंदूआणिबौध्द यांचेजबरदस्तीने धर्मांतरअभियानसुरु झाले. अनेकवर्षांपर्यंतसंघर्षचालूराहिला व शेवटीकाफिरिस्तानसोडूनसर्वअफगानीलोकमुसलमानझाले. जवळजवळ ६३२ इ. मध्ये हजरतमुहम्मदसल्लल्लाहुअलैहीवसल्लमच्यामृत्यूनंतर ६ वर्षाच्याआतचत्यांच्याउत्तराधिकाऱ्यांनीसीरिया, मिस्त्र, उत्तरीअफ्रिका, स्पेन किंवाईरानलाजिंकले. यावेळेस खलीफासाम्रराज्य फ्रान्सच्यालायरनावाच्याठिकाणापासूनतरआक्ससकिंवाकाबुलनदीपर्यंतपसरलागेला.

हजरतमुहम्मदसल्लल्लाहुअलैहीवसल्लमच्यामृत्यूनंतर 'खिलाफत' संस्थेचीस्थापनाकरण्यातआली, जे की हेसिध्द करू पाहतहोते की इस्लामचाउत्तराधिकारीकोनआहे? हजरतमुहम्मदसल्लल्लाहुअलैहीवसल्लमचेमित्र अबूबकरलात्यांचाउत्तराधिकारीजाहीरकरण्यातआले. पहिल्या ४ खलिफांनीहजरतमुहम्मदसल्लल्लाहुअलैहीवसल्लम यांच्यानात्यामुळेत्यांनी खिलाफतमिळविली. त्यापैकी उमय्यदोंआणिअब्बासियोंच्याकाळामध्ये इस्लामचाविस्तारझाला. अब्बसियोंनेईरान व अफगानिस्तानमध्ये आपलीसत्ताकायमकेली. ईरानच्यापारशीयांनातरइस्लाम धर्मस्विकारावालागलाकिंवातेपळूनसिंधमध्ये आले. पुढे जेव्हासिंधमध्येहीआक्रमण वाढतचराहिलेतेव्हातेगुजरातमध्ये येवूनराहूलागले.

७ व्या शतकानंतरअफगानिस्तानआणिपाकिस्तानभारताच्याहातातूनजातराहिले. भारतामध्ये इस्लामिकराज्याचाविस्तार ७ व्या शतकाच्या शेवटीमोहम्मदबिनकासिमचेसिंधवरआक्रमणआणिनंतरमुस्लिमराज्यकर्त्याद्वारेझाला. जवळजवळ ७१२ मध्ये ईराकीराजाअलहज्जाजचापुतन्याकिंवाजावईमुहम्मदबिनकासिम यांनी १७ वर्षाच्यावयातसिंध आणिबलूचचेअभियानाचे यशस्वीनेतृत्त्वकेले.

इस्लामिक खलीफांनीसिंध फतहसाठीअभियानचालविले. १० हजारसैनिकांची एक तुकडी, ऊंट–घोडयासोबतसिंधवरआक्रमणकरण्यासाठीपाठविण्यातआले. सिंधवरईस. सन ६३८ ते ७११ पर्यंतच्या ७४ वर्षाच्याकाळामध्ये ९ खलीफांनी १५ वेळेसआक्रमणकेले. १५ व्याआक्रमणांचेनेतृत्त्वमोहम्मदबिनकासिमनेकेले.

मोहम्मदबिनकासिमनंतरमहमूदगजनवीआणिमुहम्मद घौरीनेभारतावरआक्रमण करून अंधाधुंध कत्तलआणिलुटकेली. हयादरम्यानत्यांनीहिंदूमंदिरे, बौध्द मठआणिस्तूपांचाविध्वंसकेला. ७ व्या शतकाच्यातीसऱ्यादशकामध्ये चीनी यात्रेकरू हयुएनत्संग यांनी तक्षशिलानष्टझालेलीपाहिली.

मुहम्मदबिनकासिमअत्यंतक्रूरहोता. सिंधचेदीवानगंदुमल यांच्यामुलीनेआपले शीरकापनेपसंतकेले, परंतुमोहम्मदबिनकासिमचीपत्नीहोण्यास नकारदिला. हयाचप्रकारेतेथीलराजादाहिर(६७९ इ.स. मध्ये राजाझाला)आणित्यांच्याबायकाआणिमुलींनीसुध्दाआपल्यामातृभूमी व स्वाभिमानाच्यासंरक्षणासाठीआपलेबलिदानदिले. सिंध देशाच्यासर्वचराजांच्याकथा खूपचमार्मिकआणिवेदनादायीआहेत. आजसिंध देशपाकिस्तानचाप्रदेशझालाआहे. असेम्हणतात की, राजादाहिर एकटेचअरबआणिईरानच्या शत्रूसोबत लढत राहिले. त्यांच्यासाठीकोणीहीमदतीला धवूनआलेनाही, तरकाहीलोकांनीत्यांच्यासोबतविश्वासघातकेला.

हजरतमुहम्मदअलैहिस्सलमच्याकाळातबौध्द धम्मपश्चिमआशियामध्ये पसरलाहोतात्यामुळेतेथीलअरबीभाषाबोलणारेलोकांनी 'बुध्द पुजा' हया शब्दाचेचुकीच्याअर्थानेउच्चारणकेल्यामुळे 'बुतपरस्ती' असेम्हणूनत्याचाविरोध केलात्यामुळेअरबचेइस्लामिकआक्रमकतेथेहीगेले, त्यांनीबुध्द मूर्त्यातोडून टाकल्या. हयाविजयीझालेल्यालोकांनीअफगानिस्तानपासूनतर मध्ये आशियापर्यंतविस्तारपावलेलाबौध्द धम्मनष्टकेला.

राष्ट्रकविरामधारी सिंह दिनकरआपलेप्रसिध्द पुस्तक 'संस्कृति के चार अध्याय' मध्ये असेनमूदकरतात की, इस्लामामध्ये बुतपरस्ती(मूर्तीपुजा)लाविरोध आहेआणिकदाचितहाच 'बुत' शब्द 'बुध्द' चा अपभ्रंशअसावाअसेम्हणण्यासवाव आहे.[१४]

भारतामध्येहीजेव्हाइसलामिक खलिफायोंनेआक्रमणकेलेतेव्हाबौध्द मठ, बौध्द शिक्षणाचीठिकाणे व हिंदूमंदिरेचसुरूवातीसत्यांच्यानिशान्यावर होती.[१५]पी. एच चोपडा, बी. एन पुरी व एम. एन. दास यांनीत्यांच्या 'भारतचासामाजिक, सांस्कृतिकआणिआर्थिकइतिहास' च्यापहिल्या खंडामध्ये लिहिलेआहे की, नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशिला, सोनापुरी व जगदलसर्वचीसर्वचमहानविद्यापीठहोते, जेथूनबौध्द विद्वानतयारहोवूनसंपूर्णविश्वामध्ये बौध्द धम्माचाप्रसार–प्रचारकरण्यासाठीजातहोते.

एक चांगलीबाबआहे की, पहिल्याविदेशीआक्रमणकर्त्यांनीबामियान, पुरूशपूर(पेशावर), कराची, चंदीगड, श्रीनगर, सामनाथ, मथुरा, काशी, अयोध्या, प्रयाग, लुम्बिनी, दिल्ली(इंद्रप्रस्थ), मेरठ(हस्तिनापूर), बौध्दगया, सारनाथ, कुशीनगर, श्रावस्ती, सांची, पाटलीपुत्र, नालंदा, पंचानेर, पावागड, कौशंबी, लखनऊ(लक्ष्मणपूर), नाशिक, आग्रा(अंगिरा), राजगिरि, भोपाल(भोजपाल), उज्जैन(अवंतिका), रामे वरम् कोलकत्ता, ढाका, त्रिपूराआदिमहत्त्वाचेहिंदू, बौध्द, व जैनठिकाणावरआक्रमण करून येथील मुख्य मंदिरं, मठ, महालआणिशिक्षणाचीठिकाणेनष्टकेलीनाहीत, परंतु धर्मग्रंथांचीपांडुलिप्यांना शोधून–शोधूनजाळूनटाकण्यातआले. हयातुर्कआक्रमणकर्त्यांमध्ये गजनवी, तैमूरलंग, औरंगजेब, मोहम्मद घौरी, बाबर, अख्तियार खिलजी यांची नावे मुख्यत्वे घेतलीजातात.

७ व्या शतकाच्यासुरूवातीपर्यंत तक्षशिला, वल्लभी, धार, उज्जैनकिंवावैशालीमध्ये प्राचीनजागतिकदर्जाचेविद्यापीठहोती. त्याविद्यापीठांमध्ये ज्ञान, विज्ञाआणि धर्माचीलाखोपुस्तकेविद्यमानहोती.

१२ व्या शतकामध्ये पालराज्यकर्त्यांच्याअस्तानंतरबौध्द धम्माचेराजकीय संरक्षण काढून घेण्यातआले. त्यानंतरमुसलमानसेनापतीबख्तियार खिलजीने शोधून–शोधूनसर्वबौध्द विहारांनानष्टकेले. नालंदासारखेजगप्रसिध्द विद्यापीठत्यानेचनष्टकेलेहोते. हेचनाही, नालंदामध्ये असणारेसर्वबौध्द साहित्यालात्यानेआगलावूनजाळण्यातआले.

इस्लामिककट्टरपंथियांनीभारतामध्ये शोधून शोधूनहिंदूंचीप्रमुख मंदिरे, बौध्द स्तूप, विहारआणिविद्यापीठांनानिशानाबनविले. आजही तक्षशिला, दिल्ली, नालंदा, सांची, मथुराआदि ठिकाणी दिसून येणारेभग्नावशेषआणिमातीचे ढिगारेहयाबाबीचेभक्कमपुरावेआहेत. असेम्हटलेतरअतिशयोक्तीहोणारनाही की, बौध्द धम्मालानष्ट करूनच इस्लामचाअभुदय झाला. इस्लामच्याउदयापूर्वीबौध्द धम्मअरबमध्ये पोहोचलाहोताआणि ठिक–ठिकाणी बुध्द मूर्तीसमोर ध्यानकेलेजातहोते.

तक्षशिलेच्याउत्खननांतबौध्द धम्मशीसंबंध असलेल्याअनेकवास्तू व गांधार भौलीतीलशिल्पेसापडली. त्यावरूनतेथेतत्कालीनपरकीय संस्कृतिचाभारतीय जीवनावरकितपत व कसाप्रभावपडला, याचेहीप्रत्यंतर येते. ग्रीक, इराणी व भारतीय संस्कृतिचासुरेख संगम येथेदिसतो. शीरटेकडीनजीकपुरातत्त्वीय संग्रहालय असूनतिथेप्राचीनवस्तूठेवल्या आहेत.[२०]

अफगानिस्तानच्याहिंदूकुशपासूनतरभारताच्या अरूणाचल पर्यंतआणिभारतातीलकाश्मीरपासूनतेकन्याकुमारीपर्यंतजेहीजाती, धर्म, समाजआणिभाषेचेलोकनिवासीआहेतहेसर्वमूळचे एकाचसंस्कृतीचेआहेत. परंतुआताभारतीयांचे धर्मवेगवेगळेझाल्यामुळेत्यांनीआपलीभाषा, संस्कृतीआणिइतिहासालाहीबदलून

येथीलहिंदू , जैन, बौध्द, ईसाई, पारसी, मुसलमान, शिख आदीसर्व एकाचकुळातील व धर्माचेआहेत, परंतुआतापरिस्थितीबदलेलीआहे. रोमन, यूनानी, पोर्तुगिज, अरब, तुर्कआणिइंग्रजांनीसर्वकाहीबदलूनटाकलेआहे. आताआपलेचलोकआपल्याचलोकांच्याविरोधातआहेत.

भगवानगौतमबुध्दांच्याकाळातभारतामध्ये हिंदूकिंवाजैन, चीनमध्ये कन्फ्यूशियसकिंवा इराणमध्ये जरथुस्त्र विचारधारेचाबोलबालाहोता. राहिलेलेसर्वजगग्रीसलासोडूनजवळजवळविचारशून्यचहोते. ईसामसीहाच्याजन्मापूर्वीबौध्द धर्मचाआवाजजेरुशलेम पर्यंतपोहचलाहोता.

इ. स. पू. चे ६ वे शतकामध्येचबौध्द धम्मसर्वदूरपसरलाहोता. जगातीलसर्वातपहिलासंघटितआणिसुव्यवस्थित धर्मबौध्द धम्मचहोता. असेम्हणता येईल की सर्वप्रथमभगवानबुध्द व भगवानमहावीर धर्माला एक मजबुतव्यवस्थादिलीहोती. बौध्द धम्माला मगध नरेशमहानसम्राटअशोकाने यालासंपूर्णविश्वामध्ये पसरण्यातमहत्त्वाचीभूमिकाबजावलीहोती. महानसम्राटअशोकामुळेचबौध्द धम्मजगाच्याकानाकोपऱ्यातपोहचण्यास सुरूवातझालीहोती. चीन, श्रीलंकाआणिपूर्वेससम्राटअशोकाच्या शासनकाळातबौध्द धम्मस्थापनझालाहोता, तोचकुषाण शासककनिष्काच्याराज्य काळामध्ये अधिकवेगानेप्रसारझालाहोताआणिसर्वआशिया खंडामध्ये पसरलाहोता. इतिहासकारांच्यामतानुसारअरबआणि मध्य आशियामध्ये बौध्द धम्मस्थापनकरण्यामध्ये सर्वश्रेय सम्राटकनिष्क यांनाचजाते.

गांधारप्रदेशम्हणजेकाबूल खोरे धरुनपूर्वअफगानिस्तानआणिउत्तरपश्चिमपाकिस्तानातीलपेशावर, मर्दान, स्वातआणिबुनेर. थोडक्यातम्हणजेहिन्दुकुशच्यादक्षिणेकडीलआणिपंजाबच्याउत्तरेकडीलप्रदेशम्हणजेगांधार.

अलेक्झांडरनेहाप्रदेशजिंकलाहोता. ग्रीकांचेराज्य गांधारवरकाहीकाळहोते. सम्राटकनिष्काच्याराज्य काळामध्येचचौथीआणि शेवटचीबौध्द परिषदझालीहोती. हयापरिषदेचाउल्लेख हयूएनत्संगआणितिबेटनिवासीतारानाथ यांनीआपल्यापुस्तकांमध्ये केलाआहे. नागसेन व मिलिंद यांच्यामध्ये बौध्द धम्मांवरझालेल्याचर्चेवरूनअसे लक्षात येते की, ग्रीकराजामिनांडरज्यालानंतरमिलिंदम्हटल्यागेले, मिलिंदआणिबौध्द भिक्खू नागसेनत्यांच्यामधीलग्रंथविषयकचर्चाप्रश्नोत्तर रूपाने यातआलीआहे. या चर्चेमध्ये नागसेनानेबुध्दधम्माचीमहतीमिलिंदासपटवूनदिलीआणिमिलिंदानेबौध्द धम्माचास्विकारकेलाहोता. हयादोघामध्ये झालेल्याचर्चेचेपुस्तकात रूपांतरकरण्यातआले व त्यास 'मिलिंदपन्ह' नावप्राप्तझाले. त्यानंतरतत्कालीनग्रीकसाम्रराज्य हीबौध्द धम्माच्याप्रभावाखालीआलेहोते. म्हणजेचबौध्द धम्मभारतातूनपूर्वेसतिबेट, चीन, जापान, बर्मा, जावा, लंकाआणिसुमात्रा पर्यंतपसरलाहोता, जेथेआजहीविद्यमानआहे, तरदुसरीकडेपश्चिम व मध्य आशियापासूनअरबआणिग्रीकपर्यंतपसरलाहोता, तेथूनआजतोनष्टझालाआहे.

गौतमबुध्दाच्यामहापरिनिर्वाणानंतरत्यांच्यामूर्तीतयारकरण्याचाकाळसुरु झाला. त्यांच्याउभ्यामूर्तीशिवाय त्यांच्याजन्म–जन्मांतरच्याकथांवरीलमूर्तीसंपूर्णपश्चिम व मध्ये आशियामध्ये निर्माणझाल्या. हयामध्ये मथूराआणिगांधार शैलीमध्ये विकसित व इराणी कलाकारांद्वारातयारकेलेल्यामूर्त्याआफगानिस्तान, इराणआणिम्हटल्याजाते की अरबचेकेंद्रमक्कापर्यंतविस्तारहोतगेली

कुणालकाळामध्ये गांधार व मथुराकलेनुसारमूर्तीतयारहोऊलागल्याहोत्या. गांधारउत्तर–पश्चिममध्ये एक विशिष्ट क्षेत्र आहे ज्यामध्ये आजचेरावळपिंडी, पेशावर व पूर्वअफगानिस्तानचे क्षेत्र येते. येथेतयारकरण्यातआलेल्यामूर्त्यापश्चिम यूनानीप्रभावीकलाआणिभारतीय बौध्द परंपरांचापरिपाक

गांधारचेकलाकारबपोलोच्याग्रीकआदर्षानेप्रभावितहोते. त्याच शैलीमध्ये भगववानबुध्दांच्यामूर्तीचेनिर्मीतीकरण्यातआलीहोती. सन २००० मध्ये अफगानिस्तामध्ये कट्टरपंथीइस्लामीकतालिबानद्वाराबामियानमध्ये तोडण्यातआलेलीगौतमबुध्दांचीभव्य मूर्तीगांधार शैलीमध्येचतयारकरण्यातआलेलीहोती. हेग्रीक–रोमनआणिवरीलउदाहरणावरुनहेस्पष्टहोते की, भारततेपश्चिम व मध्य आशियाआणि यूनानीपर्यंतबौध्द धम्मस्थापनझालाहोताआणिग्रीक–भारतीय शैलीचेमिश्रनापासूनतयारझालेल्यागांधार

शैलीमध्ये भगवाननागार्जुनाने माध्यमिक कारिकामध्ये केलेला युक्तीवादतर्कपराकोटीच्याथरातीलआहेत. नागार्जुन यांचाकाळ इ. स. १०० ते २१८ मानलागेलाआहे. मंजुर्षीमुलकल्प, महामायासूत्र, लंकावतारसूत्र, महामेघसूत्र, रसरत्नाकार, योगशतक, महाप्रज्ञापारमिताशास्त्र, रसोपनिशदअशाअनेकप्राचीनग्रंथातूननागार्जुन यांची माहितीमिळते. महायानपंथाचा'बहत्तरसुखावतीव्यूह'हाआरंभीचाग्रंथमानलाजातो. यातअमिताभबुध्दावरील श्रध्दामोक्षालाकारणीभूतहोतेअशीशिकवणआहे. नागार्जुनाचेतत्त्वज्ञानहेसुध्दाप्रज्ञापारमिताचेसुसूत्रीकरणहोते. म्हणूनचतेअमिताभबुध्दाचेपूजकहोते. सातवाहनराजांपैकी एकाराजानेत्यांच्यासाठीपर्वतावरविहारबांधला. त्यांनाविविध क्षेत्रातगतीहोती. ते एक फलज्योतिश, खगोलशास्त्रज्ञ, जीवशास्त्रज्ञ, खनिजशास्त्रज्ञ, रसायनशास्त्रज्ञ, हठयोग, सिध्द आणिविख्यातवैद्य होते. त्यांचेमुलमाध्यमिककारिकाकिंवा माध्यमिक शास्त्र, द्वाद शमुखशास्त्र आणिमहाप्रज्ञापारमिताशास्त्र हेग्रंथप्रसिध्द आहेत.

नागार्जुन यांच्याकालखंडानंतरत्यांच्या शून्यतावादाचाप्रभावसगळीकडेपसरलाहोता. मोठमोठे योगी, पंडितबुध्दाच्याअनित्यतेचासिध्दांतलिहिताकसा येईल याची चाचपणी नालंदाविद्यापीठातकरीतअसतानाचनागार्जुनाच्या शून्यतावादातून'शून्याचा'(झिरो) शोधलागला. याबाबतBBC.COMवरमेरिलेनवार्डयांचा८ ऑगस्ट २०१८ रोजी"India's impressive concept abour nothingहालेख प्रसिध्द झालाआहे. त्यातत्यांनीलिहिलेआहे की, बौध्द संस्कृतीच्याअभ्यासामुळे शून्याचा शोध लागलाआणिगणिताचाविकासझाला. त्यामुळेभौतिकशास्त्र, अभियांत्रिकी मध्ये मानवप्रचंडप्रगती करु शकला. परंतुनागार्जुन यांनात्याचेश्रेय न देताआजपर्यंतसर्वचुकीचाइतिहासजगापुढे मांडण्यातआलाआहे. त्यांच्या माध्यमिकसंप्रदायाच्याअनेककल्पनानांउपनिषदांतीलसिंध्दांताशीकालांतरानेमेळ घालण्यातआलाअसावा. ऑक्फर्ड युनिव्हर्सिटीचेप्रख्यातगणितज्ञमार्कस डू सुटॉयम्हणतातभारतात ३—४ थ्या शतकातील शून्याच्याउदयामुळेगणितातीलअनेकसंकल्पनांचाविकासझालाहेसत्य आहे.

सन १८८१ मध्ये पाकिस्तानातीलपेशावर येथे तक्षशिलाविद्यापीठाजवळ बाखशालीगावात एका शेतकऱ्यासस्तूपाच्या ढिगाऱ्यात एक हस्तलिखितमिळाले. यातीलभाषापालिआणिसंस्कृतहोती व कार्बनपध्दतीनेत्याचाकाळ इ. स. २२४ ते ३८४ आलेलाआहे. यात 'शून्य' (०)चिन्ह दर्शविण्यातआलेलेपाहूनऑक्सफर्ड मधीलतज्ज्ञअचंबितझाले. कारण शून्य चिन्हाचाजगातीलहासर्वातमोठापहिलापुरावाआहे. यामुळेबौध्द तत्त्ववेत्तानागार्जुन यांच्या शून्यवादाची(माध्यमिक संप्रदायाची)त्याकाळीझालेलीभरभराटदिसून येते.म्हणूनचमहायानपंथाचेमहानसंघटकनागार्जुन यांच्याकार्याचीमहतीआहे.

भारता मधूनबौध्द भंतेजींचा एक संघपाकिस्तानचेप्रधानमंत्री यांनाभेटावयास एप्रिल २०२१ मध्ये गेलेहोते. कारणसम्राटअशोकाच्याराज्यकाळामध्ये, सम्राटकनिष्काच्याराज्यकाळामध्ये पाकिस्तानहाभारताचाअविभाज्य भागहोता. आणितेथेमोठ—मोठेबुध्द विहार, मोठ—मोठेविद्यापीठ व बौध्द वारसासंबंधीतअनेककार्यकेलेहोते. जे की आज ठिकठिकाणी उत्खननामध्ये त्यांचेभग्नावशेषनिघतआहेत. त्याच्यासंरक्षणाकरिता व संवर्धनाकरिता व भग्नावशेषांचीडागडुजी व जतनकरण्यासंदर्भातभंतेजीप्रधानमंत्र्यानाभेटलेआहेत. पाकिस्तानलाविश्वप्रयर्टनाशीजोडनेअत्यंतगरजेचेआहे ! आणिहयाभव्य अनमोलबौध्द संस्कृतीच्याठेव्याचेजतन व संरक्षणत्वरितकरण्याचेसूचितकेलेआहे. प्रधानमंत्र्यांनेत्यांचेभव्य स्वागत केलेआहे. सर्वपुजनिय भिक्खू संघास त्रिवारवंदन! धम्मालावाचवण्याचेअभिनंदनिय कार्यआपल्याकडूनहाती घेण्यात येतआहे.

नवोदय होण्याचेहेचांगलेसंकेतआहेत. कट्टरराष्ट्राचीसामाजिकभूमिकापाकिस्तानलासोडून द्यावीलागेल व भारत व पाकिस्तान यामध्ये बौध्द धम्माच्यानिमित्ताने एक नविनसेतूतयारव्हावा. ज्यामुळेपुन्हा एकदाबौध्द धम्मासंदर्भातभारतआणिपाकिस्तानचीराजनितिचाशिखरस्तंभनव्यानेनव्यानेउभाकरण्याचाविचारकरण्याची गरजआहे. पाकिस्तान एक लोकशाहीदेशआहेज्याचीप्रतिमामिडियाद्वारामलिनकेल्याजाते. काहीकट्टरपंथिय सुध्दाआहेतजेअसेकरितआहेतत्यामुळेतेथीललोकशाहीदिसून येतनाही. भविष्यातदोन्हीदेशांचेसांस्कृतिकसंबंध सुरळीतव्हावेतअशीअशाकरायलाहरकतनाही. २७ मे १९५३ रोजीमुंबई येथे एका कार्यक्रमातमहामानवडॉ. बाबासाहेबआंबेडकरम्हणतात, मानवतेचेसंरक्षणहोण्यासाठीभारतालाच काय, पणसाऱ्याजगाला शेवटीबौध्द धम्माची कास धरावीलागेल.

या विद्याकेंद्रावर इराणी, ग्रीक, भाककुशाण, हूण यांसारख्या परकीयांनीसततआघातकरुन खिस्ताब्द ५०० च्यासुमारासहेविद्यापीठनष्टकेले.बौध्द काळामध्ये विद्यालयाचेशिक्षणसर्वोच्चस्थानीहोते. गुरुकुलांचेचविस्तारीतनवे रुप होतेमहाविद्यालय. बौध्द काळातीलसर्वोश्रेष्ठहर्शवर्धनच्या(६ वे शतकापर्यंत)काळापर्यंतजगातीललोकभारतामध्ये शिक्षण घेण्यासाठी येतहोते. परंतुरोममध्ये रोमनकॅथॅलिकईसाई धर्मआणिअरबमध्ये इस्लामच्याउदयानंतरजगाचीप्रतिमाबदलूलागली. १९८० मध्ये तक्षशिलाविश्वविद्यालयाला युनिस्कोनेजागतिकवारसाठिकाणम्हणून घोषितकेले.

संदर्भ :

01. संजय सावंत, बिमारनस्तूपातीलसुवर्णरक्षापात्र, नवीमुंबई(**The Golden relequery of Bimajan stupa) 21 May, 2020 www.sanjaysat.in**
02. **Dr. V. Fausboll 252,**फॉसवॉलआणिकॉवेलसंस्कारणांची संख्या २५२
03. अर्हतमहिंद्र, उत्तरविरहट्ठ
04. आयु. सिध्दार्थ वर्धन सिंह, चाणक्याचेकोडे!
05. **Dr. V. Fausboll 256**फॉसबॉलसंस्करण, जिल्द, प्रथम, पृ. २५६
06. **Raymond Allchin, Bridget Allchin, The Rise of Civilization in India and pakistan. 12 March 2017 , Cambridge University Press, 1982 p.n. 314**
07. तक्षशिलाविद्यापीठ, दैनिकदेशोन्नती, अकोला, ४.१२.२००५
08. हॅमील्टनआणिफाकनरचेइंग्रजीभाषांतर, तृतीय पृ. ९०
09. लेगीफाहयानची यात्रा पृ. ३२
10. रामधारी सिंह दिनकर, संस्कृति के चार अध्याय
11. पी.एच चोपडा, बी.एन पुरी व एम. एन. दास, भारतचासामाजिक, सांस्कृतिकआणिआर्थिकइतिहास
12. मुकेश खैरनार, प्राचीनबौध्दविद्यापीठे, दैनिकसम्राट, २१ ऑगस्ट २०१३
13. वृहत्तरभारत, प्राचीनभारताचाइतिहासा
14. आर्कयालॉजिकलसर्वेऑफइंडियाचा, १९२२,–२३ व १९२३–२४ किंवा १९२८–४८ मा लिकृर्त ए गाइडटुॲक्सिलादिल्ली, १९३६; ऍंशिएंटइंडिया, पुरातत्त्वविभागाचाबुलेटिन, १९४७–४८ पृ. ४१ आणित्यापुढ
15. मा. भां. मोरे, भारतातीलबुध्दधम्माचाइतिहास, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१२
16. मार्शल, सरजॉनहयूबर्ट, तक्षशिला, १९५१
17. **Marshall, John, A Guide to Taxila, Cambridge, 1960.**
18. **Marshall, John, Taxila, 3 Vols., Cambridge, 1955**
19. **Global Heritage Fund/GHF, 20 Agust, 2012, 30 April 2017**
20. **Kaningham, Inscriptions of Ashoka- in the CorousInscriptionumIndicarum, 1877**
21. **Archaeological Survey of India, Ancient India, No.9, New Delhi,1953**

स्वातंत्र्यसैनिकरामरावपवारयांचेसामाजिककार्य

संशोधकविद्यार्थी
पुनमअनिलकठारे

संधोकमार्गदर्शक
डॉ.सदाशिवदंदे

रामरावनामदेवपवारहेभारतीयराष्ट्रीयकाँग्रेसआयचेआणिआंबेडकरीचळवळीतीलजेष्ठकार्यकर्तेआहेत. त्यांनीआंबेडकरीचळवळीतविविधपातळीवरविविधभुमिकेतकार्यकेले. आंबेडकरीचळवळीतीलकार्यकर्तेम्हणूनत्यांचीओळखआहे. तेस्वातंत्र्यसैनिकआहेत. त्यांनीहैदराबादस्वातंत्र्यसंग्रामातहीकामकेले आहे.[1] रामरावपवारयांनीजनसेवाहेचध्येयउराशीबाळगुनइ.स. 1972 मध्येसरकारीनोकरीचाराजीनामादिला व सामाजिककार्यात व आंबेडकरीचळवळीतस्वतःलाझोकूनदिले. त्यांनीगणपतरावमोरेयांच्याप्रेरणेने इ.स.1972 मध्येचभारतीयराष्ट्रीयकाँग्रेसपक्षातप्रवेशकेला व राजकारणाच्यामाध्यमातूनअस्पृश्यसमाजाच्याकल्याणासाठीसामाजिककार्यसुरुकेले. त्यांनीकंधारतालुकाकाँग्रेसपक्षाचेअध्यक्षम्हणूनकार्यकेले. तेइ.स. 1973-74 मध्येकंधारनगरपरिषदेतस्विकृतसदस्यम्हणूनगेले. आंबेडकरचळवळीचानेता व कार्यकर्ताम्हणूनत्यांनीगरीबलोकांनाअन्न-धान्यपुरविले. महात्मागांधीस्वच्छताअभियानाच्यामाध्यमातूहरिजनसप्ताहद्वारेत्यांनीजनतेलाग्रामस्वच्छता व अस्पृश्यांच्यावस्तीतीलस्वच्छतेचेमहत्त्वसांगितले. सार्वजनिकपाणवठे, विहिरआणिमंदिरातअस्पृश्यांनाप्रवेशदिलाजातनव्हता. अशावेळीत्यांनीसामाजिकएकता व बंधुभाव !वाढीसलावण्याचेकार्यकेले.

1)रामरावपवारयांचेसामाजिककार्यपुढीलप्रमाणे :-

समाजविविधजाती-जमातीतविभागलेलाहोता. अस्पृश्यांमध्येमहार, मांग, ढोर, चांभारअशाविविधजातीहोत्या. याकाळातअस्पृश्यतामोठ्याप्रमाणातपाळलीजातहोती. रामरावपवारयांचीइ.स. 1960-61 मध्येग्रामसेवकपदावरनेमणूकझाली. ग्रामसेवकअसतानाचत्यांच्याकडेतलाठीपदाचांहीअधिभारहोता. इ.स.1960 पासून इ.स.1972 पर्यंतकंधारतालुक्यातीलबोळकाआणिपरिसरातीलसहागावांचाग्रामसेवकपदाचाकार्यभारत्यांनीसांभाळला. ग्रामसवकपदावरकार्यरतअसतानाग्रामीणभागातीलसमस्याकायअसतात ?मागासलेपणकायअसतो ?सुवर्णजातीतीललोकमागासलेल्यालोकांनाकशीवागणूकदेतात ?याचीत्यांनापूरेपूरमाहितीझालेलीहोती. हेसर्वचित्रअगदीत्यांनीजवळूनपाहिलेहोते. अस्पृश्यांनासार्वजनिकठिकाणीपाणीभरण्यासबंदीहोती. तसेचशिक्षणाचाअभावअसल्याकारणानेत्यांच्यातफारमोठ्याप्रमाणातअंधश्रद्धाहोती. अशाहीपरिस्थितीतरामरावपवारसमाजप्रबोधनाचेकार्यसततकरीतराहिले. त्यांनीबौद्धमहासभेच्यामाध्यमातूनकेशवकदम, एस.पी.गायकवाडयांच्यासहकार्यानेअनेकसमाजपयोगी व प्रबोधनात्मकउपक्रमराबविले. गावोगावीजावूनअस्पृश्यंतानिवारणासाठीवैचारिकप्रबोधनदेण्याचेकार्यकेलेमहात्माफुले व सावित्रीबाईफुलेयांच्याविचारांचात्यांच्याकार्यांचाआदर्शपुढेठेवूनप्रत्यक्षकृतीतउत्तरवूनअस्पृश्यतानिवारणासाठीठिकठिकाणीहळदीकुंकूवाचाकार्यक्रममहिलांच्यामार्फतघेण्यातआलामागचाएकचउद्देशसर्वमहिलाजातीभेदनष्टकरुनएकाचजाजमावरबसतीलहळदीकुंकूवाच्याकार्यक्रमाच्यामार्फतसमाजातीलशिवाशिवहीप्रथानष्टकरण्यासाठीरामरावपवारांनीहा प्रबोधनात्मकउपक्रमराबविला. अस्पृश्यतानिर्मुलनकार्यातूनजातीयतानष्टकरूनखरासमाजघडविणे, धर्मनिरपेक्ष व भयमुक्तसमाजनिर्माणकरणेहेरामरावपवारांच्याकार्याचीवैशिष्ट्येहोती. जातीभेद व पक्षपात न

करतासर्वांनासारखेसमजूनमहिलांकडूनहळदीकुंकवाचाकार्यक्रमघेण्यातयेतयाप्रबोधनात्मककार्यक्रमातूनमानवजातीला जवळआणण्याचेस्तुत्यकार्यरामरावपवारयांनीकेले.

2)हुंडपद्धतीसविरोध :-

रामरावपवारहेफुले-शाहू-आंबेडकरांच्याविचारानुसारवागणारेआहेत. त्यांनीस्त्री-पुरुषसमतेवरभरदेऊनहुंडापध्दतीसविरोधकेला. हुंडापध्दतीहीसमाजालालागलेलीफारमोठीकिडआहे. त्यामुळेअनेकमुलींचीलग्नअडखळलीआहेत. रामरावपवारयांनीआपल्यामुला-मुलींचेविवाहसत्यशोधकपध्दतीनुसारसाध्यापध्दतीनेकेलेआहेत. हुंडादिलानाहीआणिघेतलाहीनाही. मात्रत्यांनीआपल्यामुलींचेविवाहआपल्याघरीकरुनदिले. त्यांच्यामुला-मुलींचीनावेआणिविवाहदिनांकखालीलप्रमाणेआहेत.

i)सवितारमेशवाघमारे, शिरुरता. कंधार, जि. नांदेड, 25 मे 1986.

ii)सुरेखाएकनाथधन्वे, किनीता. देगलूरजि. नांदेड, 11 जुन 1988.

iii)संगिताभगवानबामणे, सिंदगीता. जळकोटजि. लातूर, 6 जुलै 2001.

iv)सुजातावसंतसोंडारे, बाऊलगावता. मुखेडजि. नांदेड, 17 जुलै 2006.

v)सुनंदाप्रविणढवळे, हिप्परगाकुरुळाता. कंधारजि. नांदेड, 30 मे 2009.

vi)बाळारामरावपवारतक्षसिलाभंडारेयांचाविवाह, हडकोनांदेड, 25 नोव्हेंबर 2007.

vii)सुगतरामरावपवारवैशालीगडेरावयांचाविवाह, विक्रमनगरलातूर, 25 डिसेंबर 2011

अशाप्रकारेरामरावपवारांनीसामाजिककार्याच्यामाध्यमातूनजनसेवाउराशीबाळगूनसत्यशोधकपद्धतीनेविवाहमेळावेघेऊनसमाजापुढेएकआदर्शनिर्माणकेलाहोता.

3)वसतिगृहाचीस्थापना :-

बहुजनसमाजालाज्ञानदिल्याशिवायदिशामिळूशकणारनाही. असेज्योतिरावफुलेयांनीठामपणेसांगितले. महाराष्ट्राचाकायापालटहोण्याच्यादृष्टीनेपहिलेपाऊलउचलणारेमहात्माफुलेक्रांतिकारकहोते. "महात्माफुल्यांनी 1851 मध्येपुण्यातअस्पृश्यांचीपहिलीशाळा काढली.[2]हाभारतातीलपहिलाप्रयत्नहोता. त्यानंतरखासमुलींसाठीशाळाकाढल्या.

अशाफुल्यांच्याविचारांचाधागापक्केपणानेकुणीरूजविलाअसेलतररामरावपवारयांनीएकाछोट्याशावसतिगृहाचाप्रयोग अखंडभारतामध्येएकमेवअसाक्रांतिकारीप्रयोगठरणारा

आहे.[3]समतेच्यातिरावरममतेचेमंदिरबांधूनसामाजिकन्यायाचामंत्रजपणाराएकराजाहोऊनगेला,

तोम्हणजेछत्रपतीशाहूमहाराजत्यांनीअनेकजातीच्याअनेकधर्माच्यामुलांसाठीअनेकवसतिगृहेनिर्माणकरूनशिक्षणप्रसार करण्याचामोलाचाप्रयत्नकेला.

स्वातंत्र्यसैनिकरामरावपवारांनीबाचोटीयेथेतक्षशिलाएज्युकेशनसोसायटीस्थापनकरुनजून 1967 पासूनयासंस्थेच्यामाध्यमातूनडॉ.बाबासाहेबआंबेडकरमुलांचेवसतिगृहस्थापनकेले. प्रारंभीवसतिगृहात 47 मुलांचीविनामूल्येजेवणाची व राहण्याचीअतिशयउत्कृष्टसोयकेली. यावसतिगृहाचीस्थापनाकरतानारामरावपवारांच्यामनामध्येअसाविचारहोताकी, समाजातीलमुलेशिकलीपाहिजेत, त्यांनादोनवेळचेजेवणचांगलेमिळालेपाहिजेत व पुढेतेसमाजासाठीचांगलेकार्यकरतीलहीचअपेक्षात्यांनीठेवलीहोती.

प्रारंभीशासनानेयावसतिगृहालामान्यतादेण्यापूर्वीरामरावपवारांनीस्वत: काहीदानशूरव्यक्तींकडूनमदतघेवूनमुलांच्याजेवणाची व राहण्याचीव्यवस्थाकेलीपुढेशासनानेयावसतिगृहास इ.स.1969 मध्येशासकीयअनुदानमंजुरकेले. पुढेहेवसतिगृहकंधारयेथीलसिद्धार्थनगरवसाहतीतइ.स. 1980 मध्येस्थलांतरीतकरण्यातआले. यावसतिगृहातमागासवर्गीयविद्यार्थ्यांनाप्रवेशदिलाजातो. आजयावसतिगृहात 60 विद्यार्थ्यांचीराहण्याची व जेवणाचीव्यवस्थाकेलीआहे. रामरावपवारयांनीवसतिगृहाचीस्थापनाकरुनमागासवर्गातीलविद्यार्थ्यांनमध्येशिक्षणाचीगोडीनिर्माणकेली.

माणसानेकुठेजन्मावेहेकोणाच्याचहातातनाही, प्रत्येकजणमाणूसयाजगातआलेलाअसतो, जन्महोतो, माणूसम्हणूनचत्यालामाणसासारखेजीवनलाभावेहेजाणूनवसतिगृहासारखाविलाभनीयप्रयोगत्यांनीयशस्वीकरुनदाखविला. सामान्यांचाउद्धारहीएकचतळमळरामरावपवारांच्यामनाच्यागाभाऱ्यातहोती. रुढव्यवस्थेचीचाकरीमोडूनकाढूननवसमाजाचीरेखीचौकटनिर्माणकरणारेरामरावपवारहेखरेतरसामाजिकउद्धारकर्तेआहेत.

4)पोतराज व मुरळीप्रथा :-

रामरावपवारयांच्याजन्मापूर्वीपासुनचसमाजातअनिष्टप्रथाप्रचलितहोत्यात्यापैकीचवाघ्या, मुरळी व पोतराजयाप्रथाहोयखंडोबाहीभारतीयसमाजातीलप्रचीनग्रामदेवताआहे. महाराष्ट्रातविविधठिकाणी 245 खंडोबाचीदेवस्थानेआहेत.

खंडोबायादेवतेलाआपल्याइच्छपूर्तीसाठीलोकनवसकरीतअशावेळीमुलगामुलगीजन्मालाआल्यासत्यासखंडोबालाअर्पणकेलेजातअसेखंडोबालासोडलेल्याकिंवाअर्पणकेलेल्यामुलाला 'वाघ्या' व मुलीला 'मुरळी' म्हणतअसत. यामुरळींनासमाजातजीवनजगणेकठीणअसे.

समाजातमहार व मांगजातीतमरीआई व लक्ष्मीआईयादेवतांनामुलगापोतराजम्हणूनआणिखंडोबासमुरळीम्हणूनमुलगीसोडण्याचीपरंपराहोती. पोतराज व मुरळीहेयादेवतांचेदासआणिदासीम्हणूनओळखलेजात.

मरिआईहीमहारांचीलक्ष्मीआईहीमांगाचीदेवताआणिखंडोबाहीबजहुजनसमाजाचीदेवताआहे.

पोतराजस्वत:चाविवाहकरीतअसेपरंतुमुरळीमात्रअविवाहितचराहतअसे. एकंदरीतपोतराज व मुरळीचेजीवनचांगलेनसे. तेत्यांच्यादेवतांच्यानावानेभिक्षामागूनउपजिवीकाकरीतअसत. पोतराज व मुरळीम्हणूनआपलेमुलदेवतांनावाहण्याचीप्रथाबंदकरण्यासाठीरामरावपवारयांनीप्रयत्नकेले. 15 त्यांच्यासोबतनांदेडयेथीलकडकनाथहटकर व काटकळंबायेथीलमंगाजीपुरभाजीचावरेहोते. त्यांनीपोतराजाचेकेसकापण्याचेकार्यकेले. रामरावपवारयांचेवडीलनामदेवपवारहेहीपोतराजहोते. त्यांचेहीकेसकापण्यातआले. रामरावपवारांनीआपल्यासहकाऱ्यांच्यामदतीनेपोतराज व मुरलीसोडण्याच्याअनिष्टप्रथेलापायबंदघालण्याचा व यांच्याजीवनातसुधारणाघडवुनआणण्याचाप्रयत्नकेला.

5)महात्माफुलेहाऊसिंगसोसायटी 1973

रामरावपवारयांनीजनसेवाहेचध्येयउराशीबाळगुनसामाजिककार्यातस्वत:लाझोकूनदिले. रामरावपवारांवरसमाजसुधारकमहात्माजोतिबाफुलेयांच्यासामाजिककार्याचाप्रभावपडलेलाजहोता. त्यांच्यापुरोगामीविचारांनीप्रभावितहोऊनमहात्माफुलेयांच्यानावानेएकसोसायटीस्थापनकरावीयासाठीप्रत्यनकरावा अशीइच्छाबाळगुनआपलेसहकारीमित्रमंडळीयांच्याशीचर्चाकेलीइच्छातिथेमार्गयाम्हणीप्रमाणेकंधारशहरातीलहत्तीपूरायाभागातएकबैठकघेण्यातआलीयाबैठकीतएन.डी.कांबळे, हिरामणगायकवाड, केशवरावकदम, विठ्ठलरावकांबळे,

पुर्णायेथीलगंगाधररावगायकवाड व रामरावपवारअशापाचव्यक्तीमध्येबैठकघेण्यातआली. याबैठकीतमहात्माफुलेयांच्यानावानेसोसायटीस्थापनकरावीअसाविचारमांडण्यातआलारामरावपवारयांनीअर्जकरावेत व जागामिळवण्यासाठीप्रयत्नकरावाअसाठरावमांडण्यातआला. त्याप्रमाणे 28 नाव्हेंबर 1967 पासूनकलेक्टर, तहसिलदार व संबंधितअधिकाऱ्यांनायादिवसापासूनअर्जकरण्यातआले. रामरावपवारग्रामसेवकपदावरकार्यरतअसतानाचत्यांच्याकडेतलाठीयापदाचाहीअधिभारहोता. तलाठीपदावरकार्यरतअसल्यामुळेत्यांनाजागेचीमाहितीहोती. तहसीलदारकार्यालयाच्यामागेतीनएकरगायरानजागाआहेयाजागेचीमाहितीघेतलीयाजागेविषयीतहसिलदारयांच्याशीविचारणाकेलीअसताहिजागातहसिलकार्यालयातीलस्टाफसाठीराखीवठेवण्यातआलीआहेहिजागाआपणासमिळूशकणारनाही. आपणदुसरीजागापहावेअसेसांगण्यातआले. कंधारयेथेघोडजकरयांच्याबोर्डिंगचेभुमीपुजनअसल्यामुळेसमाजकल्याणमंत्रीभारजकर व शंकररावचव्हाणसाहेबकंधारयेथेभेटदेण्यासआले. रामरावपवारयांनीआपणयागोष्टीसमाजकल्याणमंत्रीभारजकर व शंकररावचव्हाणयांच्याकानावरटाकाव्यातयांच्याशिफारशीनेजागामिळवण्यासाठीप्रयत्नकरावायाहेतूनेपवारांनीकंधारयेथीलशासकीयविश्रामगृहयेथेत्यांचीभेटघेण्यासआलेयाठिकाणीतत्कालीनसाहेबरब्बानीकलेक्टरहेहीउपस्थितहोते. त्यावेळीसर्वांनपुढेसोसायटीस्थानेबद्दलविचारमांडण्यातआलाजागामिळवूनदेण्यासाठीमदतकरावीअशीविनंतीकेली. शंकररावचव्हाणसाहेब व समाजकल्याणमंत्रीभारजकरयांनीसाहेबरब्बानीकलेक्टरयांच्याशीचर्चाकेलीत्यानंतरकलेक्टरसाहेबयांनीयाजागेसंबंधीआम्हीविचारकरुअसेआश्वासनदेण्यातआले. असेआश्वासनमिळाल्यानंतरपवारांनीपुन्हापत्रव्यवहार व अर्जकरणेचालुकेले. इ.स. 1967 ते 1970 पर्यंत न हारमानतापवारांनीपत्रव्यवहारचालुठेवला. त्यानंतरसाहेबरब्बानीकलेक्टरयांनीतहसिलच्यामागेअसलेलीदोनएकरगायरानजमिनीचीपाहणीकरुनसोसायटीस्थापनकरण्यासाठी इ.स.1977 लापरवानगीदिली. शिरगावरसाहेबयुसुफखानयांनीरामरावपवारयांच्यानावेयाजागेचाताबादिला. यानंतरपवारांनाअनेकअडचणींनातोंडद्यावेलागलेहिजागाआम्हालामिळावीयाहेतुनेअनेकलोकांनीगोंधळघातलाहिपरिस्थितीपाहताजागाआपल्याताब्यातराहावीयासाठीपवारांनीवेळीचपोलिसांचीमदतघेवुनजागाआपल्याताब्यातठेवली. यानंतरनियोजनकमिटीचीबैठकघेवुनसोसायटीचेरेकॉर्डतयारकरण्यातआले. बैठकितीलपाचजाणांनीआपआपल्यापद्धतीनेसाततेआठव्यक्तीचीनावेसुचविलीअशाप्रकारे 35 लोकांचीनावेसुचवूनयांच्यानावेशेअर्सजमवूनजागावाटपकरण्यातआली. इ.स.1973 मध्येमहात्माफुलेहाऊसिंगसोसायटीयानावानेरजिस्ट्रेशनकरण्यातआले. त्यावेळीअध्यक्षपदीकेशवरावकदमहेहोतेतरसचिवपदीरामरावपवारहेहोतेसर्वांच्याएकमतानेजागाताब्यातघेतली व जागावाटपकेलेल्याव्यक्तींनाघरबांधकाम व कर्जमंजुरीसाठीरामरावपवारांनीवेळोवेळीमदतकेली. इ.स.1988 मध्येसोसायटीचेअध्यक्षकेशवकदमयांच्यामृत्युनंतरसर्वसभासदांच्यामतानेअध्यक्षहेपदरामरावपवारयांनासोपविण्यातआलेइ.स. 1988 तेआजपर्यंतयासोसायटीचेअध्यक्षम्हणूनरामरावपवारकार्यरतआहेत, तरसचिवपदी 2023 पासुनमाजीमुख्याध्यापकसुधाकरसोनकांबळेसरहेआजपर्यंतकार्यरतआहेत. यासोसायटीमधीलसर्वसभासदहेसुशिक्षितअसूनफुले, शाहु, आंबेडकरयांच्याविचारानुसारआचरणकरणारीआहेत. जनसेवाहेचध्येयउराशीबाळगूनरामरावपवारांनीमहात्माफुलेयांच्यानावेसोसायटीस्थापनकरुनसमाजाप्रतीएकआदर्शघालूनदिला.

संदर्भसुची :

1) पवाररामरावनामदेव, कंधारयाचीप्रत्यक्षमुलाखत, दि.10 जुन 2023

2) कित्ता
3) कित्ता.
4) इतिहाससंशोधनत्रैमासिक, कंधारपूर, वर्षसातवेअंक 1 ते 4 ऑक्टोंबर 2016 ते 1 डिसेंबर 2017
5) जोंधळेसुरेश, “समाजसेवेलावाहिलेलेव्यक्तिमत्व” रामरावपवारअग्रलेख, गोदातीरसमाचार, दि.16 मार्च 2001 पृ.क्र.4
6) पवाररामरावनामदेवराव, पूर्वीवत
7) कठारेडॉ.अनिल, “शोधमुद्रा” खंडदुसराशिवानीप्रकाशन, पुणे, प्रथमआवृत्ती, 13 ऑगस्ट 2017 प्र.क्र.11

ACADEMIC RESILIENCE AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS OF NOMAD COMMUNITY IN RELATION TO CHILD REARING PRACTICE

Durga Shrivastava (Ph.D Scholar,Education)
Bharti University,Durg(CG) India

Dr.J.P.Kanoje(Professor,Education)
Bharti University,Durg(CG) India

ABSTRACT

This research is an examination of the study of academic resilience among higher secondary students of Nomad community in relation to child rearing practice. In the present investigation a representative sample of 130 higher secondary students of Mising community was selected. Out of the 130, girls 65 are rural, boys 65 are urban area have been taken from district durg, district of Chhattisgarh. In the present study the Academic resilience scale developed and standardized by Mihir Kr. Mallik and Sirmanjit Kaur (2016) and Child rearing practice scale (self-developed) was used. Results revealed there is no significant dif erence between boys and girls academic resilience and child rearing practice of higher secondary school students and possess more or less same academic resilience. It is concluded that there is no significant difference between urban and rural locality academic resilience and child rearing practice of higher secondary school students. Results also show that there exists no significant relationship between academic resilience and child rearing practice. The variables academic resilience and child rearing practice are not correlated to each other.

Key words: Academic Resilience, Child Rearing Practice, Nomad Community, High School Students, Locality.

INTRODUCTION:

In the realm of education, the concept of academic resilience has gained substantial attention as an influential factor in the academic success and overall well-being of students. It refers to the ability of students to thrive academically despite facing adversity or challenging circumstances. While numerous studies have explored the factors contributing to academic resilience, there is a notable gap in the literature concerning the specific experiences of higher secondary students belonging to nomadic communities.

Nomad communities are characterized by their migratory lifestyle, often moving from place to place in pursuit of livelihood or cultural practices. This constant mobility can have significant implications for the education of their children. Child rearing practices within the nomad community may play a pivotal role in shaping the academic resilience of higher secondary students in the face of adversities encountered during their educational journey.

The present research aims to investigate the relationship between child rearing practices and academic resilience among high school students from the nomad community. By examining the factors that contribute to academic resilience within this unique cultural context, this study seeks to shed light on the potential mechanisms that enable these students to overcome challenges and achieve academic success.

Understanding the specific child rearing practices adopted within the nomad community is essential to unraveling the complex dynamics that influence the academic resilience of higher secondary students. This research will explore the interplay between cultural values, family dynamics, parental involvement, and educational expectations within the nomadic context to identify the factors that contribute to the development of academic resilience.

In summary, this research endeavors to explore the relationship between child rearing practices and academic resilience among higher secondary students of nomad communities. By shedding light on this under-researched area, this study aims to contribute to the existing knowledge base and inform educational practices and policies that can effectively support the educational endeavors of these students.

SIGNIFICANCE OF THE STUDY

The present study designed to determine how child rearing practice can lead to academic resilience at adolescence periods. With this regard academic resilience and child rearing practice will have significance to be studied. From the study the researcher wants to see how the students from Nomad community fight against this academic adversity. It has been seen that children not only need constant

attention and guidance in their early years of life but also in adolescence period. When a child get constant support, supervision from their parents it helps to develop a sense of security both physically and mentally. The parenting style i.e. child rearing practice often influence on academic resilience of the adolescents. Parental engagement is heavily linked with academic resilience. Without parental involvement it is difficult to adolescents to take any right decision. Parental involvement based on the notion that parents beliefs on what they can and should do for their children. The present study designed to determine how child rearing practice can lead to academic resilience at adolescence periods among the adolescents from Nomad community. With this regard the researcher wanted to do research work in this area pertaining to the adolescence.

STATEMENT OF THE PEOBLEM

The present study entitled as "ACADEMIC RESILIENCE AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS OF NOMAD COMMUNITY IN RELATION TO CHILD REARING PRACTICE".

OBJECTIVES OF THE STUDY

- To study and compare gender wise academic resilience among high school students of Nomad community.
- To study and compare gender wise childrearing practice high school students of Nomad community.
- To study and compare locality-wise academic resilience among high school students of Nomad community.
- To study and compare locality wise child rearing practice among high school students of Nomad community.
- To study relationship between academic resilience and child rearing practice among high school students of Nomad community.

HYPOTHESIS

- There is no significant gender wise difference in academic resilience among high school students of Nomad community.
- There is no significant gender wise difference in child rearing practice among high school students of Nomad community.
- There is no significant locality wise difference in academic resilience among high school students of Nomad community.
- There is no significant relationship between academic resilience and child rearing practice among high school students of Nomad community.
- There is no significant relationship between academic resilience and child rearing practice among high school students of Nomad community.

DELIMITATION OF THE STUDY

- This study has been delimited to This study is delimited to high school students of Nomad community only in Durg district of Chhattisgarh.

- This study is confined to 9 class students of Nomad community of session 2021 -22 of Secondary Board of Chhattisgarh (CGBSE), Chhattisgarh.
- This study is confined to 130 students from 15 government higher secondary school of Durg.

OPERATIONALDEFINITIONS

ACADEMICRESILIENCE:

By academic resilience, the investigator means the capability possess by the students conquers of academic issues, strain and pressure of study as manifest y internal and external factors. In the present study, the academic resilience of the secondary level students will be assessed by using "Academic Resilience Scale "developed and standardized by Mihir Kr. Mallick and Simranjit Kaur (2016).

CHILD REARINGPRACTICE:

In the present study child rearing practice means the way that how parents go about raising their children. Here, the influence of child rearing practice upon the academic resilience will be assessed by using the self-developed child rearing practice scale..

REVIEW OF RELATED LITERATURE

Review of related literature mainly deals with the systematic process of collection, reading the journals, books, abstract, and other reference material which related to the topic of study.

STUDIES REALTED TO ACADEMICRESILIENCE

Mwangi, C.N. and Ireri, A.M. (2017) conducted a study on Gender Differences in Academic Resilience and Academic Achievement among Secondary School Students in Kiambu Country, Kenya. The main objectives is sought to establish gender difference in academic resilience and academic achievement. The finding of the study reveals that girls have high academic resilience than boys.

Aaagnostaki, l. et al (2016) conducted a study on the immigrant youth of Greek school explore how personal and family resources can effect on individual"s academic achievement. The findings of the study on one hand highlight the most important link between the family context and youths personal agency and doing well in school on the other hand.

Mallick, K.M. and Kaur, S.(2016) conducted a study on academic resilience among senior secondary school students: Influence of learning environment .The main purpose of the study to explore and analyze the relationship between learning environment and academic resilience of senior secondary students. The results of the study showed that there have positive relationships between learning environment and academic resilience. Along with it the study revealed that boys possess more score in academic resilience as compared with girl.

Isaacs, J.A (2014) conducted a study on Gender differences in resilience of academic deans. The main objectives of this study was to find out the difference in the levels of the resilience characteristics which in between male and female deans within a state university system. The findings of the study showed that the average means scores suggested that in comparison to male than female deans had a higher level of resilience.

Jowkar, B.et.al (2014) conducted a study on academic resilience in education: the role of achievement goal orientations. The objective of the study was to investigate the relationships between achievement goal orientations and academic resilience. The results of the study showed the achievement goal orientation has a major role in the academic achievement of the students.

Paul, H., Sriram, S. and Mala, V.S. (2014) has done research on Resilience, academic motivation and social support among college students. The aim of the study is to search whether there have any relationships among resilience, academic motivation and social support. It has been found that there have significant relationships between various dimensions of the academic motivation scale and resilience. **Wilks, E.S. and Spivey, A.C. (2009)** conducted a study on Resilience in Undergraduate Social Work Students: Social Support and Adjustment to Academic Stress which have a look on the resilience in undergraduate social work students. The main objective of the study was to analyze the relationship between resilience of undergraduate social work students and academic stress. The findings of the study indicate that social support and resilience is significantly negatively influenced.

Nurkholida, E and Hakim, M.L (2020) conducted a study on asessing parenting education: parenting styles of adolescents in rural and urban society. The finding of the study indicates that parenting style the child receives was the permissiveness style of care. The conclusion based on the area the urban society is more democratic in parenting. It makes teenagers more independent, confident and open minded.

Mihret, M.A.et.al (2018) conducted a study on on adolescents perceived parental childrearing practice and its effect on their psychological functioning in some selected secondary schools of East Hararghe Zone, Ethiopia. The main objective of the study was to observe how child rearing practice effect on adolescents psychosocial functioning. The finding of the study indicates that there has strong and significant relationship between parental childrearing practice and adolescents psychosocial functioning.

Demicioglu, H. and Omeroglu, E. (2014) conducted a study on effect on training from trained mothers and education from mother to mother on family functions and child rearing attitudes in Ankara .The purpose of the study was to examine the effect of training from trained mothers and education from mother to mother on family functions and child rearing attitudes. The findings of the study revealed that the training from trained mothers and education from mother to mother programmed tested and prepared as an alternative to family education programmed used in turkey and it create difference on child functioning and attitude towards child rearing.

Odom, L.L. and Mcneese, R.S (2014) conducted a study as Having Our Say: High Achieving African American Male College Graduates Speak About Parental Involvement and Parenting Style. The main objectives of the study are to investigate the patters of parental involvement and parenting styles of the parents of the successful American students. The study specifically examine the relationships among the perceptions of the students towards the involvement of their parents, parenting styles, level of education, structure of the family etc. The findings of the study revealed that most of the parents were involved in every steps of the educational journey of their children.

From the above studies it can be observed that child rearing can be a reason behind to create academic resilience among students. Most of the findings of the studies show that child rearing practices have major influence upon academic resilience.

METHODOLOGY AND PROCEDURE

Research method:

Every study can be disguised on the basis of the objectives and approaches. The present study tries to determine how child rearing practice can effect on academic resilience. On the demand of the study, descriptive survey research methodology was used for investigating and collection of data to study the relationship among the variables and their gender and locality separately. Population: The present study conducted on the students studying in IX of government higher secondary schools of Nomad community residing in rural and urban area of Durg district of Chhattisgarh.

Sample of the study

In the present study the sample of the study was selected through sample random sampling. Sample of 130 students of 9 th class was selected through giving weightage on locality (rural and urban) and gender (male and female).

Tools used

In the present investigation for the collection of data four tools was used: They are:-

- Academic resilience scale by Mihir Kr. Mallik and Simranjit Kaur(2016).
- Child rearing practice questionaire (self-developed)

Procedure for data collection:

The questonnaire was distributed to the classes of various• departments. The researcher then collected all the responses in the spreadsheet and was scored according to the manual.

Statistical technique used:

- In order to study the distribution of scores of higher secondary students" descriptive statistics like mean, median, mode, standard deviation, skewness and kurtosis was calculated.
- T test was used to compare difference between boys and girls, urban and rural for academic resilience and child rearing practice.
- Pearson product movement co-relation was used to find out the relationship between the academic resilience and child rearing practice.

ANALYSIS AND INTERPRETATION OF DATA

Analysis and interpretation of the obtained data were made by keeping in mind the objectives of the study. The descriptions of calculation and results obtained have been systematically presented in the present study the researcher is going to determine academic resilience in relation to child rearing practice among adolescents.

Nature of Distribution of Academic Resilience Scores of High school Schools students of Nomad Community For verifying the normality of distribution of academic resilience, the values of mean, median and mode, standard deviation, quartile deviation, skewness and kurtosis were calculated and are given in the following table –

Table 1 Frequency distribution of academic resilience among high school students of Nomad community

Class interval	Frequency	Cumulative frequency			Cumulative frequency (%)	
241-250	6	120			100	
231-240	7	114			95	
221-230	18	107			89.16	
211-220	19	89			74.16	
201-210	35	70			58.33	
191-200	20	35			29.16	
181-190	9	15			12.5	
171-180	4	6			5.00	
161-170	2	2			1.66	
		N=120				
Mean	Median	Mode	Q.D	S.D.	SKEWNESS	KURTOSIS
201.96	203	203	23.75	17.03	-0.07	-0.23

The above table shows the value of skewness is –0.14 shows that the curve is negatively skewed. In addition to this the value of kurtosis (-0.23) was calculated to be in 0.05 level which indicates that the curve is platykurtic in nature. The skewness and kurtosis with respect to distribution of academic resilience is dramatically presented in below:

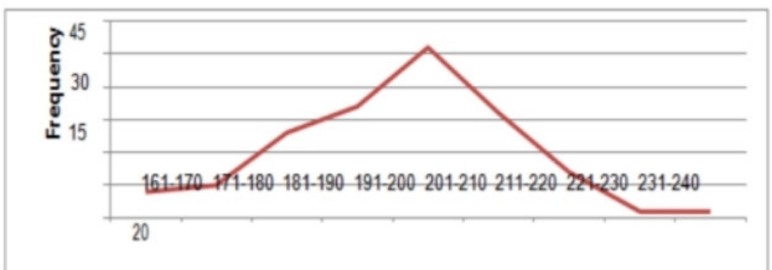

Figure 1 Frequency distribution of academic resilience among high school students of Nomad community

Nature of Distribution of Child Rearing Practice Scores of High Schools students of Nomad Community For verifying the normality of distribution of child rearing practice, the values of mean, median and mode, standard deviation, quartile deviation, skewness and kurtosis were calculated and are given in the following table–

Table 2 Frequency distribution of child rearing practice among high school students of Nomad community

Class interval	Frequency	Cumulative frequency			Cumulative frequency (%)	
131-140	2	120			100	
121-130	8	118			98.33	
111-120	30	110			91.66	
101-110	56	80			66.66	
91-100	22	24			20	
81-90	2	2			1.6	
		N=120				
MEAN	MEDIAN	MODE	Q.D	S.D	SKEWNESS	KURTOSIS
108.11	108	105	10.25	8.54	0.41	0.46

The above table shows the value of skewness is 0.41 shows that the curve is positively skewed. In addition to this the value of kurtosis (0.46) was calculated to be in 0.05 level which indicates that the curve is leptokurtic in nature. The skewness and kurtosis with respect to distribution of child rearing practice is dramatically presented in below:-

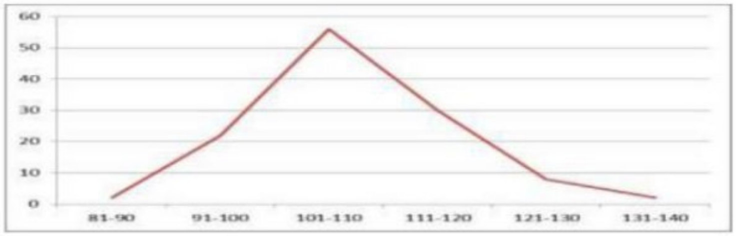

Figure 2 Frequency showing of child rearing practice among high school students of Nomad community

Gender wise Comparison of Academic Resilience and Child Rearing Practice among High School students of Nomad Community To test the significance of comparison between the mean scores of academic resilience among male and female higher secondary students, their mean standard deviations and „t" value were calculated. The means, standard deviation and „t" value are given in the below.

Table 3 Comparison of academic resilience and child rearing practice scores between boys and girls students of Nomad community

Variable	Gender	N	MEAN	S.D	SE_D	df	t-value
Academic resilience	Boys	60	201.73	16.68	0.83	118	0.14 NS
	Girls	60	202.2	17.51			
Child rearing practice	Boys	60	109.08	8.35	0.34	118	1.24 NS
	Girls	60	107.15	8.69			

**** Significant at 0.05 level of significance, NS- Not Significant at 0.05 level of significance**

It is evident that the calculated value of „t" for comparing academic resilience among boys and girls students was found 0.61 which is not significant at 0.05 level of significance for two tailed test for degree of freedom (df)=118,because the calculated t value(0.14) is less than the table „t" value(1.98)at 0.05 level of significance. Hence the hypothesis "there is no significant difference between boys and girls academic resilience of higher secondary school students of Nomad community was accepted.

Therefore it may be interpret that there is no significant difference in the mean scores of academic resilience of boys and girls students. It may be said that apparent difference in the mean score of two groups (boys and girls) may be attributed due to chance factor or sampling fluctuation. So the findings of the study reveal that boys and girls of higher secondary schools exhibit more or less same kind of academic resilience. But this finding is not in consonance with the findings of Isaacs, J.A (2014) who concluded that the level of academic resilience of the boys and girls differ significantly. The findings of the study showed that the average means scores suggested that in comparison to male than female deans had a higher level of resilience.

It is evident that the calculated value of „t" for comparing child rearing practice among boys and girls students was found 1.24 which is significant at 0.05 level of significance for two tailed test for degree of freedom (df)=118, because the calculated „t" value(1.24) is less than the table „t" value (1.98) at 0.05 level of significance. Hence the hypothesis "there is no significant difference between boys and girls of child rearing practice of higher secondary school students of Mising community was accepted. Therefore it may be interpret that there is significant difference in the mean score child

rearing practice of boys and girls students. The result of the study supports the findings of the study done by Mihret, M.A.et.al (2018) on adolescents perceived parental childrearing practice.

Localitywise Comparison Of Academic Resilience And Child Rearing Practice Among High school students of Nomad Community

To test the significance of comparison between the mean scores of locality wise higher secondary students, their mean standard deviations and „t" value were calculated. The means, standard deviation and „t" value is given in the below:

Table 4 Comparison of scores of locality between urban and rural high school students of Nomad community

Variables	Locality	N	Mean	SD	SE_D	df	't' value
Academic resilience	Urban	60	204	16.36	0.68	118	1.01 NS
	Rural	60	201.03	15.68			
Child rearing practice	Urban	60	107.8	10.02	0.59	118	0.82 NS
	Rural	60	109.26	9.43			

**** Significant at 0.05 level of significance , NS- Not Significant at 0.05 level of significance**

It is evident that the calculated value of "t" for comparing academic resilience score so urban and rural students was found 1.01 which is not significant at 0.05 level of significance for two tailed test for degree of freedom(df)=118, because the calculated t value (1.01) is less than the table „t" value (1.98) at 0.05 level of significance. Hence the hypothesis "there is no significant difference between urban and rural locality academic resilience of higher secondary school students of Mising community was accepted.

Therefore it may be interpret that there is no significant difference in the mean score of academic resilience among students from rural and urban. So the findings of the study reveal that urban and rural students of higher secondary schools exhibits more or less same kind of academic resilience. This finding is consonance with the findings of Mallick, K.M. and Kaur, S. (2016) which stated that there exists no significant difference between rural and urban high school students in their academic resilience.

It is evident that the calculated value of „t" for comparing child rearing practice scores of urban and rural students was found 0.82 which is not significant at 0.05 level of significance for two tailed test for degree of freedom (df)=118, because the calculated t value(0.82) is less than the table „t" value (1.98) at 0.05 level of significance. Hence the hypothesis "there is no significant difference between urban and rural locality child rearing practice of higher secondary school students of Mising community was accepted. Therefore it may be interpret that there is no significant difference in the mean score child rearing practice among students from rural and urban. So the findings of the study reveal that urban and rural students of higher secondary schools exhibit more or less same kind of child rearing practice. This findings is consonance with the findings of Nurkholida, E. & Hakim, M.L (2020) which stated that there have no difference between the urban and rural area in child rearing practice. Both urban and rural in the present time having same kind of child rearing practice.

Coefficient of Correlation between Academic Resilience and Child Rearing Practice on High School students of Nomad Community-

To test the significance of correlation between the academic resilience and child rearing practice, their mean standard deviations and coefficient correlations value were calculated. The means, standard deviations and coefficient correlation value are given below –

Table 5 Co-efficient of correlation between academic resilience and child rearing practice among High School students of Nomad Community-

Variables	Mean	S.D	Coefficient of correlation	Level of significance
Academic resilience	201.96	17.03	0.04	0.05
Child rearing practice	108.08	8.3		

The table reveals that co-efficient of correlation between academic resilience and child rearing practice of higher secondary students is 0.04, which is not significant at 0.05 level of significance. for two tailed test for degree of freedom (df=118), because the calculated co- efficient value (0.04) is less than the tabulated co-efficient of correlation value (0.159) at 0.05 level of significance. Therefore the hypothesis that there is no significance relationship between the academic resilience and child rearing practice was accepted. So the variables i.e. academic resilience and child rearing practice are not correlated with each other. It can be interpreted that there exists no significant relationship between academic resilience and child rearing practice. On the basis of result of present study, it can be interpreted that there exists no significant relationships between academic resilience and child rearing practice.

CONCLUSIONS

From the analysis and interpretation of the data with the help of various statistical measures, following conclusion can be drawn-

- There is no significant difference between boys and girls academic resilience of higher secondary school students and possess more or less same academic resilience. The mean score of academic resilience of girls (202.2) is higher than the mean score of boys (201.73).It may be due to fluctuation of sampling or other chance factor.
- Child rearing practice for both boys and girls differ significantly .There has seen higher means of child rearing practice in terms of boys than girls. Boys having mean score (109.08) more than the mean score of girls (107.15) in terms of child rearing practice.
- There is no significant difference between urban and rural locality academic resilience of higher secondary school students. Both localities possess same level of academic resilience. The mean score of academic resilience of urban locality (204) is higher than the mean score of rural (201.03).It may be due to fluctuation of sampling or other chance factor
- There is no significant difference between urban and rural locality child rearing practice of higher secondary school students. Both urban and rural child get same kind of child rearing practice The mean score of child rearing practice of rural locality (109.26) is higher than the mean score of urban locality (107.8). It may be due to fluctuation of sampling or other chance factor.

- There exists no significant relationship between academic resilience and child rearing practice. The variables academic resilience and child rearing practice are not correlated to each other.

EDUCATIONAL IMPLICATIONS

The present study has the following educational implications:

- Adolescence is one of the most crucial stages of development so the parents should be more careful that they bought them properly and developed a good attachment with them. The relation between parents and child must be healthy and cooperative. It will help to develop a good academic resilience among the adolescent.
- It's observed that difference is created between the boys and girls in terms of child rearing practice. But to maintain the equality of development, we must not make any differences between boys and girls while nurturing the child. Both need equal amount of care and attention.
- Parents should not compare their child with other children .All of us have different capabilities. Instead of observing the individual growth, if parents often try to compare their child with others, it may increase their level of anxiety and stress. It may lower their self confidence and they often think that everybody is better than them.
- Parents should always encourage their child to take part in different co- curricular activities in schools. It helps to improve the learning experience of the child and improves their level of attention .It also beneficial for the students‟ physical and mental fitness and relieve their academic stress.
- Conflict between the parents may cause harm to the young child. It may develop different psychological difficulties such as emotional and behavioural problems, anxiety, depression, low self-esteem etc.

RECOMMENDATIONS

- In the adolescent period students face different problems which need active parental involvement. The attachment of parent child should be very friendly and they should behave in a friendly way so that adolescents get the proper guidance and care.
- School can organize different educational programmes and can also include in schools and other educational establishment as part of education. Trained facilitator should be recruited in the school so that he can help in the development of the academic resilient abilities among adolescents.
- Training the adolescents in proper social and emotional skill leads to development of self-awareness, self-management, social awareness, relationship skills and leads to responsible decision making. It helps to improve the peer relationships.
- School counselors can investigate ways and means of implementing similar school based interventions for their students. The educationists and policy makers need to look into the feasibility of introducing such ways. This can enable them to deal with academic failure more effectively and become resilient in the academic domain.
- We have to try different ways in identifying the strength of the students which will in future lead them in attaining abilities and positive qualities. We have to provide them with opportunity to work in their area of strength for success and build a strong sense of self-worth.

REFERENCES

- Alva, S.A. (1991). Academic invulnerability among Mexican-American Students: The importance of protective resources and appraisal. Hispanic Journal and Behavioral Sciences, 13, 18-34. Retrieved from https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/07399863910131002
- Aaagnostaki, l. et al (2016). Academic resilience of immigrant youth in Greek schools: Personal and family resources, European Journal of Developmental psychology, 13(3), 377- 393. Retrieved from https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17405629.2016.1168738
- Demicioglu, H. and Omeroglu, E. (2014).Effect of Training from Trained Mothers and Education from Mother to Mother on Family Functions and Child-rearing Attitudes, Educational Sciences: Theory & Practice , 1456-1465. Retrieved from https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1045113.pdf
- Government of India (2011). Census of India 2011, Ministry of Home Affairs, Office of the Registrar General and Census Commissioner, New Delhi. Retrieved from www.censusindia.gov.in
- Isaacs, J.A (2014). Gender differences in resilience of academic deans, Journal of research in education, 24(1), 112-119. Retrieved from https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1098305.pdf
- Jowkar.B.et.al (2014).Academic resilience in education: the role of achievement goal orientations, Journal of advances in medical education and professionalism, 2(1), 33-38. Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4235534/
- Mallick, K.M. and Kaur, S. (2016). Academic resilience among senior secondary school students: Influence of learning environment, Rupktha journal on interdisciplinary studies in humanities, 8(2), 21-27. Retrieved from http://www.rupkatha.com/V8/n2/03_Academic_Resilience.pdf
- Mihret, M.A. et.al (2018).Adolescents‟PerceivedParentalChildrearingPracticeandItsEffect on Their Psychosocial Functioning in Some Selected Secondary Schools of East Hararghe Zone, Ethiopia, International journal of education and literacy studies,6(3),37-46. Retrieved from https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1190794.pdf
- Mwangi,C.N. & Ireri, A.M. (2017). Gender Differences in Academic Resilience and Academic Achievement among Secondary School Students in Kiambu County, Kenya, psychology and behavioral science, 5(5), 1-7.Retrieved from https://juniperpublishers.com/pbsij/pdf/PBSIJ.MS.ID.555673.pdf
- Nurkholida, E. & Hakim, M.L. (2020). Asessing Parenting Education: Parenting Styles of Adolescents in Rural and Urban Society. Indonesian Journal of Educational Studies (IJES), 23(1), 72-80. Retrieved fromhttps://ojs.unm.ac.id/Insani/article/view/13797/8166
- Odom, L.L. and Mcneese, R.S. (2014). Having Our Say: High Achieving African American Male College Graduates Speak About Parental Involvement and Parenting Style, NCPEA Education Leadership Review of Doctoral Research, 1(1), 91-105.Retrieved from https://www.icpel.org/uploads/1/5/6/2/15622000/elrdr__volume_1_number_1_spring_2014.p df
- Paul, H., Srinam, S., & Mala, V.S. (2014). Resilience, academic motivation and social support among college students ,Indian journal of positive psychology,5(4).Retrieved from https://www.myresearchjournals.com/index.php/IJPP/article/view/1225
- Wilks, E.S. & Spivey, A.C. (2009). Resilience in Undergraduate social work students: Social Support and Adjustment to Academic Stress, Journal on social work education, 29(3), 276- 288. Retrieved from https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02615470902912243

भारतातील धार्मिक जातीयवादाचे स्वरूप: एक अध्ययन

डॉ. अशोक तुकाराम खोब्रागडे
राज्यशास्त्र विभाग
राष्ट्रपिता महात्मा गांधी कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, सावली
Email- ashokkhobragade60@gmail.com

सारांश -

आपला देश हा जातिवादाची एक महत्वाची समस्या असलेला देश आहे. वर्णद्वेष म्हणजे जातीच्या आधारावर केलेला भेदभाव. ही एक मोठी सामाजिक दुष्टाई आहे जी दूर केली पाहिजे. देशाचा विकास ठप्प होण्यास जातियवाद जबाबदार आहे. याशिवाय जातियवाद अत्याचारालाही जन्म देते जे समाजासाठी अत्यंत वाईट आहे.

विविध धर्म, समुदाय आणि भाषिक गट असलेल्या देशांच्या अखंडतेसाठी आणि आर्थिक विकासासाठी जातीयवाद हा गंभीर धोका आहे. जातीयवाद हा एक संसर्गजन्य रोग आहे आणि त्याचे जंतू जेव्हा एका समाजाच्या लोकांना डंख मारतात तेव्हा ते गुंतून दुसऱ्याचे रक्त पितात असे जातीयवादी जंतू मोठ्या प्रमाणावर विविध प्रदेशात अस्तित्वात आहेत, जेथे विविध धर्म, जात, वर्ग त्यांच्या विशिष्ट सामाजिक, धार्मिक आणि प्रादेशिक ओळखीच्या निरंतरतेची भीती वाटते. त्यामुळे त्यांच्यातील अविश्वास वाढतो.

पुरोगामित्वाचा कितीही आव आणला तरीही शेकडो वर्ष अस्तित्वात असलेला जातीभेद हा आपल्या DNA चा एक अविभाज्य हिस्सा आहे हे मान्य व्हायला हरकत नाही. शेकडो वर्षाचा विचार केला तर त्याची कारणे काळानुसार बदलत गेलेली दिसू शकतील मात्र सर्वाचे मूळ एकंच आहे, अन्य जातींपेक्षा माझी जात श्रेष्ठ आहे. वैयक्तिक पातळीवर दोन भिन्न जातीच्या लोकांच्यात अगदी चांगले संबंध असू शकतात मात्र प्रश्न जेव्हा व्यापक आणि सामाजिक दृष्टीकोनातून चर्चिला जातो तेव्हा मात्र त्यात कळत नकळत जातीयता डोकावते आणि मग जातीयवाद सुरु होतो.

अध्ययन समस्यची निवड -

वर्तमान समाजातील जातिय राजकारण व समाजकारण खूप मोठ्या फोफावत आहे. या जातीयवादामुळे समाजात निर्माण होत असलेली दरी किंवा पोकळी जाणून घेण्यासाठी संबंधित समस्यची निवड करण्यात आली आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्ट -

समाजातील जातीयवादाचे स्वरूप व परिणामाचे अध्ययन करणे.

गृहीतक -

आजच्या आधुनिक काळामध्ये सुद्धा जातीयवादाला विविध माध्यमातून खतपाणी घातले जाते.

जातीयवादाचे सामाजिक स्वरूप -

भारत एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे जिथे अनेक धर्म एकत्र आहेत. संविधान प्रत्येक नागरिकाला इतर धर्माबद्दल सहिष्णुता बाळगण्यास सांगते. तथापि, भारतीय राज्यघटनेत सर्व धर्मातील लोकांच्या हिताचे रक्षण करण्याच्या तरतुदी असूनही, भूतकाळात अनेक वेळा सांप्रदायिकतेने आपल्या देशाची शांतता आणि सद्भावना धोक्यात आणली आहे.

सांप्रदायिकता प्रत्यक्षात धार्मिक मूलतत्त्ववादातून उद्भवते ज्यामुळे एखाद्याचा स्वतःचा धर्म हा एकमेव खरा विश्वास आहे. सांप्रदायिकता ही सामाजिक, राजकीय किंवा धार्मिक गटाची विचारधारा आहे की जस त्यांचा धर्म आणि प्रथा इतर गटांपेक्षा श्रेष्ठ आहेत. धर्म हा बहुतेक लोकांसाठी वैयक्तिक आणि संवेदनशील मुद्दा आहे. त्यामुळे कोणत्याही वैमनस्याचा इशारा किंवा एखाद्याच्या धर्माचा अनादर करण्याचे चिन्ह लगेच द्वेष आणि हिंसाचाराला चालना देते, सांप्रदायिकता ही विभागणी आहे कारण ती एका धर्माच्या महत्त्वावर इतर धर्मावर जोर देते.

सर्व धर्माचा उपदेश आणि मूल्ये प्रभावीपणे भिन्न नसली तरी, हितसंबंधांचा संघर्ष आणि वर्चस्वाची इच्छा यामुळे शत्रुत्व निर्माण होते. धार्मिक नेते कट्टरतावादी भाषणांतून

अनुयायांमध्ये धर्मांध वर्तन जागृत करतात आणि सत्ता मिळविण्यासाठी स्वतःची व्होट बँक सुनिश्चित करण्यासाठी राजकीय नेते असे करतात, असेही विविध प्रसंगी दिसून आले आहे.

हिंदू आणि मुस्लिम यांच्यात ऐतिहासिकदृष्ट्या जातीय तणाव नियमितपणे घडत आला आहे. या संघर्षाची बीजे पाकिस्तानच्या फाळणीत आणि निर्मितीमध्ये रुजली आहेत. राम मंदिर-बाबरी मशीद हे एक प्रकरण आहे जे देशभरात हिंसक जातीय संघर्षांना कारणीभूत होते, त्याचा परिणामी निष्पाप जीव आणि मालमत्तेचे नुकसान झाले. धार्मिक कट्टरतावाद आणि धर्मांधतेने लोकांच्या मानसिकतेवर अशा जखमा सोडल्या आहेत की त्यामुळे रूढीवादी कल्पनांची उभारणी झाली आहे. मुस्लिमांकडे संशयाने पाहिले जाते आणि अनेकदा त्यांना समावुन घेण्यात अडचणी येतात. न्यूयॉर्क द्विन-टॉवर दहशतवादी घटनेने विमानतळांवर वांशिक प्रोफाइलिंगसारख्या इतर समस्यांना तोंड दिले आहे ज्यामुळे इस्लामिक समुदायामध्ये परकेपणाची भावना निर्माण होत आहे. अलिकडच्या काळात जातीय कलह देशाच्या ग्रामीण भागातही पसरला आहे, याचा अर्थ पूर्वग्रह दर्शविणारा देश कोठेही असू शकतो.

जातीयवाद हा शब्द 'जात' या शब्दापासून बनला आहे, जो एकता किंवा चेतना किंवा मित्रत्वाच्या भावनेचा अर्थ दर्शवितो. परंतु हा शब्द भारतीय संदर्भात अत्यंत अपमानास्पद अर्थाने वापरला गेला आहे. भारतात, "जातीयवाद" या शब्दाचा अर्थ वेगवेगळ्या धर्माच्या लोकांमध्ये अविश्वास, द्वेष, शत्रुत्व इ. हे सांस्कृतिकदृष्ट्या भिन्न, परंतु भौगोलिकदृष्ट्या मिश्रित समुदायांमधील तणाव किंवा संघर्षाद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे.

जातीयवादाच्या अनेक व्याख्या आहेत, ज्या वेगवेगळ्या राजकीय आणि वैचारिक अभिमुखतेतून निर्माण झालेल्या आहेत. विद्वानांनी ही संकल्पना सामाजिक-आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक दृकोनातून स्पष्ट केली आहे. त्यांच्या विचारांचे सार सांगते की सांप्रदायिकता ही एक बहुआयामी घटना आहे, ज्यामध्ये प्रत्येक घटकाचा एकमेकांशी जवळचा संबंध आहे. भारतामध्ये वैचारिक फरकांसह विविध संस्कृती आणि धर्म आहेत. या मतभेदांमुळे त्यांच्यात वैमनस्य आणि अविश्वास निर्माण झाला आहे.

भारतात धार्मिक समुदाय हा एकाच वेळी आर्थिक आणि राजकीय समुदाय आहे. सांप्रदायिकतेची ही गुंतागुंतीची घटना भारतीय राजकीय प्रवचनावर वर्चस्व गाजवते. खोट्या सामुदायिक परिचय चेतनेच्या आधारे, अभिजात वर्ग लोकांना आंदोलने करण्यासाठी, अधिक संसाधने मिळविण्यासाठी आणि जातीय धर्तीवर स्वतंत्र ओळख प्रोत्साहित करण्यासाठी प्रवृत्त करतात.

त्यामुळे जातीय हिंसाचार जातीय विचारसरणीशी जोडला जातो. जातीयवादी विचारधारा हिंसेशिवायही टिकू शकते, पण जातीयवादी विचारसरणीशिवाय जातीय हिंसा होऊ शकत नाही. त्यामुळे जातीयवाद ही जातीयवादी विचारसरणीपेक्षा वरची आहे.

जातिव्यवस्थेचे जीवनावर होणारे परिणाम -

मुळात धार्मिक आणि सामाजिक स्तरातील लोक भारतातील जातिवाद ठरवतात. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या बहुतांश लोकांना या समस्येचा सामना करावा लागतो. ही समस्या शतकानुशतके जुनी आहे आणि ती पूर्णपणे नष्ट होण्यास अनेक वर्षांचा वेळ लागेल.

सुरुवातीच्या काळात गावांची विभागणी जातीच्या आधारावर होत असे. त्यांना स्वतंत्र वसाहतीत राहण्यास भाग पाडले. अन्न विकत घेण्याची किंवा पाणी आणण्याची जागाही उच्चवर्णीयांपासून वेगळी होती. उदाहरणार्थ, उच्च जातीच्या ब्राह्मणांनी खालच्या जातीतील व्यक्तीच्या कोणत्याही वस्तूला स्पर्श केला नाही. शिवाय, त्यांना मंदिरात प्रवेश नाकारण्यात आला कारण ते अस्वच्छ होते.

जर आपण सध्याची परिस्थिती पाहिली तर, परिणाम सुरुवातीला इतका गंभीर नसावा, परंतु तरीही तो चिंताजनक आहे. उच्चवर्णीय लोकांकडे खूप लक्ष दिले जाते आणि त्यांना सर्व सुविधा दिल्या जातात. दुसरीकडे आजही काही भागात खालच्या जातीतील लोकांना तेवढा सन्मान दिला जात नाही. कधी कधी त्यांना समान अधिकारही मिळत नाहीत.

याशिवाय आंतरजातीय विवाह निषिद्ध मानले जातात. दुसऱ्या जातीतील प्रिय व्यक्तीशी लग्न करणे हा जवळपास गुन्हा आहे. शहरी लोकांनी जरी हे काही प्रमाणात सुधारून आपले

जीवन जगत असेल तरी ग्रामीण जनतेने तसे केले नाही. ग्रामस्थ अजूनही ही संकल्पना स्वीकारत नाहीत आणि त्यामुळे ऑनर किलिंगही होते.

जातिव्यवस्था समाजाला लागलेली कीड -

वर्णद्वेष ही एक मोठी सामाजिक दुष्टाई आहे, ज्याचा सामना केला पाहिजे. या अन्यायकारक व्यवस्थेतून सुटका हवी. शिवाय, ते केवळ खालच्या जातीच्या क्षेत्राचे शोषण करते आणि क्रूर वागणूक कायम ठेवते. आज खालच्या जातीचे लोक समाजात आपले स्थान निर्माण करण्यासाठी मेहनत घेत आहेत.

पुरोगामी भारतासाठी आपल्याला ही सामाजिक कुप्रथा त्वरित बंद करायची आहे. एखादी व्यक्ती खालच्या जातीच्या कुटूंबात जन्माला आली म्हणजे त्याचे मूल्य निश्चित होईल असे नाही. जात ही एक संकल्पना आहे ज्याशिवाय व्यक्तीच्या मूल्याचा संदर्भ नाही. त्यामुळे आपण कोणत्याही व्यक्तीच्या जातीच्या आधारावर भेदभाव करू नये.

जातीयवादाची वैशिष्ट्ये-

१. जातीयवाद ही एक वैचारिक संकल्पना आहे.

२. ही विश्वासांच्या संचाची संपूर्ण बांधिलकी आहे आणि इतर श्रद्धा स्वीकारण्याची इच्छा नाही.

३. हे मुख्यतः पूर्वग्रहांवर अवलंबून असते.

४. हे स्वतः ला बंद करते आणि अत्यंत भावनिक आहे.

५. यामुळे जनतेमध्ये शत्रुत्व आणि हिंसाचार होतो.

६. उच्च वर्गातील लोक आणि उच्चभ्रू लोक याचा उपयोग विभाजन आणि शोषणासाठी एक साधन म्हणून वापर करतात.

७. हे धर्मनिरपेक्षता आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मुळांवर आघात करते.

भारतातील जातीयवादाची प्रमुख कारणे -

भारतातील सांप्रदायिकतेची काही प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेतः

(१) भूतकाळाचा वारसा (२) सांप्रदायिक पक्षांची उपस्थिती (३) मुस्लिमांचे अलगाव (४) गरिबी (५) हिंदू चंगळवाद (६) सामाजिक कारणे (7) राजकारणातील जातीयवाद (8) सीमापार घटक (9) सरकारचे अपयश.

भारतात जातीयवाद एका कारणामुळे उदयास आलेला नाही. त्याच्या वाढीसाठी अनेक कारणे ओळखली जाऊ शकतात.

निष्कर्ष -

भारतीय समाज हा पूर्णपणे जातीभेदाने ग्रासलेला आहे. ज्यामुळे समाजात आरक्षणाचा मुद्दा असो किंवा विकासाचा मुद्दा असो मोठ्या प्रमाणात जातीमध्ये तेढ निर्माण होत आहे. सरकार आणि नागरिकांच्या सततच्या प्रयत्नांनंतरही भारतीय समाजात जातिव्यवस्था कायम आहे. त्याचा परिणाम ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात अधिक दिसून येतो. इथे एक गोष्ट समजून घेण्यासारखी आहे, जोपर्यंत ही जातव्यवस्था काही स्वार्थी लोकांसाठी फायद्याची आहे पण सर्वांसाठी नाही, हे लोकांना समजत नाही तोपर्यंत जातिव्यवस्था संपवणे फार गरजेचे आहे. एकदा का लोक जागृत झाले तर आपोआप सर्व जातीभेद विसरेल आणि आनंदाने जगेल.

संदर्भ सूची

---

[१] एम.एन. श्रीनिवास, 'आधुनिक भारत में जाति' अनुवाद रश्मि चौधरी, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, २०१६.

[२] एम.एन. श्रीनिवास, 'आधुनिक भारत में जातिवाद तथा अन्य निबंध', अनुवादक शरद जोशी, हिन्दी ग्रंथ एकेडमी, मध्यप्रदेश, १९६२

[३] एस.एम.माइकल, 'आधुनिक भारत में दलित: दृष्टि एवं मूल्य', अनुवादक विजय कुमार पन्त, रावत पब्लिकेशन, दिल्ली, २०१५.

[४] भरत झुनझुनवाला, 'वर्णव्यवस्था', श्री नटराज पब्लिकेशन, दिल्ली, २००८.

[५] मस्तराम कपूर, 'मंडल रिर्पोट वर्ण व्यवस्था से समाजवादी व्यवस्था की ओर', सारांश पब्लिकेशन, दिल्ली, १९९६.

[६] देवेन्द्र स्वरूप, 'जातिविहीन समाज का सपना', ग्रंथ शिल्पी अकादमी, दिल्ली, २०१७.

[७] नीलकांत, 'जाति, परम्परा और इतिहास', हाथ प्रकाशन, इलाहाबाद, १९६५.

माहितीतंत्रज्ञान, ई -प्रशासन व भारत

प्रा. जगताप संजयअंकुशराव

लोकप्रशासनविभाग, महात्माफुलेमहाविद्यालयकिनागाव, ता. अहमदपूरजि. लातूर

२१वे शतक विज्ञान तंत्रज्ञान व संगणक क्रांतीचे शतक म्हणून ओळखले जाते. सर्वच राष्ट्र आज स्वतःच्या प्रगतीसाठी ई_ तंत्रज्ञानाच्या साधनाचा वापर करत आहेत. शासन हे जनताभिमुख असावे सर्वसामान्य जनता व शासन यांच्यात विश्वासाचे सबंध असायला पाहिजेत ही बाब लोकशाही शासनासाठी तर आवश्यकच आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगातील विविध साधनांच्या वापराने या बाबीची प्राप्ती होत आहे. जागरूक जनता व जबाबदार शासन व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी सुद्धा माहिती तंत्रज्ञानातील विविध ई _साधनाचा वापर होत आहे. इंटरनेट, ई_मेल, संगणक अशा ई- साधनाच्या माध्यमातून शासन व जनता परस्परांच्या समोर येत आहेत. या ई- साधनाच्या प्रशासनातील वापरामुळे प्रभावित झालेल्या प्रशासनाच्या आधुनिक स्वरूपाला ई- प्रशासन नावाने ओळखले जात आहे बुद्धिमत्तेला जेव्हा ई साधनांची जोड मिळते आहे. तेव्हा एकूणच प्रक्रिया अत्यंत वेगवान होत आहे. याची अनुभूती आपल्याला येत आहे.

माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे लोकप्रशासनाच्या पारंपरिक कार्यपद्धतीत व स्वरूपात बदल होऊन उदयाला आलेल्या नवीन पद्धतीला ई- प्रशासन असे संबोधन प्राप्त झालेले आहे. शासनाकडून विविध सेवांची माहिती व लाभ मिळवताना जनतेला अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते बऱ्याच सेवांची माहिती न मिळाल्याने त्याला भांपासून जनता वंचित राहते ही बाब माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे कमी झालेली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर केवळ सरकारी कार्यातच होत नाही तर ही कार्यपद्धती खाजगी प्रशासनात सुद्धा वापरली जात आहे. त्यामुळे प्रशासनाची पारंपारिक कार्य पद्धती बदलली व आधुनिक गतिमान व कार्यक्षम कार्यपद्धती निर्माण झाली आहे. कार्यक्षमता व काटकसर या बाबी पारंपारिक प्रशासनाच्या कार्यपद्धतीची ध्येय होते त्याची प्राप्ती माहिती व तंत्रज्ञानाच्या साधनांमुळे होत आहे.

ई -प्रशासन काय आहे ?

माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील क्रांतीमुळे प्रशासनात जे नवीन स्वरूप दिसत आहे त्याला नवीन नामाभिमान प्राप्त झालेले आहे. ते म्हणजे ई प्रशासन होय. इंटरनेट प्रशासन पद्धती डिजिटल ऍडमिनिस्टेशन अशा अनेक नावाने ही पद्धती ओळखली जाते. प्रशासनात वर्षानुवर्षीची सार्वजनिक सेवा व्यक्ती दूरध्वनी किंवा टपालाद्वारे दिली जात असेती सेवा देण्यासाठी इंटरनेटचा आधार घेतल्यानंतरच्या प्रशासनाला ई- प्रशासन असे म्हटले जात आहे. थॉमस बी. रिले ई- प्रशासन प्रशासनाची अशी चळवळ आहे की ज्यात आपल्या सेवा. कार्यक्रम शासकीय सूचना व नागरिकां सोबतचे अंतरिक संबंध हे सर्व इलेक्ट्रॉनिक साधना द्वारे ऑनलाईन उपलब्ध करून दिले जाते. असे म्हणतात संदीप श्रीवास्तव म्हणतात ई- प्रशासन शासनाची विशिष्ट रचना आहे जी कार्यकुशल आणि प्रभावी आहे. व त्याला नागरिकाद्वारे नियंत्रित करता येते. तर वासुदेव ई- प्रशासन म्हणजे शासनाची कार्य अंतर्गत प्रक्रिया विकास धोरण आणि नागरिकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवा उद्योग आणि शासकीय विभाग संस्था यांच्यात इलेक्ट्रॉनिक साधन ई- शासन माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित असते विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांच्या साह्याने राज्य प्रशासन चालविण्याची प्रक्रिया म्हणजे ई प्रशासन होय. ई प्रशासनामध्ये शासकीय कामकाजात सुधारणा करण्यासाठी जी प्रक्रिया वापरली जाते त्यामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या पद्धतीचा कौशल्याचा आणि ज्ञानाचा वापर करून राज्याच्या विकास योजनांची अंमलबजावणी त्या आधारे केली जाते. ई-गव्हर्नरच्या कल्पनेमध्ये माहिती आणि संपर्क साधण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. इंटरनेट, नेटवर्क, मोबाईल इत्यादी माहिती आणि संपर्काच्या साधनाद्वारे लोकांना सेवा सुविधा पुरविल्या जातात ई शासन म्हणजे नागरिकांना सेवा प्रदान करणे, भ्रष्टाचार मुक्ती व्यवसाय उद्योगाचीकार्यतत्परतासुविधाच्यासक्षमपणानेपारदर्शकपणेसरकारच्या विविध विभागाशीमाहितीचीदेवाणघेवाणकरणेयासाठी सर्व स्तरावरमाहितीतंत्रज्ञानाचा उपयोग करणेहोय.

भारतातीलई-प्रशासनाचीसुरुवात:

भारतातमाहितीतंत्रज्ञान कायदा 2000 या नावाचायासाठी कायदा करण्यातआला. यालाअनुसरून 2006 मध्ये राष्ट्रीय ई प्रशासन योजना कार्यान्वित करण्यात आली. या योजनेलाअनुसरूनदेशातील सर्व प्रकारच्यासेवांना सामान्य माणसांच्यासाठी ई- सेवा केंद्राच्यामाध्यमातून सुलभ बनविण्यातयावेअशाउद्देश होता. यालाअनुसरून 2010 पर्यंत देशात सहा हजार सहाशे सामान्य सेवा केंद्र विभिन्न ब्रँड खाली सुरूकरण्यात आली. उदाहरणातसेतू सुविधा, ज्ञान सुविधा, ज्ञानदूत,समाजकार्यइत्यादी

भारतीय प्रशासनातीलदप्तरदिरंगाई,लालफितशाहीकार्यास विलंब इत्यादी दोष टाळण्यासाठी व त्यातसुधारणाकरण्यासाठीदुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणाआयोगातीलअहवालाअनुसरूननागरिकांचावेळवाचावात्यांना त्वरित सेवा मिळावीयासाठी ई-प्रशासन व्यवस्था निर्माण करण्यात आली जी ई- प्रशासनाचीपायाभरणी व दीर्घकालीन विकासासाठी प्रोत्साहन देणारीठरली सामान्य माणसाला शासकीय योजनाचीमाहितीइलेक्ट्रॉनिकप्रशासनाच्यामाध्यमातून उपलब्ध करूनदेणेहात्यांचाउद्देश होता.

भारतातमाहितीतंत्रज्ञानविभागाने परंपरागत शासकीय कामकाजाचे ई प्रशासनामध्ये रूपांतर करण्यासाठीपुढाकारघेतला आहे. परिणाम स्वरूपी आधी भार,अभिलेख, मालमत्ता नोंदणी,वाहन परवाना, वाणिज्य विषयक सेवा, बाजारभावदुरस्थ: शिक्षन या सर्व सेवा ई- प्रशासनाच्यामाध्यमातूनदिल्या जात आहेत शिक्षण, शिष्यवृत्ती, प्रवेश निर्गम,सेवानिवृत्ती वेतन, शिधापत्रिका, लोक तक्रार निवारण, पोलीस सेवा, माहिती अधिकार उपलब्ध करून दिला जात आहे.

भारतीय संघराज्यातील अनेक राज्यातमोठ्याप्रमाणात ई- प्रशासनाचा अवलंब केला जात आहे.या अंतर्गत सुरुवातकरण्यातआलेल्याप्रकल्पांनायशहीमिळतआहेयामध्ये हैदराबाद मधील ई- सेवा, आंध्र प्रदेशातील पंचायत, उत्तर प्रदेशातीललोकशाही, मध्य प्रदेशातीलचौपाला, महाराष्ट्रातीलसेतू सुविधा केंद्र, केरळमधीलफ्रेंड, कर्नाटकातीलभूमी आधी अनेक प्रकल्प ज्याला नागरिकांचा उत्तम प्रतिसातमिळतआहे.

भारतातील ई –प्रशासनासमोरीलआव्हाने:

भारतामध्ये ई- प्रशासनाच्यामाध्यमातूनजनतेला शासकीय सेवा आणि सुविधा देण्याचा प्रयत्न शासकीय स्तरावरूनहोतआहे. पण भारतातील ई प्रशासनासमोरकाहीआव्हानेअसल्याचेआपल्यालादिसूनयेतातयामध्येअपुरी साधना सामग्री, अपुरेभांडवल, एकात्मिकसेवेचा अभाव, अकुशल अशिक्षित कर्मचारी वर्ग, तंत्रज्ञानाचा अयोग्य व चुकीचा वापर करण्याचीप्रवृत्ती ,माहितीआणितंत्रज्ञानाच्यामाध्यमातून आधारभूत माहितीतंत्रज्ञानसंरचनेचा अभाव, नागरिकांनाकमी प्रमाणामध्ये तांत्रिक ज्ञान असल्याकारणानेत्यांचेही सहकार्य व प्रतिसाद ई-प्रशासनालातितकासासमाधानकारकमिळतनाही. याशिवायभारताचीअफाटलोकसंख्या व त्यात सतत होतजाणारीवाढहेही ई प्रशासनासमोरील एक आव्हानचआहे. अनेक भाषा वेगवेगळयाप्रांतांमध्येभारतामध्येबोलल्याजातातम्हणून भाषा माध्यमांचीअडचण ई –प्रशासनासमोरयेत आहे.शिवाय योग्य मानवी संसाधनाचाही अभाव आणित्यातल्यात्यात राजकीय इच्छाशक्तीतितकीचीप्रबळनसल्याकारणानेभारतातील ई- प्रशासनाचा विकास इतर विकसित राष्ट्राच्यातुलनेनेहळुवारपणानेहोतआहे.

ई प्रशासनासाठी उपाय योजना:

भारतामध्ये इतर राष्ट्राच्यातुलनेने ई प्रशासनाचा वेग कमी आहे. अनेक आव्हाने ई प्रशासनासमोर असली तरी यासाठीकाहीउपाययोजनाकरून ई- प्रशासनाचीवाटचालवेगानेआपल्यालाघडवूनआणतायेईल. यामध्ये केंद्र आणि राज्य शासनाने ई गव्हर्नरचीपद्धतीआपल्या सर्व शासकीय व प्रशासकीय विभागातसुरूकरावीत्यासाठीसाधनसामग्री व भांडवलाचानिखळपुरवठासुद्धाकरूनद्यावा ई -साक्षरतेसाठी राष्ट्रीय स्तरावरून व्यापक स्वरूपामध्ये अभियान राबवून ई प्रशासनाचा व ई साक्षरतेचा प्रसार आणि प्रचार करता येतो, माहितीतंत्रज्ञानाच्या विविध माध्यमांचासाधनाचा वापर करण्याविषयीपुरेसे प्रशिक्षण शासकीय सेवक वर्गांना अनिवार्य करूनतेदिलेजावे.सार्वजनिक व खाजगीसहभागालाप्राधान्यदेऊन ई- शासन प्रणाली अधिकाधिक प्रभावी करता येते अनेक भाषा बोलल्या जात असल्या तरी स्थानिक भाषा विचारातघेऊन व जनतेचीमागणीविचारातघेऊनत्यात्याभाषेमध्ये ई -साधने रूपांतरित करायलापाहिजेतशिवायमाहितीतंत्रज्ञानाच्यावापराविषयी व्यापक सामाजिक दृष्टिकोनहीआपल्याला निर्माण करता

येतो शासन आणि नागरिक या दोहोच्यासहकार्यातूनसक्षमतेतूनआणिजबाबदारीतून ई प्रशासनाची प्रक्रिया यशस्वी करता येईल.

सारांश:

आधुनिक काळात प्रत्येक राष्ट्र हे लोक कल्याणकारी राज्य बनण्याचा प्रयत्न करतआहे. याचा वर्तमान आधार ई प्रशासन बनतआहे. जनतेच्या इच्छा अपेक्षा, मागण्यासरकारपर्यंतपोहोचल्यापाहिजेततसेचंसरकारच्या ध्येय धोरण व कार्याचीमाहिती ई साधनाच्यामाध्यमातूनजनतेपर्यंतपोहोचत आहे.पंडित नेहरूयांनीम्हटले होते "कोणत्याहीलोकशाहीदेशात विकास आणि लोक कल्याणकारी कार्य करायचेअसतील तर जनता व प्रशासनातील अंतर कमी व्हायलापाहिजे" या बाबीचीप्राप्तीमाहितीतंत्रज्ञानयुगातील ई साधनाद्वारेशक्यहोतआहे. याचा या दृष्टीने सकारात्मक वापर होणे ही अपेक्षित आहे.

माहितीतंत्रज्ञानाच्याविकासामुळेपारंपारिकप्रशासनात बदल झालेलाआहे. व ई -प्रशासन नवीन पद्धतीसुरूझालेलीआहे. नागरिकांना आज सर्व सेवा ऑनलाईनमिळतआहेत संगणक, इंटरनेट, ईमेलइत्यादीमाध्यमातूनप्रशासनात गतिमानता,परिणामकारकता, पारदर्शकता व कार्यक्षमता निर्माण होतआहे. निर्णय प्रक्रिया जलद झालेलीआहेसुशासनाचीपायवाटयामुळेसुकरहोतआहे. पारदर्शकता गतिशीलता परिणाम कारकता जन सहभागीताविकेंद्रीयता उत्तरदायित्व संवेदनशीलता नैतिकता इत्यादीपैलूमाहितीतंत्रज्ञानाच्यावापरामुळेप्रशासनाला प्राप्त होतआहेत निश्चित यातूनचआपणसुशासनाकडेमार्गक्रमणकरतआहोतअसेम्हणतायेईल.

संदर्भसूची:

१) एम.लक्ष्मीकांत, लोकप्रशासन टाटा मॅकग्रॅव हील एज्युकेशनप्रा.लीनवी दिल्ली

२) बी. एल फडीया, लोकप्रशासन.साहित्य भवन पब्लिकेशन ,आग्रा

३) 21 वी शताब्दी मेलोकप्रशासन, दुबे अशोक कुमार

४) लोकप्रशासनाचीमूलतत्त्वे डॉ. प्रीतीपोहेकर महाजन

पंचायतराज संस्थेतील ग्रामीण विकास प्रशासनाची भूमिका

डॉ.सी.एम.कहाळेकर
सहाय्यक प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुखेडता.मुखेड जि. नांदेड

पार्श्वभूमी :-

भारत हे एक खेड्याचा देश म्हणून ओळखला जातो.भारतात ग्रामीण भाग म्हणजेच खेड्यांची संख्या जास्त आहे.ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागाची संख्या कमी असल्याचे दिसून येते.म्हणून महात्मा गांधी म्हणतात की, 'ग्रामराज्याच्या तत्वज्ञानामध्येखेड्यांच्या सर्वांगीण विकासाला अनन्यसाधारण असे महत्व प्राप्त झाले आहे.आचार्य विनोबा भावे यांनी देखील ग्रामराज्यांची संकल्पना सविस्तरपणे मांडलेली आहे देशाला स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी जवळजवळ ९०% लोक ग्रामीण भागात राहात असत तर नागरी भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण १० ते ११ टक्केच होते.

भारतासारख्या खंडप्राय देशात त्यावेळी काही मोठी शहरे होती. स्वातंत्र्यानंतर आपल्या देशातील राज्यकर्त्यांनी ग्रामीण भागाचे महत्त्व लक्षात घेऊन ग्रामीण विकासाच्या अनेक योजना राबविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रामीण भागांचा विकास झाल्याशिवाय देशाचा विकास झाला असे म्हणता येणार नाही. याची कल्पना राज्यकर्त्यांना होती. म्हणून पहिल्या,दुसऱ्या,तिसऱ्या व पंचवार्षिक योजनेत ग्रामीण विकासाला महत्त्व देण्याचे धोरण तयार करण्यात आले.

भारतात अगदी प्राचीन काळापासून ग्रामीण प्रशासनाचे अस्तित्व गाव पातळीवर विशेष करून जाणवते. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात सुद्धा ग्रामीण प्रशासनाला अतिशय महत्त्व दिलेले दिसून येते. परंतु इंग्रज जेव्हा भारतावर राज्य करू लागले तेव्हा त्यांनी ग्रामीण प्रशासनाकडे दुर्लक्ष केले. ग्रामीण प्रशासनाचे अधिकार किंवा महत्व कमी करू लागले. त्यामुळे भारतीय समाज एकसंघ राहू शकला नाही पर्यायाने भारतीय समाजाचा विकास सुद्धा होऊ शकला नाही परंतु स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण शासन संस्थेची रचना आमूलाग्र स्वरूपात बदलली सरकारने ग्रामीण प्रशासनाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून ग्रामपंचायतीला मान्यता दिली. भारतीय राज्यघटनेच्या ४० व्या कलमात संपूर्ण देशात पंचायत संस्थांच्या स्थापना करण्याची शिफारस करण्यात आली.

ग्रामीण विकासाचा अर्थ समजून घेत असताना नेमका अर्थ सांगणे अवघड आहे सामान्यपणे गावाचा विकास करणे म्हणजे ग्रामीण विकास किंवा ग्रामीण भागातील निरनिराळ्या कार्यांचे व्यवस्थापन करणे यालाच ग्रामीण विकास प्रशासन असे म्हणतात, अशी ढोबळ मानाने व्याख्या करता येते. परंतु ग्रामीण विकासाची व्याख्या एका मर्यादित अर्थाने बरोबर असले तरी त्यातून ग्रामीण विकासाच्या कोणत्याही पैलूंवर प्रकाश पडत नाही. ग्रामीण विकासाचा संबंध मुख्यत्वे करून ग्रामीण भागातील जनतेचा जीवनमान उंचावण्याशी आहे त्यामुळे ग्रामीण जनतेला जे प्रश्न भेडसावतात त्याचे निराकरण करणे म्हणजेच ग्रामीण भागातील जनतेचे प्रश्न सोडविणे होय. त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील शेती उत्पादकता सुधारीत बी-बियाणे, आधुनिक अवजारे अशा अनेक बाबींचा समावेश ग्रामीण विकास कार्यक्रमात केला जातो ग्रामीण भागातील शेतीची उत्पादकता वाढल्याशिवाय जनतेचा दर्जा उंचावणार नाही. ही बाब तेवढीच खरी आहे. म्हणून काही विचारवंतानी ग्रामीण विकास प्रशासनाच्या व्याख्या संगीतलेल्या आहेत. ते पुढील प्रमाणे.

१. अशोक मेहता यांच्यामते,

"ग्रामीण भागातील संपूर्ण समाजाला चांगले राहणीमान मिळणे आणि समाजाच्या स्वतःच्या प्रेरणेने आणिप्रयत्नाने जनतेला अशा विकास कार्यात सहभागी करून घेणे म्हणजेच ग्रामीण विकास होय."

२. पंचवार्षिक योजनेनुसार,

"ग्रामीण विकासाचे उद्दिष्ट ग्रामीण भागातील मानवी व नैसर्गिक बाबींचा जास्तीत जास्त वापर करून घेणे होय."

३. नियोजन मंडळानुसार,

"ज्या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण जनतेच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात सुधारणा घडवून आणली जाते त्याप्रक्रियेस ग्रामीण विकास असे म्हणता येईल."

४. कार्ल टेलर यांच्यामते

"ग्रामीण विकास ही एक अशी पद्धत आहे की ज्यात ग्रामीण लोक स्वतःचे आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी व इतरांना सहकार्य करण्याकरिता सहभागी होतात."

उपरोक्त व्याख्यांचे विश्लेषण केल्यास असे म्हणता येईल की ग्रामीण भागातील जनतेचे राहणीमान उंचावणे हेच ग्रामीण विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट असते. अर्थात त्यासाठी ग्रामीण भागातील मानवी व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा जास्तीत जास्त वापर होणे आवश्यक असते.

ग्रामीण भागात कार्य करणारी प्रशासकीय यंत्रणेची कामे:

ग्रामीण भागात कार्य करणारी प्रशासकीय यंत्रणा म्हणून ग्रामीण विकास प्रशासनाकडे पाहिले जाते ग्रामीण विकासाच्या स्वरूपाला बंदिस्त करता येत नाही. ग्रामीण भागात हे कृषिप्रधान असते. म्हणून ग्रामीण विकास करावयाचा असल्यास कृषी क्षेत्रात नवनवीन सुधारणा करणे गरजेचे ठरते. ग्रामीण भागात अज्ञान,अंधश्रद्धा खूप प्रमाणात आहे. ग्रामीण भागातील लोकांना आधुनिक बनवायचे असल्यास शिक्षणावर भर दिला पाहिजे. म्हणून १९५२ पासून ग्रामीण भागात शाळा काढण्यात आले. ग्रामीण भागातील लोक आरोग्याकडे दुर्लक्ष करीत होते. त्यामुळे पूर्वी एखादा आजार झाला की, हजारो लोक त्यामध्ये बळी पडायचे सरकार देखील यावर उपाय करू शकत नव्हते. कारण सरकारकडे पुरेसे डॉक्टर किंवा औषध उपलब्ध नव्हती स्वातंत्र्यापूर्वी इंग्रजांनी आरोग्याच्या सोयी काही प्रमाणात उपलब्ध करून दिले होते. परंतु अशा अद्यावत मिशनरीच्या दवाखान्यांची संख्या खूपच कमी होती. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, ग्रामीण विकास प्रशासनाचे पूर्वीचे स्वरूप साधे जरी असले तरी ग्रामीण विकासाचे एक फार मोठे आव्हान त्यावेळच्या सरकार समोर होते. सामूहिक विकास योजना, विस्तार सेवा योजना या योजनांद्वारे ग्रामीण विकासाला प्रारंभ केले. या योजना राबविण्यासाठी जो प्रशासकीय वर्ग लागतो तो सरकारकडे उपलब्ध पाहिजे. १९५२ झाली केंद्र सरकारने ठरवले की, कायमचीच एक अशी योजना तयार केली पाहिजे की, जी ग्रामीण विकासप्रशासनात उपयोगी ठरेल. गुजरातचे तत्कालीन मुख्यमंत्री बलवंतराय मेहता यांच्या नेतृत्वाखाली एक समिती नेमण्यात आली. या समितीचे त्रिस्तरीय योजना सुचविली यालाच आपण पंचायतराज पद्धती म्हणतो लोकांचा सहभाग या योजनेत असणे आवश्यक असते. पूर्वी हा सहभाग फार कमी असायचा परंतु आता लोक सरकारच्या योजनेत सहभागी होण्यासाठी उत्सुक झाले आहेत.

ग्रामीण भागातील स्वातंत्र्य पूर्वीचे व आजचे प्रश्न याचे स्वरूप जरी वेगवेगळे असले तरी हे प्रश्न काही सुटलेले नाहीत म्हणूनच ग्रामीण विकासाला आज देखील महत्त्व दिले जाते. व ग्रामीण भागाचा पूर्णपणे विकास झाला. असे आज देखील म्हणता येणार नाही. ग्रामीण भागात बेरोजगारीची समस्या नागरी भागापेक्षा जास्त प्रमाणात आहे. आजच्या परिस्थितीत सुशिक्षित बेरोजगारी हा एक नवीन प्रश्न निर्माण झालेला आहे. ग्रामीण भागाचा विकास जर करावयाचा झाला तर ग्रामीण भागाशी संबंधित अधिकाऱ्यांची नेमणूक प्रशासकीय खात्यात केली पाहिजे असे सरकारला वाटू लागले. अशाप्रकारे भरती सुद्धा केली जाऊ लागली. म्हणजेच आज देखील प्रशासनाचा एक फार मोठा हिस्सा म्हणून ग्रामीण भागाशी संबंध जोडला जातो ग्रामीण जीवन जरी साधे व सोपे असले तरी ग्रामीण भागाशी संबंधित प्रशासन हे फार गुंतागुंतीचे झाले आहे कारण ग्रामीण भागात सुद्धा साक्षरतेचे प्रमाण वाढलेले आहे. ग्रामीण विकासासाठीच्या प्रशासकीय यंत्रणा या ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी कार्य करतात ग्रामीण भागात कार्य करणारी यंत्रणा अंधश्रद्धा निर्मूलन, आरोग्य सोयी सुविधा उपलब्ध करून देणे. ग्रामीण प्रश्नांची सोडवणूक करणे, योजनांद्वारे ग्रामीण बळकटीचा प्रश्न सोडविणे, अशा विविध प्रकारची कार्य ग्रामीण विकास प्रशासकीय यंत्रणा करत असते.

ग्रामीण विकास प्रशासनासंबंधीचे कार्यक्षेत्र :

ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्षेत्राची व्याप्ती ठरविताना अनेक बाबींचा विचार करावा लागतो. त्यात प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील समस्यांच्या कार्यक्षेत्राचा समावेश असतो. ग्रामीण भागांच्या बाबतीत खालील विकास होणे महत्वाचे आहे

1. कृषी विकासासाठी शासनाने अनेक योजना आखल्या त्यात पाटबंधारे योजना ही प्रमुख मानली पाहिजे. देशातील ओलिताखालील कृषीचे प्रमाण वाढावे म्हणून केंद्रसरकारने मोठमोठे धरणे बांधण्याच्या कार्याला महत्त्व दिले आहे. भारतात हरितक्रांती घडवून आणण्यासाठी या मोठ्या धरणांचा तसेच राज्यसरकार मार्फत बांधण्यात आलेल्या मध्यम पाटबंधारे योजनांचा फार मोठा वाटा आहे. शेतकऱ्यांच्या हितासाठी ग्रामीण भागांचा विकास व्हावा. या हेतूने कृषीविकास महत्त्वाचा वाटतो.
2. शिक्षणाचा प्रसार शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात झालेला आढळतो शिक्षण हा विषय पूर्वी राज्यसूचीतील विषय होता. त्यामुळे शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्याची जबाबदारी राज्यशासनावर येऊन पडली. भारतातील काही राज्यात शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाले. हे जरी खरे असले तरी सर्व राज्यात समान नव्हता. नंतर हा विषय राज्यसूचीतील समवर्तीसूचित समाविष्ट करण्यात आला. समवर्तीसूचीत हा विषय आल्यामुळे मागासलेल्या राज्य व केंद्रशासित प्रदेशात केंद्रसरकारने शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या प्रौढशिक्षण हा एक अतिशय महत्त्वाचा कार्यक्रम केंद्रसरकारने ग्रामीण भागापर्यंत नेऊन पोहोचविला. तसेच साक्षरतेचे प्रमाण मोठ्याप्रमाणावर वाढले ग्रामीण विकास प्रशासनात शिक्षण हा एक आता अविभाज्य घटक बनला आहे.
3. ग्रामीण आरोग्य स्वातंत्र्यपूर्व काळात ग्रामीण भागातील आरोग्य यांच्या प्रश्नांकडे ब्रिटिश सरकारचे दुर्लक्ष झाले होते. परंतु स्वातंत्र्यानंतर मात्र केंद्र व राज्यशासनाच्या प्रयत्नातून ग्रामीण आरोग्याकडे विशेष लक्ष देण्यात आले. ग्रामीण विकासात आरोग्याकडे लक्ष पुरवण्यासाठी शक्यतो प्रत्येक गावात प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरू करण्यात आले. तसेच २०ते २५गावाच्या समूहासाठी ग्रामीण रुग्णालय सुरू करून त्यात आरोग्याशी संबंधित रोगावर उपचार करण्यासाठी वैद्यांची नेमणूक करण्यात येऊन मोफत औषधोपचार उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न ग्रामीण रुग्णालयामार्फत करण्यात आला.
4. दळणवळणाची साधने,ग्रामीण भागापर्यंत दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न स्वातंत्र्यानंतर करण्यात आला. यासाठी शासनानी काही निधी गोळा करून गाव तेथे रस्ता हा कार्यक्रम राबवला. सरकार केवळ रस्ते बांधून थांबले नाहीतर वाहतूक सोयही पुरविली. शासनाने परिवहन महामंडळासारख्या स्वायत्त संस्था निर्माण करून ग्रामीण भागात प्रवाशी वाहतूक उपलब्ध केले.
5. समाजकल्याण केंद्रसरकारने समाजकल्याण आजचा कार्यक्रम पूर्वीच आमलात आणला. असून अनुसूचित जाती/जमाती व दारिद्र्य लोकांसाठी आर्थिक प्रगतीचे अनेक कार्य ग्रामीण भागात राबविण्यात आले.
6. घरबांधणी ग्रामीण भागातील लोकांसाठी सरकारने इंदिरा आवास योजना,रमाई आवास योजना यासारख्या योजना राबवून बेघरांना घरे बांधून देत आहे. त्यामुळे दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना म्हणजेच बेघरांना राहण्यासाठी घरी मिळू लागली. अशा विविध योजना शासनाने ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी राबविल्याचे दिसून येते.
7. ग्रामीण भागातील उद्योग व्यवसाय ग्रामीण भागातील पारंपरिक उद्योग जे मध्यंतरी बंद पडले. त्याचा पुनर्जीवन करण्याचा प्रयत्न शासन केलेले दिसून येते. त्यासाठी ग्रामीण भागातील बारा बलुतेदार ही संस्था स्थापन करण्यासाठी केंद्रसरकारने आर्थिक सहाय्य देऊन ग्रामीण उद्योगधंद्याना एक प्रकारे चालना दिली. याशिवाय अनेक लहान लहान उद्योगांचे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात अस्तित्व निर्माण करून दिले.

पंचायतराज संस्थेतील ग्रामीण विकास प्रशासनाची भूमिका:-

भारतात ग्रामीण विकासाला खऱ्या अर्थाने स्वातंत्रोत्तर काळातच महत्त्व देण्याचे धोरण राज्यकर्त्याने स्वीकारल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राज्यकर्तेच परकीय असल्यामुळे त्यांना ग्रामीण भागाची फारशी माहिती नव्हती व ते ग्रामीण भागात फारसा रसही घेत नसत. ग्रामीण विकास घडून ग्रामीण भागात परिवर्तन घडवून आणण्याची प्रक्रिया खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यानंतरच सुरू झाली. ग्रामीण विकास हा विषय सुरुवातीपासूनच समवर्तीसूचीमध्ये असल्यामुळे केंद्र व राज्यसरकारने ग्रामीण विकासाचे अनेक कार्यक्रम तयार करून ते ग्रामीण भागात अमलात आणण्याचा प्रयत्न केला. केंद्र व राज्यसरकारच्या ग्रामीण विकासाच्या योजनेतील एक प्रमुख

अडथळा म्हणजे ग्रामीण भागातील जनतेचे अज्ञान होय. ग्रामीण विकासप्रशासनाच्या महत्वाची भूमिका पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) सत्तेचे विकेंद्रीकरण:-

ग्रामीण विकास करण्यासाठी सरकारने ज्या योजना आखल्या त्या योजना राबविण्यासाठी लोकांचे सहकार्य न मिळाल्यामुळे सुरुवातीच्या काळात सरकारला अपयश आले. त्यामुळे ग्रामीण विकासात लोकांचा सहभाग वाढावा म्हणून पंचायतराज संस्था स्थापन करण्यात आले. या संस्थांच्या माध्यमातून सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यात आले. त्यामुळे सत्ताही ग्रामीण भागापर्यंत जाऊन पोहोचली असे म्हटले जाते.

२) ग्रामीण भागातील लोकांचे कल्याण:-

ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम राबविण्यासाठी पंचायतराज्याच्या निर्मितीनंतर या कार्यातील लोकांचा सहभाग वाढला व ग्रामीण विकास साधण्यासाठी ग्रामीण भागातील जास्तीत जास्त लोकांचे कल्याण कशाप्रकारे करता येईल. याचा विचार सुरू झाला अर्थात त्यासाठी ग्रामीण भागातील लोकांच्या प्रमुख समस्या माहीत करून घेण्याचा प्रयत्न सरकारला करावा लागला. पंचायतराज संस्थेतील जिल्हा परिषदा पंचायत समिती व ग्रामपंचायती यांच्यातील राजकीय नेतृत्वाचा त्यासाठी सल्ला घेण्यात आला.

३) ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमावर भर:-

ग्रामीण भागाच्या समस्या या शहरी भागापेक्षा वेगळे असल्यामुळे ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमावर जास्त भर देण्यात आला.ग्रामीण भागातील शेती पशुसंवर्धन ग्रामीण आरोग्य, अंधश्रद्धा निर्मूलन, समाजशिक्षण व प्रौढशिक्षण यासारखे अनेक कार्यक्रम ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात केंद्र व राज्यसरकारने राबविण्याचा प्रयत्न करत असतो.

४) ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मूलन:-

ग्रामीण भागातील दारिद्र्य हा एक महत्त्वाचा प्रश्न असून केंद्रसरकारने ग्रामीण भागातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी निरनिराळे कार्यक्रम हाती घेतले. त्यासाठी दारिद्र्याची व्याख्या पहिल्यांदा निश्चित करण्यात आली. दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठी एक वेगळा कार्यक्रम ग्रामीण भागात राबविण्यात आला. या कार्यक्रमाचा उद्देश ग्रामीण दारिद्र्य दूर करून समाजातील दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींना आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनविण्याचा होता. या दारिद्र्य निर्मूलनाचा एक भाग म्हणून इंदिरा आवास योजनेसारख्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी ग्रामीण विकास प्रशासनात करण्यात आली. या ग्रामीण भागातील बेघरांना घरे देण्याची ही योजना होती.

५) भूमीहिनांना जमीनी देणे:-

ग्रामीण भागातील पडीत जमीन शेतमजुरांना देण्याचा कार्यक्रम देखील ग्रामीण विकास प्रशासनात महत्त्वाचा मानला गेला पाहिजे. ग्रामीण भागातील बेघराप्रमाणे भूमीहिन लोकांचे प्रमाण देखील मोठे असल्यामुळे त्यांना कसण्यासाठी जमीन देण्याचा कार्यक्रम सरकार मार्फत राबविण्यात आला. त्यासाठी भारतातील अनेक राज्यसरकारने जमीन धारणा कायदा तयार करून कृषी जमीन धारणेची मर्यादा निश्चित केली ग्रामीण भागातील एका कुटुंबाच्या मालकीची शेतजमीन किती असावी यासंबंधीचा हा कायदा होता.

६) शेतीचा विकास:-

ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमातशेतीला केंद्रबिंदू मानून अनेक प्रकारचे कार्यक्रम राबविण्यात आले. भारतीय शेती निसर्गावर अवलंबून असते. हे लक्षात घेऊन जास्तीत जास्त जमीन सिंचनाखाली आणण्यासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात मोठी धरणे मध्यमप्रतीची धरणे लघुपाटबंधारे बांधण्यात आली. या सर्व धरणामुळे ओलिताखालील जमिनीचे प्रमाण वाढले व त्यामुळे भारतातील शेती सर्वस्वी निसर्गावर अवलंबून असण्याची प्रक्रिया थांबली. त्याचबरोबर सुधारीत बी-बियाणे, शेतीची आधुनिक तंत्रे, शेतमजुरांची रोजंदारी यासारख्या प्रश्नांकडे देखील सरकारने लक्ष टाकल्यामुळे कृषिक्षेत्रात अमूलाग्र परिवर्तन घडून आले. कृषी क्षेत्रातील या सर्व बाबींचा परिणाम म्हणजे देशात घडून आलेली हरितक्रांती होय. स्वातंत्र्यानंतर अवघ्या पंचवीस वर्षात हरितक्रांती होऊन देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला.

७) भारतीय संस्कृतीचा आधार:-

ग्रामीण संस्कृतीची अनेक खास अशी वैशिष्ट्ये आहेत. भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास करताना ग्रामीण संस्कृतीच्या अभ्यासाला आपोआपच महत्त्व प्राप्त होते. ग्रामीण विकासामध्ये सांस्कृतिक विकासाचा अंतर्भाव होत असल्यामुळे ग्रामीण संस्कृतीचा अभ्यास जाणीवपूर्वक करणे गरजेचे आहे.

८) ग्रामीण संस्कृतीची भिन्नता:-

भारत देश हा खंडप्राय असल्यामुळे विविध भागातील संस्कृती भिन्न भिन्न असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते प्रत्येक भागातील जीवनपद्धती व सांस्कृतिक मूल्य भिन्न असल्यामुळे त्यांचा स्वतंत्रपणे विचार करणे महत्त्वाचे आहे सांस्कृतिक मूल्यांतील भेदामुळे काही प्रसंगी विविध भागांमध्ये संघर्ष निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. ग्रामीण विकासामध्ये अशा गोष्टींचा अभ्यास करून संभाव्य संघर्ष टाळण्यासाठी प्रयत्न करता येतील.

अशाप्रकारे ग्रामीण विकास प्रशासन हा देशाच्या प्रशासनाचा एक महत्त्वाचा भाग मानला जातो. त्यामुळेच भारत सरकारला ग्रामीण विकासासाठी केंद्रीय पातळीवर एक स्वतंत्र मंत्रालय निर्माण करून त्यासाठी कॅबिनेट दर्जाच्या मंत्र्यांची नियुक्ती करावी लागते. केंद्राप्रमाणे अनेक राज्यसरकारकडून आपापल्या राज्यात ग्रामीण विकास खात्याची स्थापना केली. अशाप्रकारे ग्रामीण विकासाचे महत्त्व त्यानंतरच्या काळात वाढत जाऊन नवीन मंत्रालय व राज्यस्तरावरील ग्रामीण विकास खाते ग्रामीण विकास प्रशासनात महत्त्वाची भूमिका पार पाडताना दिसून येते.

समारोप:-

वरील विवेचनावरून असे म्हणता येईल की, पंचायतराज संस्थेतील ग्रामीण विकास प्रशासनाची भूमिका ही एक अतिशय महत्त्वाची संकल्पना आहे. भारतातील हजारो खेड्यामध्येराहणाऱ्या कोट्यावधी जनतेला सुशिक्षित बनविणे. तसेच स्वयंपूर्ण व गतिशील बनवून त्यांना व त्यांच्या कुटुंबियांना स्वयंपूर्ण बनविणे. हाच ग्रामीण विकास कार्यक्रमाचा उद्देश असतो. ग्रामीण भागाचा संबंध शेतीशी असल्यामुळे शेतीचा विकास झाल्यास सहाजिकच ग्रामीण जनतेचा विकास देखील त्यामधून होतो. त्यामुळेच कोणत्याही ग्रामीण विकासाच्या कार्यक्रमात शेती व शेतकरी हेच त्यांचे प्रमुख लक्ष बनविण्यात आले आहे. केंद्र व राज्यसरकारने कोणतीही ग्रामीण विकासाची योजना ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांशी संबंधित असल्यामुळे अशा योजनांमध्ये ग्रामीण जनतेचा सहभाग असणे आवश्यक असते. त्यामुळे ग्रामीण विकास कार्यक्रमात शेतकऱ्यांना किंवा ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांना सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो.

अशाप्रकारे ग्रामीण भागात सरकार अनेक योजना राबवित असली तरी आज देखील बऱ्याच प्रमाणात पारंपरिक पद्धतीने शेती केली जाते. ग्रामीण भागातील अनेक शेतकऱ्यांना शेतीतील आधुनिक तंत्रे सुधारित,बी-बियाणे त्यांचे ज्ञान नाही व त्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी असल्यामुळे राहणीमान उंचावण्यासाठी लागणारा खर्च त्यांच्या उत्पन्नापेक्षा जास्त आहे व त्यामुळेच ग्रामीण भागातील शेतकरी कर्जबाजारी झालेला दिसून येतो.

संदर्भसूची

१. महाराष्ट्र शासन माहिती व जनसंपर्क महासंचनालय,मुंबई ग्रामीण विकासाचा अरुणोदय
२. प्रा.व्ही.बी.पाटील, मानवी हक्क,के'सागर प्रकाशन,पुणे-२०१२
३. डॉ.नागोराव कुंभार,ग्रामीण विकास समस्या व उपाय, प्रबोधन प्रकाशन,लातूर-१९९०
४. प्रा. व्ही .बी.पाटील, विकासाचे प्रशासन, विद्या प्रकाशन,नागपूर-१९९९
५. प्रा.सतीश ठोंबरे,महाराष्ट्र प्रशासन आणि जिल्हा प्रशासन,विद्याभारती प्रकाशन,लातूर-२००३
६. डॉ.विजयकुमार ककडे, मानवी साधनसंपत्तीचा विकास,निराली प्रकाशन,पुणे-२०११
७. डॉ.अशोक सोनकांबळे प्रा.सी.एम.कहाळेकर , महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी स्थानिक स्वशासन, अरुणा प्रकाशन,लातूर-२०१३
८. K.K.Ghai, Public Administration, Kalyani Publications,Ludhiana, New Delhi-2007

सार्कच्या वाटचालीत दहशतवादाचा अडसर - एक आव्हान

प्रा. रविंद्र बाबुराव बाविस्कर

सैनिकशास्त्र विभागप्रमुख

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना:

आजच्या यांत्रिकी व संगणकीय युगात दहशतवादाने जागतिक स्तरावर उग्र रूप धारण केले असून जागतिक शांतता, सुरक्षितता, विकास धोक्यात आणलेला आहे. दहशतवाद्यांची पाळेमुळे खोलवर रुजल्यामुळे त्याचा सर्वाधिक फटका हा दक्षिण आशियाई राष्ट्रांना बसलेला आहे. दक्षिण आशियाई राष्ट्र सातत्याने दहशतवादी हल्ल्यामुळे प्रभावित झालेले आहेत. परंतु काही दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या दुटप्पी धोरणामुळे दहशतवादावर नियंत्रण, त्याचे समूळ उच्चाटन करणे शक्य झालेले नाही.

उद्दिष्टे :

1)सार्कच्या दहशतवाद विषयक कार्याचा आढावा घेणे.

2)सार्कच्या दहशतवादी धोरणाला आलेल्या अपयशाची माहिती संकलित करणे.

गृहितके :

1)सार्कने दहशतवादाविरुद्ध सर्व संमतीने लढा देण्याचे मान्य केले आहे.

2)सार्क राष्ट्रांनी दहशतवाद्यांविरुद्ध संघटितरित्या कोणतीही कार्यवाही केलेली नाही.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यात संदर्भ ग्रंथ, शोधनिबंध, मासिके, लेख व इतर संबंधीत साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

विषय प्रवेश:

दक्षिण आशियामध्ये भारत, पाकिस्तान, भूतान, बांग्लादेश, नेपाळ, श्रीलंका, मालदीव, म्यानमार व अफगाणिस्तान इत्यादी देशांचा समावेश होतो. या देशातील म्यानमान व अफगाणिस्तान वगळता इतर सात विभिन्न विचारधारा, शासनव्यवस्था, धार्मिक व सांस्कृतिक भिन्नता असलेल्या राष्ट्रांनी दक्षिण आशियाई जनतेच्या समान समस्यांसह परस्परांशी असलेले मतभेद दूर ठेवून समजूतदारपणाच्या भावनेने शांतता, विकास व सुरक्षितता प्रस्थापित करण्यासाठी दक्षिण आशियाई क्षेत्रीय सहकार्य संघटना अर्थात 'सार्क' किंवा 'दक्षेस' या बिगर लष्करी, आर्थिक व राजकीय स्वरूपाच्या संघटनेची बांग्लादेशाची राजधानी ढाका येथे 8 डिसेंबर 1985 रोजी स्थापना केली आहे. एप्रिल 2007 मध्ये या संघटनेचा अफगाणिस्तान हा आठवा सदस्य देश झालेला आहे. या संघटनेचे मुख्यालय नेपाळची राजधानी काठमांडू येथे 1987 पासून कार्यरत असून या संघटनेच्या 1985 ते 2016 पर्यंत एकूण 18 शिखर परिषदा सदस्य राष्ट्रांच्या राजधानीच्या ठिकाणी आळीपाळीने संपन्न झालेल्या आहेत.

सार्कची 19 वी शिखर परिषद पाकिस्तानची राजधानी इस्लामाबाद येथे 2018 मध्ये संपन्न होणार होती. मात्र पाकिस्तान पुरस्कृत दहशवाद्यांनी भारतातील पठाणकोट येथील वायूसेनेच्या तळावर 2 जानेवारी 2016 रोजी हल्ला केला. त्यात पाकिस्तानचा उघड-उघड पाठिंबा असल्याचे निदर्शनास आले. त्यानंतर जम्मू काश्मीर मधील

उरी येथे भारतीय लष्कराच्या शिबीरावर पाक पुरस्कृत दहशतवाद्यांनी पुन्हा दहशतवादी हल्ला केला. त्यात 18 भारतीय जवान शहीद झाले. काही दिवसानंतर 14 फेब्रुवारी 2019 मध्ये जम्मू काश्मीर मधील पुलवामा जिल्ह्यातील अवंतीपुरा येथे भारतीय सीमा सुरक्षा दलाच्या वाहन ताफ्यावर पाकिस्तानी दहशतवाद्यांनी पुन्हा आत्मघातकी दहशतवादी हल्ला केला. या हल्ल्यात 40 जवान शहीद झालेत. भारतीय लष्करावर झालेल्या अशा विविध दहशतवादी हल्ल्यामुळे भारताने पाकिस्तानस्थित दहशतवादी ठिकाणांवर सर्वप्रथम 29 सप्टेंबर 2016 ला सर्जिकल स्ट्राईक केली. पुलवामाचा बदला घेण्यासाठी 26 फेब्रुवारी 2019 रोजी बालाकोट वर हवाई सर्जिकल स्ट्राईक केली. एवढेच नव्हे तर पाकिस्तानला 1996 मध्ये दिलेला 'मोस्ट फेवरेट नेशन'चा दर्जा काढून घेतला गेला. तसेच पाकिस्तान मध्ये होणाऱ्या 2018 मधील 19 व्या सार्कच्या शिखर परिषदेवर बहिष्कार टाकून ती रद्द करण्यास सदस्य राष्ट्रांना भाग पाडले. दहशतवादामुळे सार्कची वाटचाल विस्कळीत झाली.

वास्तविक सार्कची वाटचाल यशस्वीरित्या सुरू होती. सार्कने सर्वसंमतीने अनेक बाबी मान्य केल्या होत्या. त्यात दहशवादाचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी दहशतवादाविरुद्ध सामूहिक कृती करणे, दहशतवाद्यांविषयी माहितीची देवाणघेवाण करणे, कोणत्याही प्रकारच्या दहशतवाद्यांना कोणत्याही प्रकारची परस्परांविरुद्ध मदत न घेणे, दक्षिण आशियाई क्षेत्राला दहशतवाद मुक्त क्षेत्र बनविणे, दहशतवादाचे निर्मूलन करण्यासाठी सदैव कार्यशील राहणे, दहशतवादाचा बिमोड करण्यासाठी सदस्य राष्ट्रांनी परस्पर द्विपक्षीय संबंध मजबूत करणे, दहशतवाद्यांविरुद्ध संघटीत क्षेत्रीय कठोर कार्यवाही करणे, दहशतवादापासून दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या सुरक्षिततेसाठी परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करता परस्परांच्या सहकार्याने त्यांच्या राष्ट्राच्या सुरक्षा, एकता व अखंडतेसाठी वेळोवेळी कठोर पावले उचलणे इत्यादी बाबी सर्वानुमते मान्य केलेल्या आहेत. तसेच दहशतवाद्यांविरुद्ध कठोर कार्यवाही करण्यासाठी खास करार 1987 मध्ये केलेला आहे. एवढेच नव्हे तर दहशतवादाविरुद्ध कठोर कार्यवाही करण्यासाठी युनोच्या सुरक्षा परिषदेचा ठराव 1373 (2001) यास समर्थन देवून परस्पर सहकार्य करण्याचे मान्य केले आहे. सार्कच्या व्यासपीठावर सर्व प्रकारच्या दहशतवादाचे, त्यांच्या हिंसात्मक कृत्यांचे वेळोवेळी जाहीर निषेध करून

सार्क राष्ट्रांनी 1985 ते 2016 पर्यंत संपन्न झालेल्या विविध परिषदांमध्ये कठोर कार्यवाही करण्याचा वेळोवेळी संकल्प व्यक्त केलेला आहे. एवढेच नव्हे तर जागतिक, क्षेत्रीय तसेच राष्ट्रीय स्तरावर दहशतवाद्यांविरुद्ध केलेल्या कार्यवाहीचे वेळोवेळी समर्थन केलेले आहे. हे वास्तव असले तरी सार्क राष्ट्रांनी दक्षिण आशियाई राष्ट्रात झालेल्या विविध प्रकारच्या दहशतवादी हल्ल्याबाबत संघटितरित्या कोणतीही ठोस कार्यवाही केलेली नाही. दहशतवादाचे उघड समर्थन करणाऱ्या व दहशतवादाला पाठबळ देणाऱ्या दुटप्पी धोरण स्वीकारणाऱ्या राष्ट्राविरोधात ठोस भूमिका घेण्यात आलेली नाही. त्यामुळे आपले राजकीय उद्दिष्ट्य साध्य करण्यासाठी दहशतवादाचा वापर करणाऱ्या राष्ट्रांनी दहशतवाद्यांना सर्व प्रकारचे (आश्रय, पैसा, शस्त्र) उघड व छुपे सहकार्य सुरूच ठेवल्यामुळे दक्षिण आशियाई क्षेत्रात दहशतवाद मोठ्या प्रमाणात फोफावलेला आहे. त्यामुळे दक्षिण आशियाला दहशतवाद मुक्त क्षेत्र बनविण्यास सार्क अपयशी ठरली आहे. दहशतवाद्यांच्या कारणांमुळेच भारतासह भूतान, अफगाणिस्तान, बांग्लादेश व श्रीलंका या सार्क राष्ट्रांनी पाकिस्तानच्या इस्लामाबाद येथे संपन्न होणाऱ्या एकोणिसाव्या शिखर परिषदेवर बहिष्कार टाकल्यामुळेच सार्कची वाटचाल विस्कळीत झालेली आहे.

संदर्भ सूची

1) www.saarc.secretariat.com
2) Sharma D.K., SAARC Organizational Set-up and Economic Aspects, Pearl Books, Darya Ganj, New Delhi, 2012
3) Grover Verider, Encyclopedia of SAARC Nations, Deep and Deep Publication, New Delhi, 1997
4) Statements and Declaration of SAARC Summits of the Heads of State or Government (1985-2010) Institute of Foreign Affairs (IFA) Tripureshwar, Kathmandu, May 2010
5) The Times of India, 19th Sepember 2016
6) Hindustan Times, 28th September 2016
7) SAARC Secrtariat, Press Release 2020/3/15, Kathmandu, Nepal
8) Dhaliwal Shweta, Development of Regionalism in South Asia, Some Reflections on SAARC, MD Publication Pvt. Ltd. Daryaganj, New Delhi, 2009
9) Indian Express, 6th October 2019
10) Navbharat Times, 21st February 2020